

5777g

5911D

VILÁGTÖRTÉNET

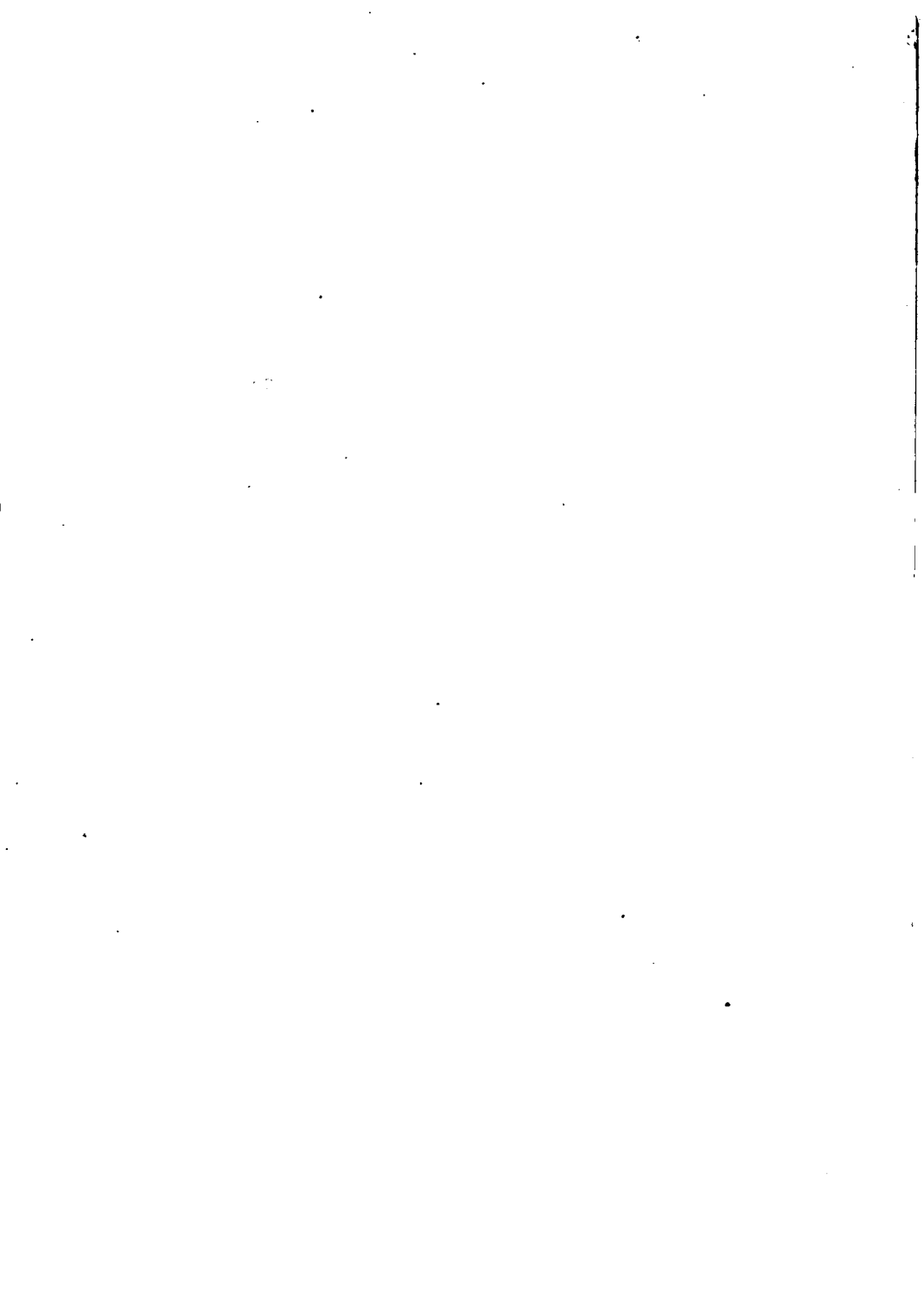

Föld Globusa

'80/3

HEU

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
 szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A TUDOMÁNYTÖRTÉNET ELMÉLETÉRŐL

I. Paul Feyerabend: A módszer ellen. Egy anarchisztikus tudományelmélet körvonalai (Részlet)	3
II. Stephen Toulmin: A tudományos eszmék fejlődése	14
III. Thomas S. Kuhn: Az út a normál tudományhoz	27

OLASZ KÉRDÉSEK az 1920–1930-as évekből

(Az 1979. novemberi budapesti IV. olasz–magyar konferencia anyagából.)	
Francesco Malgeri: A fasiszta mozgalomtól a fasiszta rendszerig (1922–1933)	39
Nicola La Marca: Olasz gazdasági terjeszkedés Délkelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra (1922–33)	55

TÁJÉKOZÓDÁS

Zombori István: A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága	69
--	----

TÖRTÉNETELMÉLET

Somlyói Tóth Tibor: Augustinus történetiszemlélete	84
--	----

EMLÉKIRAT

Gustav Henney: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között (folyt.)	98
---	----

FOLYÓIRATREPERTORIUM (1979 első negyedév)	112
---	-----

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 60.– Ft, példányonkénti eladási ár: 18.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8011461 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

PAUL FEYERABEND:

A MÓDSZER ELLEN. EGY ANARCHISZTIKUS TUDOMÁNYELMÉLET KÖRVONALAI

(Against Method, Outline of an anarchistic theory of knowledge,
Verso Edition, 1978. London. 3. fejezet.)

A konzisztencia feltétel, mely azt követeli, hogy az új hipotézisek egyezzenek az elfogadott elméletekkel, észszerűtlen, mert a régebbi és nem a jobb elméletet konzerválja. Az elfogadott elméleteknek ellentmondó hipotézisek olyan bizonyítékokat nyújtanak számunkra, melyekhez semmi más módon el nem juthatnánk. Az elméletek szaporodása kedvező hatással van a tudományra, míg az uniformizmus csökkenti a tudomány kritikai erejét. Az uniformizmus az egyéniség szabad fejlődését is veszélyezteti.

Az itt következő fejezetben részletesebben fogok érvelni azon „ellen-szabály” mellett, mely azt követeli, hogy a bevett *elméletekkel inkonzisztens* hipotéziseket vezessünk be. Az érvelés közvetett lesz. Azon követelmény kritikájával kezdjük, miszerint az új hipotéziseknek *konzisztensnek* kell lenniök az elfogadott elméletekkel. Ezt a követelményt nevezzük *konzisztencia feltételnek*.¹

Prima facie, a konzisztencia feltétel röviden, pár szóban elintézhető. Ismeretes (és Duhem ezt részletesen taglalta is), hogy Newton elmélete inkonzisztens Galilei szabadesés törvényével és Kepler törvényeivel, hogy a statisztikai termodinamika inkonzisztens a fenomenológiai elmélet második törvényével, hogy a hullámoptika inkonzisztens a geometriai optikával stb.² Hangsúlyozzuk, hogy az amit itt állítunk, az *logikai inkonzisztencia*; könnyen meglehet, hogy a predikciók különbségei túl csekélyek ahhoz, hogy kísérleti úton feltárhatóak legyenek. Azt is hangsúlyozzuk, hogy amit állítunk, az nem Newton *elmélete* és Galilei törvénye közötti *inkonzisztencia*, hanem inkább az az inkonzisztencia, amely Galilei törvénye és e törvény érvényességi területén Newton elméletének néhány *következménye* között feszül. Ez utóbbi esetben a helyzet különösképpen nyilvánvaló. Galilei törvénye szerint a szabadesés gyorsulása állandó, ezzel szemben Newton elméletének a föld felszínére való alkalmazásával a gyorsulás nem állandó, hanem (noha ez nem érzékelhető) *csökken* a föld középpontjától való távolság arányában.

Elvontabban fogalmazva: vegyük E elméletet, mely sikeresen írja le a helyzetet T területen belül. E összhangban áll egy *véges számú* megfigyeléssel (nevezzük halmazukat M-nek), méghozzá H hibahatáron belül. Bármely alternatíva, mely ellentmond E-nek T-n kívül, és ugyanazon megfigyelések támasztják alá H hibahatárain belül, elfogadható, ha E elfogadható volt (feltelesszük, hogy az eszközölt megfigyelések M-re korlátozódtak). A konzisztencia feltétel jóval kevésbé toleráns. Ez ugyanis kirekeszti az alternatív elméletet vagy hipotézist, nem azért, mert nincs összhangban a tényekkel, hanem mert nincs összhangban egy másik elmélettel, mi több, egy elmélettel, melynek bizonyító példáiban osztozik. A feltétel ezáltal a bevett felfogás még ki nem próbált részét az érvényesség mércéjévé teszi. Egy ilyen mérce és egy újabban létrejött elmélet között a különbség mindössze a korban és a megszokottságban, ismertségben van. Ha a fiatal elmélet keletkezett volna előbb, a konzisztencia feltétel az ő javára döntene. „Az *első* adekvát elméletnek előjoga van valamennyi azonosképpen adekvát később érkezővel szemben.”³ E vonatkozásban a konzisztencia feltétel hatása igen hasonló az olyan hagyományosabb módszerekéhez, mint a transzcendentális dedukció, az esszenciák analízise, a fenomenológiai elemzés, a lingvisztikai elemzés. Hozzájárul a régi és a bevett megőrzéséhez, nem mert ez bármiféle inhereus előnnyel bírna – pl. nem azért, mert a megfigyelések terén jobb alappal rendelkeznek, mint az újonnan jelentkező alternatíva vagy mert elegánsabb ennél –, hanem mert régi és elfogadott. Nem ez az egyetlen eset, amikor a közelebbi vizsgálat meglepő hasonlóságot tár fel a modern empirizmus és az általa támadott iskola-filozófiák között.

Mégis úgy gondolom, hogy habár e rövid fejtegetések a konzisztencia feltétel érdekes *taktikai* bírálatát teszik lehetővé, s valamely halovány alátámasztást is adnak az ellenindukció eljárásának, mégsem hatolnak a dolog lényegéig. Megmutatják, hogy az elfogadott nézet alternatívája, mely osztozik vele bizonyító anyagában *nem rekeszthető ki* tárgyi érvelés útján. Nem mutatják meg viszont, hogy egy ilyen alternatíva *elfogadható*, s még kevésbé azt, hogy az ilyen alternatívát *használni kell*. Elég baj az, mondhatná a konzisztencia feltétel védelmezője, hogy az elfogadott nézet nem bír teljes empirikus alátámasztással. *Hasonlóan elégtelen bizonyítóerővel rendelkező* új elméletek felbukkanása nem javít a helyzeten; az sem túl értelmes, hogy elfogadott elméleteket próbáljunk lehetséges alternatíváikkal *helyettesíteni*. Az ilyen helyettesítés ugyanis nem könnyű dolog. Új formalizmust kellene megtanulni, és ismert problémákat új módon megfogalmazni. A kézikönyveket át kell írni, az egyetemi tantárgyakat hozzáigazítani, kísérleti eredményeket újrainterpretálni. S mi lesz a gyümölcse mindezen erőfeszítéseknek?

Egy újabb elmélet, amely empirikus szempontból az általa kiszorított elmélethez képest semmivel sem jobb. Az egyetlen valódi előrelépés, folytatja a konzisztencia feltétel védelmezője, *az új tények bevonásából* származik. Az ilyen új tények vagy megerősítik majd a fennálló elméleteket, vagy arra készítetnek – pontosan jelezvén a gyenge pontokat –, hogy módosítsuk azokat. Mindkét esetben az érdemi haladást segítik elő, s nem a pusztá önkényes változást. A helyes eljárás ezért nem más, mint az elfogadott felfogás annyi releváns ténnyel való konfrontálása, amennyivel csak lehetséges. Az alternatívák kizárása ezek szerint egyszerűen hasznos segédeszköz: feltárásuk, újszerűségük nemcsak hogy nem segít, hanem egyenesen visszafogja a haladást, jobb sorsra érdemes időt és munkaerőt fecsérel. A konzisztencia feltétel kirekeszti az ilyen haszontalan vitát, s a tudóst arra készíti, hogy a tényekre koncentráljon, melyek végső soron az elmélet egyedül elfogadható próbakövét jelentik. Ekképpen védheti meg a gyakorló tudós azt az álláspontját, hogy egyetlen elméletre támaszkodik, az empirikusan lehetséges alternatívák kizárásával.⁴

Érdemes megismételni ezen érvelés értelmét. Az elméleteket csak abban az esetben kell megváltoztatnunk, ha nyomós okunk van erre. Egy elmélet megváltoztatására az egyetlen nyomós ok a tényekkel való összehang hiánya. Az elmélettel összeegyeztethetetlen tények vizsgálata vezet tehát a haladáshoz, és nem az összeegyeztethetetlen hipotézisek mérlegelése. Ebből következően a helyes út a releváns tények számának növelése. Ezzel szemben helytelen a tényszerűen adekvát, de összeegyeztethetetlen elméleti alternatívák számát növelni. Hozzá tehető még, hogy az olyan formális mozzanatok, mint a nagyobb elegancia, egyszerűség, általánosság és koherencia sem hagyhatók figyelmen kívül. De amint ezek a javítások megvalósultak, úgy tűnik, hogy az egyetlen dolog, ami a tudósra vár, tények gyűjtése tesztek megvalósítása céljából.

Feltéve, hogy *léteznek* ilyen tények, és ezek *elérhetőek függetlenül attól, hogy a próbára teendő elmélet alternatíváit az ember fontolóra veszi-e vagy sem*. Nevezük ezt a feltevést, melytől az imént vázolt érvelés érvényessége a leghatározottabban függ, a tények viszonylagos autonómiája feltevésének, avagy az *autonómia elv*nek. Ez az elv nem állítja, hogy a tények feltárása és leírása mindenféle elmélettől független. De azt már igen, hogy azok a tények, amelyek egy bizonyos elmélet empirikus tartalmához tartoznak, attól függetlenül elérhetőek, hogy az ember figyelemre méltatja-e vagy sem ennek az elméletnek az alternatíváit. Nem tudom, hogy e nagyon fontos feltételezés valaha is explicit megfogalmazást nyert-e, mint az empirikus módszer külön posztulátuma. Az viszont nyilvánvaló, hogy szinte minden

verifikációval és teszteléssel foglalkozó vizsgálat implikálja. Mindezek a vizsgálatok olyan modellt használnak, melyben *egyetlen* elmélet kerül összevetésre a tények (vagy megfigyelésekből eredő megállapítások) egy halmazával, s ez utóbbit valahogy „adott”-nak veszik. Lehet, hogy a tényleges helyzetről mindez túlságosan is egyszerű képet ad. A tények és elméletek jóval szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint azt az autonómia elv mutatja. Nem csak minden egyes tény leírása függ *valamilyen* elmélettől (mely persze nagyon is különbözhet attól, amelyet épp tesztelnek), de olyan tények is léteznek, amelyeket nem lehet előásni másként, mint a teszt alá vetett elmélet alternatíváinak segítségével, s amely tények azonnal elérhetetlenné válnak, amint ezeket az elméleti alternatívákat semmibe veszik. Ez arra utal, hogy az a módszertani egység, amelyhez – a teszt és az empirikus tartalom kérdéseit vitatva – folyamodnunk kell, *egy sor, egymást részben átfedő, tényszerűen adekvát, de kölcsönösen inkonzisztens elméletekből áll*. Ebben a fejezetben mindössze a vázát adhatjuk egy ilyen teszt-modellnek. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, szeretnék egy példát bemutatni, mely tisztán érzékelteti az alternatívák funkcióját a kritikai tények feltárásában.

Immár ismeretes, hogy a Brown-féle részecske második típusú perpetuum mobile, és hogy létezése cáfolja a második fenomenológiai törvényt. A Brown-féle mozgás ezért e törvény számára releváns tények köréhez tartozik. Vajon a Brown-féle mozgás és a törvény között felfedezhető lett volna-e ez a kapcsolat *közvetlenül*, vagyis felfedezhető lett volna-e annak a fenomenológiai elméletnek a megfigyelései alapján, amely nem hasznosítja a hő egyetlen alternatív felfogását sem? E kérdés két részre bontható: (1) Felfedezhették volna-e ilyen módon a Brown-féle részecske *relevanciáját*?

(2) Bizonyítható lett volna-e, hogy az valóban *cáfolja* a második törvényt?

Az első kérdésre nem ismerjük a választ. Lehetetlenség ugyanis azt megmondani, mi történt volna, ha a kinetikai elmélet nem lépett volna be a vitába. Feltehetőleg ebben az esetben a Brown-féle részecskét pusztán furcsaságként kezelték volna, ugyanúgy, ahogy a néhai Ehrenhaft professzor meglepő eredményeit,⁵ és korántsem jutott volna ahhoz a meghatározó pozícióhoz, mint amelyet a mai elméletben elfoglal. A második kérdésre egyszerűen nemmel felelhetünk. Vegyük figyelembe, melyek lettek volna a feltételei a Brown-féle mozgás és a második fenomenológiai törvény közötti inkonzisztencia felfedezésének. Ehhez szükséges lett volna: (a) a részecske egzakt *mozgásának* mérhetősége, hogy megbizonyosodhassanak kinetikus energiájának és a folyadék-ellenállás legyőzésére fordított energiájának a változásáról; és (b) szükséges lett volna a hőmérséklet és a környezetnek történő hőátadás pontos lemérése, annak megállapítása érdekében, hogy az ott fellépő esetleges

vesztéséget valóban kompenzálta-e a mozgó részecske energiájában bekövetkezett növekedés és a folyadék ellenében kifejtett munka. Az ilyen mérések meghaladják a kísérleti lehetőségeket:⁶ sem a hőátadás, sem pedig a részecske útja nem határozható meg a kívánatos pontossággal. Következésképpen a második törvény „közvetlen” cáfolata, mely csak a fenomenológiai elméletet és a Brown-féle mozgás „tényeit” venné figyelembe, lehetetlen. Lehetetlen az általunk lakott világ struktúrája miatt, és azon törvények miatt, melyek e világon érvényesek. És, mint ismeretes, a tényleges cáfolat egészen eltérő módon valósult meg: a kinetikai elmélet, és ennek Einstein által történt alkalmazása segítségével, a Brown-féle mozgás statisztikai tulajdonságainak a kiszámításával. Ezen eljárás során a fenomenológiai elmélet (E') beta-gozódott a statisztikai fizika (E) szélesebb kontextusába, oly módon, hogy a *konzisztencia feltételt megsértették*, és csak *ezután* hajtottak végre egy döntő kísérletet (Svedberg és Perrin vizsgálatairól van szó).⁷

Ez a példa érzésem szerint tipikus az általános elméletek, felfogások, illetve a „tények” kapcsolatára. Az alapvető tények relevanciája és cáfoló jellege egyaránt csak más elméletek segítségével állapítható meg, és ezek az elméletek, noha tényszerűen adekvátak,⁸ nincsenek összhangban a teszt alá vetendő felfogással. Ezért úgy néz ki, hogy az alternatívák végiggondolása és finomítása mégis meg kell, hogy előzze a cáfoló tények előállítását. Az empirizmus, legalábbis fejlettebb változataiban, azt kívánja, hogy növekedjen mindenféle tudásunk empirikus tartalma, amennyire csak lehetséges. *Eszerint a vita középpontjában álló nézet alternatíváinak kifejlesztése is az empirikus módszer lényeges része.* Megfordítva: az a tény, hogy a konzisztencia feltétel kirekeszti az alternatívákat nemcsak a tudományos gyakorlattal kerül ellentmondásba, de magával az empirizmussal is. Kizárván az értékes tesztelési lehetőségeket egyúttal elszegényíti a fennmaradni engedett elméletek empirikus tartalmát (és, mint azt korábban jeleztem, ezek rendszerint az első elméletek az adott tárgyban); csökkenti–korlátozza azoknak a tényeknek a számát, amelyek rámutathatnának az elméletek korlátaira. A konzisztencia feltétel szigorú alkalmazásának ez a legutóbbi következménye nagyon is elgondolkodtató. Meglehet, hogy a kvantum-mechanika bizonytalanságainak a cáfolata ennek az elméletnek egy olyan szélesebb kontextusba történő beágyazásával lenne csak lehetséges, mely már elvetné a komplementaritás elvét és ezért új, meghatározó kísérleteket kezdeményezne. S az is meglehet, hogy ha a jelenkori fizikusok többsége sikeresen ragaszkodik a konzisztencia-feltételhez, örökre megvédi e bizonytalanságokat a cáfolattól. Így teremthet e feltétel olyan helyzetet, amelyben végül is dog-

mává kövesedik egy bizonyos tétel, mert a tapasztalat nevében minden elgondolható kritikát teljesen távol tartanak tőle.

Érdeemes közelebbről megvizsgálni egy dogmatikus nézet ilyesféle látásként „empirikus” védelmezését. Tétélezzük fel, hogy a fizikusok, tudatosan vagy nem, elfogadják a komplementaritás mindenekfölöttiségének az elvét, kidolgozzák az ezzel kapcsolatos ortodox felfogást, s egyben megtagadják bármiféle alternatíva mérlegelését. Ez az eljárás kezdetben még teljesen ártalmatlan lehet. Végülis egyetlen ember, de még egy befolyásos tudományos iskola is egyszerre csak meghatározott számú dologgal foglalkozhat, és jobb, ha olyan elméletet követ, amelyet érdekesnek talál, és nem olyat, amely számára érdektelen. Tegyük fel azt is, hogy a kiválasztott elmélet követése sikeresnek bizonyul, az elmélet gyümölcsöző kielégítő magyarázatot ad olyan körülményekre, amelyek hosszú ideig érthetetlenek voltak. Ez empirikus alátámasztást ad annak az eszmének, mely, kezdetben csupán azzal az előnyvel bírt, hogy érdekes és izgalmas volt. Az elmélet melletti elkötelezettség így megerősödik, az alternatívákkal szembeni attitűd pedig még kevésbé toleráns lesz. Így, ha igaz az, amit az előzőekben állítottunk, hogy ti. számos tény csak az elméleti alternatívák révén válik elérhetővé, akkor ezeknek az alternatíváknak a figyelmen kívül hagyása a *potencialisan cáfoló tények vizsgálatból való kirekesztését is magával hozza*. Pontosabban azon tények kirekesztését, melyek feltárása rámutatna az elmélet teljes és jóvátehető inadekvátságára.⁹ Hozzáférhetetlenné téve ezen tényeket, az elmélet hibátlanul fog tűnni, s úgy látszik majd, hogy „minden bizonyíték határozottan abba ...az irányba mutat ... hogy minden ismeretlen kölcsönhatást involváló folyamat ... az alapvető kvantum-törvényhez illeszkedik.”¹⁰ Ez pedig tovább erősíti az elfogadott elméletbe, illetve minden egyéb irányban próbálkozó interpretáció hiábavalóságba vetett hitet. Szilárd meggyőződést szerezve ekképpen arról, hogy csak egyetlen jó mikrofizika létezik, a fizikusok megkísérlik ennek fogalmaival megmagyarázni a számunkra kedvezőtlen tényeket is, s attól sem zavartatva magukat, ha e magyarázatok igencsak gyenge lábon állnak. A következő lépésben a fejlődés ismeretessé lesz a nagyközönség számára. Népszerű tudományos könyvek – ideértendő számos tudományfilozófiai könyv is – terjesztik az elmélet alapvető posztulátumait, különböző területeken hozzálátanak alkalmazásához, pénzt juttatnak ortodox párthíveinek, s megvonják az anyagi támogatást a lázadóktól. Úgy tűnik, hogy az elmélet oly félelmetes empirikus bázisra tett szert, mint addig még soha. Az alternatívák figyelembevételének kilátásai ezután lesznek csak igazán csekélyek. A kvantum elmélet alapfeltevéseinek és a komplementaritás eszméjének végső sikere biztosítottnak látszik.

Fejtegetéseink alapján ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a sikernek ez a látszata *a legkevésbé sem tekinthető az igazság, és a természetnek való megfelelés bizonyítékának*. Épp ellenkezőleg, jogos a gyanú, hogy a jelentősebb problémák hiánya az empirikus tartalom elszegényedésének eredménye, amelyet az alternatívák és az általuk feltárható tények kirekesztése idézett elő. *Az efféle siker tehát annak a ténynek köszönhető, hogy az elmélet merő ideológiává szilárdult, amint túllépett saját kezdőpontján*. Az ilyen ideológia nem azért „sikeres”, mert olyan szoros összhangban van a tényekkel, hanem azért, mert nem tárták fel azokat a tényeket, amelyek próbára tehetnék az elméletet, sőt néhány ilyen tényt még el is tűntettek. „Sikere” tehát *ember-gyártotta siker*. Elhatározták, hogy ragaszkodnak bizonyos eszmékhez, bármi történjen is, és az eredmény, természetesen, ezen eszméknek a szívós továbbélése lett. Ha pedig feledésbe merül ez a kezdeti döntés vagy csak implicitte hozzák meg, például ha a fizika elfogadott törvényévé válik, akkor maga ez a túlélés önálló erőforrás lesz, újra igazolja a döntést vagy explicitté teszi azt, s ily módon a kör bezárul. *Így teremthetők* a semmiből empirikus „bizonyítékok”, olyan eljárás révén, amely igazolásként ugyanazokra a bizonyítékokra hivatkozik, amelyeket önmaga produkált.

Ezen a ponton az imént leírt „empirikus” elmélet (s mindig emlékezzünk arra, hogy a jelenlegi kvantum elmélet alapelvei, különösképpen a komplementaritás elve kellemetlenül közel állnak ahhoz, hogy ilyenféle elméletté váljanak) szinte megkülönböztethetetlené válik egy másodrendű mítosztól. Könnyen beláthatjuk ezt, ha valamilyen történelmileg ismert mítosszal vetjük egybe, például a római katolikus teológusok gyártotta boszorkányság- és ördögi megszállottság mítosszal, mely oly nagy hatással volt az európai gondolkodásra a 15–17. században. Ez a mítosz olyan komplex magyarázati rendszerként jellemezhető, mely az egyedi eseteket értelmező segéd-hipotézisek sorát foglalja magában, és így könnyűszerelem nyerhet alapos igazolást megfigyelések segítségével. Hosszú időn keresztül terjesztette az egyházi oktatás; tartalmának nemcsak a féltékeny és könyörtelen papság adott erőt, hanem a félelem, az előítélet, a tudatlanság is. A mítosz alap gondolatai bekerülnek a közmondásokba, népi bölcsességekbe, áthatják a különböző gondolkodás-formákat, befolyásolnak nem egy nagyjelentőségű döntést az emberek életében. Modellt kínálnak bármilyen elképzelhető esemény magyarázatára – pontosabban: minden olyan esemény magyarázatára, amelyet el tudnak képzelni azok, akik az adott mítoszt elfogadják.¹¹ Ha ez a helyzet, egyértelműen rögzíteni lehet a mítosz alap-állításait, és ettől fogva plauzibilisnek tűnik majd az a felfogás (mely egyébként ennek az egész folyamatnak a kiváltója is volt), hogy a mítosz örök és változatlan létezők

mása, s ha netán módosulna jelentése, az csak emberi hibának tudható be. Ez a plauzibilitás új energiát ad mindazoknak az eljárásoknak, melyek a mítosz fenntartását célozzák (ide számítva az ellenzők táborának felszámolását). Az elmélet fogalmi eszköztára és alkalmazásának érzelmi töltete, miután áthatotta a kommunikációs eszközöket s a közösség minden cselekedetét, szinte egész életét, alátámasztást ad a következőkben olyan módszertanoknak, mint a transzcendentális dedukció, gyakorlat-elemzés (analysis of usage) fenomenológiai elemzés – melyek viszont a mítosz további megszilárdítását teszik lehetővé (ez egyúttal arról is tanúskodik, hogy a régebbi és újabb filozófiai iskolák védjegyeit viselő különféle tudományos módszertanok egy dologban megegyeznek: valamennyiük a szellemi élet *status quo*-jának *megőrzésére* törekszik). Természetesen minden megfigyelési eredmény is az elmélet javára szól majd, mert annak a fogalmaival fogalmazzák meg. Elterjed majd a meggyőződés, hogy végre eljutottak az igazsághoz. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy e ponton már minden kontaktus megszakadt a való világgal, s hogy az elért stabilitás, az abszolút igazság látszata valójában *az abszolút konformizmus eredménye*.¹² Mert hogyan is lehetne ellenőrizni, továbbfejleszteni egy olyan elmélet igazságtartalmát, melynek alapelvei – hivei szerint – bármely elképzelhető esemény leírására és magyarázatára képesek? Az ilyen mindent átfogó elvek próbára tételének *egyetlen* módja az lenne, amit már kezdettől fogva kirekesztettek a lehetőségek sorából: összevetni őket *más hasonló mindent átfogó elképzelérendszerrel*. Nem beszélhetünk tehát a mítosz objektív relevanciájáról; a mítosz egyedül hívői közösségének és azok vezetőinek – papoknak vagy akár Nobel-díjas tudósoknak – az erőfeszítése révén él tovább. Azt hiszem, ez a legsúlyosabb érv bármiféle módszertannal szemben, amely az uniformitást segíti elő – legyen az empirikus vagy sem. Minden ilyenfajta módszertan végső soron a becsapás módszertana. Igazságról beszél és közben a lapos konformizmust segíti elő; mélyenszántó felismeréseket emleget, és közben elcsökevényesíti a szellemi képességeket és a képzelőerőt; a nevelés, szakmai képzés címén elpusztítja a fiatalság legértékesebb adottságát – szárnyaló képzelőerejüket.

Foglaljuk tehát össze: *a nézetek egyhangú azonossága megfelelhet egy egyháznak, vagy valamilyen – régi vagy modern – mítosz megfélemlített s netán haszonleső áldozatainak vagy valamely zsarnok gyenge és készséges alattvalóinak. Az objektív tudáshoz azonban szükség van a vélemények sokféleségére. És egyedül az a módszer emberi léptékű, amely a nézetek sokféleségét ösztönzi.* (A konzisztencia-feltételnek a sokféleséget korlátozó tulajdonságában teológiai mozzanatra ismerhetünk, a „tényeknek” majdnem minden empirizmusra jellemző imádatára.¹³)

JEGYZETEK

1. A konzisztencia feltétel legalább Arisztotelészig vezethető vissza. Fontos szerepet játszik Newton filozófiájában (noha maga Newton rendszeresen megsértette). A húszadik századi tudományfilozófusok többsége vitathatatlan axiómának tartja.
2. Pierre Duhem, *La Théorie Physique: Son Objet, Sa Structure*, Paris, 1914, IX és X fejezetek. *Objective Knowledge* című művében (Oxford, 1972, pp. 204) Karl Popper engem idéz, alátámasztandó azon állítását, hogy eredetileg tőle származik az elgondolás, miszerint „elméletek *korrigálhatnak* egy olyan megfigyelési vagy fenomenális törvényt, melyet magyarázni hivatottak”. Popper két vonatkozásban is téved. Először mert reá való hivatkozásaim történeti bizonyítéknak tekinti saját elsőségére vonatkozóan, noha azok csak baráti gesztusok voltak. Másrészt, mert az idézett gondolat fellelhető Duhem, Einstein és különösképpen Boltzmann munkáiban, aki „*The Aim of Science*” (Ratio i, pp. 24ff) és előzményeinek valamennyi filozófiai megfigyelését anticipálta. Boltzmannra vonatkozóan lásd cikkemet az *Encyclopaedia of Philosophy*-ban, ed. Paul Edwards. *Duhem-re: Objective Knowledge*. p. 200.
3. C. Truesdell, „*A Program Toward Rediscovering the Rational Mechanics of the Age of Reason*”, *Archives for the History of Exact Sciences*, Vol. I. p. 14.
4. Részletesebb bizonyítékok ennek a beállítottságnak a létre és a tudományok fejlődésére gyakorolt hatására: Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1962. Ez a beállítottság fölöttébb elterjedt a kvantum elméletben. „Hasznosítsuk a birtokunkban lévő sikeres elméleteket, s ne vesztegesük időnket annak mérlegelésére, vajon mi *történne* ha *más* elméletekre támaszkodnánk” – úgy tűnik, ez a vezérelve szinte valamennyi jelenkori fizikusnak (v.ö. például W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, New York, 1958. pp. 56 és 144). Ugyanez áll a „tudomány-filozófusokra” (pl. N. R. Hanson, „*Five Cautions for the Copenhagen Critics*”, *Philosophy of Science*, No. 26, 1959, pp. 325ff). Ez a magatartásmód Newton a színek elméletéről született írásaira, Hooke-hoz, Pardies-hez és másokhoz intézett leveleire és általános metodológiájára vezethető vissza (leírását lásd „*Classical Empirism*” c. munkámban, in: *The Methodological Heritage of Newton*, ed. Butts, Oxford, 1970).
5. E jelenségeket olyan sok különböző környezetben volt szerencsém tapasztalni, hogy sokkal kevésbé vagyok hajlandó őket mint pusztá *Dreckeffekt*-eket figyelmen kívül hagyni, mint a mai tudományos élet. Lásd. Ehrenhaft 1947-es, bécsi előadásainak általam készített fordítását, melyet bárkinck szívesen elküldök. Ehrenhaftot számos kollégája sarlatánnak tekintette. Még ha az volt is, sokkal jobb tanár volt többségük-nél, és tanítványaival sokkal jobban érzékeltette a fizika-tudomány bizonytalan jellegét. Még ma is emlékszem, milyen buzgalommal tanulmányoztuk (az Abraham–Becker-féle tankönyvből, Heaviside-ből, akit Ehrenhaft gyakran említett előadásai-ban, és Maxwell eredeti dolgozataiból) Maxwell elméletét és a relativitás elméletet, azért, hogy megcáfolhassuk állítását, miszerint az elméleti fizika pusztá badarság; s milyen meglepetéshez és kiábránduláshoz vezetett, amikor felfedeztük, hogy nem létezett egyenesirányú deduktív láncolat az elmélettől a kísérletekig és hogy számos publikált levezetés teljesen önkényes volt. Arra is rájöttünk, hogy szinte valamennyi elmélet néhány paradigma-jellegű esetből származtatta erejét, s hogy az azoktól eltérő esetekre alkalmazhatók legyenek, el kellett fordítani őket. Kár, hogy a tuda-

mány filozófusai csak ritkán vizsgálják olyan határeseteket, mint Ehrenhafté vagy Velikovskyé, s jobbnak látják a tudomány (és saját katasztrófaterületük) nagykutatásainak elismerését keresni, mintsem alaposabb betekintést nyerni a tudományos munka folyamatába.

6. Részletekre lásd: R. Furth, *Zs. Physik*, Vol. 81 (1933), pp. 143ff.
7. Ezen vizsgálódásokra vonatkozóan (melyek filozófiai alapjukat Boltzmanntól veszik) lásd: A. Einstein, *Investigations on the Theory of the Brownian Motion*, ed. R. Fürth, New York 1956. A kötet Einstein valamennyi releváns munkáját tartalmazza éppúgy, mint a probléma teljes bibliográfiáját R. Fürth-től. J. Perrin kísérleteire vonatkozóan lásd: *Die Atome*, Leipzig, 1920. A fenomenológiai elmélet és von Smoluchowski kinetikai elmélete közötti kapcsolatra lásd: „*Experimentell nachweisbare, der üblichen Thermodynamik widersprechende Molekularphänomene*”, *Physikalische Zs.*, xiii, 1912, p. 1969, továbbá K. R. Popper egy rövid megjegyzését, „*Irreversibility, or, Entropy since 1905*” *British Journal for the Philosophy of Science*, viii, 1957, p. 151, mely összefoglalja a lényeges érveket. Einstein korszakalkotó felfedezései és ezek következményeinek von Smoluchowski által adott ragyogó leírása ellenére (*Ouvres de Marie Smoluchowski*, Cracovie, 1927, Vol. ii, pp. 226ff, 316ff, 462ff és 530ff) a termodinamikában jelenleg zavaros a helyzet, különös tekintettel az újra meg újra felbukkanó kétséges leegyszerűsítésekre. Közélebről, arról van szó, hogy gyakran kísérlik meg a (megcáfolt) *fenomenológiai* törvényre utalva meghatározni egy komplex *statisztikai* folyamat entrópia mérlegét, és ebbe ad hoc módon építik be a fluktuációkat. Erre vonatkozóan lásd megjegyzésemet: „*On the Possibility of a Perpetuum Mobile of the Second Kind*”, *Mind, Matter and Method*, Minneapolis, 1966, p. 409, továbbá tanulmányomat „*In Defence of Classical Physics*”, *Studies in the History and Philosophy of Science*, I, No. 2, 1970. Mellesleg megemlítendő, hogy 1903-ban, amikor Einstein megkezdte munkáját a termodinamika terén, létezett olyan empirikus bizonyítvány, mely azt mutatta, hogy a Brown-féle mozgás nem lehet molekuláris jelenség. Lásd F. M. Exner, „*Notiz zu Browns Molekularbewegung*”, *Ann. Phys.*, No. 2, 1900. p. 843. Exner azt állította, hogy a mozgás terjedelmének nagyságrendje alatta maradt annak az értéknek, mely az egyenletes megoszlás elve alapján várható volt.
8. A tényszerű adekvátság feltételének kritikája a könyv 5. fejezetében olvasható.
9. A kvantum elmélet számos nehézséghez adaptálható. Nyitott elmélet abban az értelemben, hogy a nyilvánvaló fogyatékoságok kiküszöbölhetők *ad hoc* módon, megfelelő operátorok vagy hamiltoni tényezők bevonásával, anélkül, hogy sor kerülne a teljes struktúra átdolgozására. Az alap-formalizmus cáfolatának ezért azt kellene bebizonyítania, hogy *nincs elgondolható kiigazításra lehetőség* a hamiltoni tényezőkben, vagy a *használt operátoroknál*, amely képes lenne az elméletet az illető ténnyel összhangba hozni. Világos, hogy egy ilyen általános megállapítás csak egy *alternatív* elmélet alapján tehető, amelynek elég részletesnek kell lennie ahhoz, hogy döntő tesztek kiálljon. Erre világított rá D. Bohm és J. Bub, *Reviews of Modern Physics*, No. 38, 1966, pp. 456ff. Egy elméletet cáfoló megfigyelések nem mindig valamely alternatíva segítségével kerülnek *feltárássá*, gyakran előre ismeretesk. Így a Merkur napközelségének anomáliája jóval a relativitás általános elmélete előtt ismert volt (mely elmélet ugyanakkor nem e probléma megoldására született). A Brown-féle részesekét jóval azelőtt ismerték, mielőtt a kinetikai elmélet részletesebb változatai

- rendelkezésre álltak. De az alternatív elmélet segítségével kialakított magyarázatuk új fényben láttatja őket: itt ébredünk rá, hogy ütköznek valamilyen általánosan elfogadott nézettel. Az a gyanúm, hogy valamennyi „falszifikáció”, ide véve még a fehér holló (vagy fekete hattyú) banális esetét is, ilyen jellegű felismerésre támaszkodik. Ezzel összefüggésben, az „újszerűség” fogalmának rendkívül érdekes elemzését adja Elie Zahar, „*Why Did Einstein's Programme supersede Lorentz's?*” I.I. fejezete, *British Journal for the Philosophy of Science*, June 1973.
10. L. Rosenfeld, „*Misunderstandings about the Foundations of the Quantum Theory*”, *Observation and Interpretation*, ed. Körner, London, 1957, p. 44.
 11. Részletes leírások: Ch. H. Lea, *Materials for a History of Witchcraft*, New York, 1957, továbbá H. Trevor-Roper, *The European Witch Craze*, New York, 1969, mely a téma régi és modern irodalmának bőséges bibliográfiáját is kínálja.
 12. A gyakorlat-elemzés (analysis of usage), hogy csak egy példát említsünk, már előfeltételezi az illető gyakorlatban érvényesülő szabályszerűségeket. Minél jobban különböznek az emberek alapvető eszméi, annál nehezebb ilyen szabályszerűségeket tettenérése. Ezért a gyakorlat-elemzés a legjobban olyan zárt társadalom esetében működik, amelyet szorosan összetart egy nagyhatású mítosz – ilyen volt az oxfordi filozófusok társasága körülbelül 20 évvel ezelőtt. – A skizofrének gyakran rabjai olyan hitnek, amely éppoly merev, mindent átfogó realitástól elrugaszkodott, mint a legjobb dogmatikus filozófiák. Csakhogy míg náluk természetesen képződnek ezek, a „kritikai” filozófus gyakran egész életét olyan érvek keresésére fordítja, melyek egy ilyen tudat-állapothoz vezetnek.
 13. Érdekes megfigyelni, hogy azok a lapos közhelyek, melyek a protestánsok figyelmét a Bibliára fordították, gyakran szinte azonosak azokkal a közhelyekkel, melyek az empiristákat és más fundamentalistákat saját alapjukhoz, a tapasztalathoz utalják. Így *Novum Organum*ban Bacon azt követeli, hogy valamennyi előre kigondolt fogalom (36. aforizma), vélemény (42. és következő aforizmák), de még szó is (59. és 121. aforizmák) „üzettessék el, tagadtassék meg szigorú és komoly elszántsággal, s a megértést teljesen meg kell szabadítani és tisztítani tőlük úgy, hogy az ember birodalmába való belépést, amely a tudományokon alapul, emlékeztessen a mennyek birodalmába való belépésre, ami senkinck sem adatik meg, leszámítva a gyermekeket” (68. aforizma). A „disputa” (vagyis az alternatívák mérlegelése) mindkét esetben bírálat tárgya, mindkét esetben arra ösztönzik az embert, hogy mellözze azt, s mindkét esetben „közvetlen felfogását” ígéri, itt Istennek, amott a Természetnek. E hasonlóság elméleti hátterére vonatkozóan lásd esszémet: „*Classical Empiricism*”, in: *The Methodological Heritage of Newton*, ed. R. E. Butts, Oxford and Toronto, 1970. A puritanizmus és a modern tudomány közötti erős kapcsolatokra lásd: R. T. Jones, *Ancients and Moderns*, California, 1965, 5–7. fejezetek. A modern empirizmus angliai felemelkedésének számos befolyásoló tényezőjét veti alapos vizsgálat alá R. K. Merton, *Science Technology and Society in the Seventeenth Century England*, New York, Howard Fertig, 1970 (az 1938-as cikk könyv-változata).

STEPHEN TOULMIN:

A TUDOMÁNYOS ESZMÉK FEJLŐDÉSE

(Foresight and Understanding (An enquiry into the Aims of Science),
Hutchinson of London, 1961. c. könyv 6. fejezete pp. 99–115)

A tudomány nem értelmes számítógép, hanem az élet egy darabja. Törekvéseinek vizsgálatához kezdve mindenekelőtt két dolgot kell tennünk: először életszerűen kell definiálnunk a tudósokat foglalkoztató közös intellektuális feladatokat, valamint elméleti magyarázataik típusait; másodsor fel kell vetnünk azt a problémát, hogy hogyan különböztethetjük meg a jó elméleteket a rossztól és a jobb ötleteket, hipotéziseket, vagy magyarázatokat a rosszabbaktól.

Az egyik népszerű válasznak, a „prediktivista” ábrázolásnak a vizsgálatából indultunk ki. Rövid úton kiderült, hogy ez az ábrázolás nem elégíti ki minden igényünket. A tudósok csak véletlenszerűen foglalkoznak „előrejelzési eljárásokkal”; és a „jövöbelátás” minden kielégítőbb felfogása is inkább a megmagyarázás gondolatát teszi lehetővé, mintsem definiálna. A tudomány központi célkitűzései inkább a megértés szükségességével kapcsolatosak – a természeti mozgást éppen nem előreláthatóvá, hanem felfoghatóvá kívánják tenni –, s ez racionális összefüggések kutatását jelenti olyan fogalmak segítségével, amelyek révén az események folyama érthetővé válik. Ennek megfelelően két kérdést helyezünk vizsgálódásunk középpontjába: „Milyen gondolati és okfejtési minták vezetnek a tudományos megértéshez?”, és „Milyen tényezők határozzák meg, hogy két rivális elmélet vagy magyarázat közül melyik szolgálja a dolgok teljesebb megértését?”

Az első kérdés az alapfogalmakkal, avagy a „természetadta” fogalmakkal állított szembe bennünket, melyek meghatározzák azt, hogy egy tudós mit tekint „magától értetődő”-nek, vagy „természetes”-nek. Rámutatam, hogy a tudomány fejlődésének minden egyes szakaszán a magyarázat bizonyos formái az emberek szeme előtt úgy jelennek meg, mint amelyek teljesen érthetőek. Magától értetődőnek fogadja el. pl. Arisztotelész, Galilei és Newton a mozgástípusok standardját, noha e típusok különbözőek, és az olyan eszméket is, mint amilyen a „tisza szubsztancia” vagy a „tipikus életciklus”. A tudós kiindulhat féltucatnyi különböző eszmei struktúrából vagy folyamatból, de ezeket ilyen vagy olyan úton működésbe kell hoznia, ha a természeti folyamatot érthetővé akarja tenni.

A logikus számára e magyarázó fogalmak különleges problémát jelentenek. Egyrészt a fogalmak az idők folyamán, a felfedezések és tapasztalatok fényében változnak és fejlődnek; úgy, hogy „empirikus” fogalmakként kell definiálnunk őket, – a kifejezés meglehetősen tág értelmében. Másrészt ezek a fogalmak közvetlenül nem konfrontálhatók a megfigyelések és kísérletek eredményeivel. Maguknak kell saját értéküket hosszabb idő folyamán bizonyítaniuk, s a bizonyítás módja még további elemzésre vár. Bár e fogalmak a történelem folyamán változnak, – az egyes tudós számára – ezek mégis „előre megalkotott” fogalmak: előzetesen kigondoltak, melyeket csak ezt követően alkalmaznak sajátos tudományos problémákra.

Mégis, ha e koncepciókról, mint „előregyártottakról” beszélünk, egy megszorítást kell tennünk, mivel ezek csak a szó teljesen értelmetlen értelmében „prekonceptiáltak”. A tudósok okkal elővigyázatosak, az „előre kialakított ideákkal” szemben, s büszkék arra, hogy a természetet az objektivitás szellemében közelítik meg. Ha valaki kísérleti eredményét illetően előregyártott elképzelésekkel lép be a laboratóriumba, vagy az obszervatóriumba, a tudósok szerint ezzel befolyásolja a vizsgálatot. Ha valaki úgy dönt, hogy, mondjuk a disznók tudnak repülni, ez az elképzelés őt, mint tudományos megfigyelőt diszkvalifikálja. Bejárja a világot, hogy bizonyítékot szerezzen apriori vélekedésének alátámasztására, s addig megy, míg olyan hízőra nem akad, mely leugrik ólja tetejéről, bizonyítva ezzel a kutató állítása helyességét. Eddig a pontig a tudósok álláspontja kétségtől helytálló: a természetet a laboratóriumban, vagy a szabadban vallatva hagyni kell, hogy maga adja válaszait mindenféle sugalmazás nélkül.

Az általunk említett „természetadta” fogalmak azonban nem ebben az értelemben jelennek meg. Befolyásuk már korábban érződik. Bár engednünk kell, hogy a természet maga adja válaszait vallatásunkra, a kérdések megfogalmazói mégis mi vagyunk. Az általunk feltett kérdések pedig szükségképpen függnék az előzetes elméleti meggondolásoktól. Ez esetben nem az előítéletes hittől, hanem inkább az előzetesen kialakított fogalmakkal van dolgunk: ha meg akarjuk érteni a tudomány logikáját, el kell ismernünk, hogy az efféle „prekonceptiók” elkerülhetetlenek és hasznosak – feltéve, hogy kellőképpen kipróbáljuk őket, s tapasztalatainknak megfelelően változtatunk rajtuk. Ha a prekonceptiókat nem úgy fogjuk fel amire szolgálnak, akkor nem tudjuk értékelni tudományos elképzeléseink valóságos jellegét, s azokat az intellektuális problémákat sem, melyek elődeinket foglalkoztatták, akiknek művein keresztül fokozatosan kiformalódtak saját elképzeléseink.

Csak egy járható útja van annak, hogy valaki tisztán lássa saját szemüvegét: levenni azt. Lehetetlen egyszerre látni a szemüveget s ugyanezzel a szemüveggel nézni is. A tudomány alapvető fogalmaival kapcsolatban felmerülő nehézségek ehhez hasonlíthatnak. A világot e fogalmakon keresztül látjuk olyannyira, hogy elfelejtjük, milyen is lenne a világ nélkülük: ragaszkodásunk fogalmainkhoz más lehetőségek iránt vakvá tesz bennünket. Mégis, fogalmaink fejlődésének, növekedésének helyes felfogásához csak akkor juthatunk el, ha készek vagyunk nem gondolni rájuk. Bizalmunkat beléjük helyezni csak azért – és oly mértékben – jogos, amennyiben az alternatívák között folyó versenyben bebizonyították értéküket. Ha korábban az emberek sohasem gondolkodtak volna másképp mint mi, akkor mi magunk is csak a tradicionális szokás pusztá elfogadói lennénk. Csak akkor fogjuk megérteni saját elképzeléseink érdemeit, ha ahelyett, hogy adottnak vesszük őket, készek vagyunk az alternatívákat annak tekinteni amik, és felismerni, hogy a használhatatlanok miért bizonyultak annak.

A 4. fejezetben vizsgált történet szolgáljon itt illusztrációként. Számos tudománytörténeti munkában a kémia 1650 előtti fejlődésének ábrázolása élesen elüt a korai kozmológia és dinamika történetéről kialakított képtől. Mára már jól feltérképezték és megértették azokat az utakat, melyek Babiloniától, és Ióniától Athénen, Alexandrián és Bagdadon keresztül Kopernikuszig és utódaiig vezettek; ennek eredményeként a történészek a gondolkodás történetének erről az ágáról összefüggő és elfogadható képet tudnak nyújtani. Az anyagról szóló elmélet esetében viszont nem rendet, hanem ellenkezőleg, káoszt találunk: esetlegesen jelentkező ötleteket, melyek sajnálatraméltó tévedések és kerülőutak során át az ingoványba vezetnek, s ettől csak a 17. századi korpuszkuláris filozófusok menekültek meg.

Mindezek után vizsgáljuk meg, vajon helyes-e a kezdeteket káoszként ábrázolni? Az illetékes történészek többnyire erősen elkötelezték magukat a szervetlen kémikus nézőpontja mellett, és könnyebbnek találták, ha figyelmüket az eszméknek csak egy korlátozott körére összpontosítják. Ma azonban világossá vált, hogy az anyag Newton és Boyle előtti teoretikusai az esztek többségében teljesen eltérő intellektuális síkon gondolkodtak, s amíg saját atomista előfeltevéseinket félre nem tesszük, csak hiábavaló próbálkozások történhetnek elmélkedéseik elemzésére. A korai gondolkodók közül sokak számára az anyagi változás mindenekelőtt fiziológiai problémát jelentett. Csak az elmúlt századok során fordították meg az emberek a gondolkodás irányát, s kezdték magukat a fiziológiai folyamatokat immár kémiai fogalmakkal magyarázni. E lehetőség – hogy ne mondjuk: szükségesség – komoly megalapozást igényelt. Mégis, napjainkban már olyannyira hozzá-

szoktunk az új képhez, hogy immár nehéz lenne „visszafelé gondolkodnunk”, s a természetes változás világát a korábban élő emberek szemével látnunk. Azok szemével, akik számára az összevetés természetes tárgya az élő szervezet volt, a maga jellegzetes születés–ifjúkor–érettség–hanyatlás ciklusával. Ez valószínűleg az egyik oka annak, hogy az anyag elméletének 1650 előtti története a visszatekintésben miért tűnik oly kaotikusnak és esetlegesnek.

A dinamika történetében kisebb mértékben ugyan, de ugyanezzel a folyamattal találkozunk. A 2. és a 3. fejezetekben szembeállítottuk egymással Arisztotelész és Kopernikusz, valamint Galilei és Newton eltérő fogalmait a természetes mozgásról. Kopernikusz még szinte minden tekintetben az ókori gondolkodók és főként Arisztotelész követője. Számára éppúgy, mint Arisztotelész szemében az égitestek természetes mozgása egyenletes körkörös mozgás volt. Ezzel szemben Newton a természetes mozgásnak már teljesen eltérő paradigmáját alkalmazza munkáiban: s ez, noha még mindig egyenletes sebességű, de inkább egyenes vonalú, mintsem körkörös irányú mozgás. A tehetetlenségi mozgás koncepciója a maga idejében majd egy évszázadig vitatott volt; Newton ennek ellenére már adottnak tekintette. Űgy tűnik, nem ismerte fel, hogy e vonatkozásban mily radikálisan eltért valamennyi elődjétől. Olyannyira nem, hogy szinte azt sugalmazza, maguk az ókoriak is bizonyára ugyanúgy gondolkodtak, mint ő.

„*Nem tudjuk* miként magyarázták az ókoriak azt a kérdést — írja —, hogy a bolygók e szabad terekben miként maradtak bizonyos határokon belül, és mi térítette le őket arról az egyenes vonalú pályáról, amelyet magukra hagyatva követniök kellett volna, s miért tértek át a köralakú pályákon történő szabályos keringésre... A mozgás törvényeiből következően biztos ugyanis, hogy e hatásoknak egy vagy más erő működéséből kifolyólag kellett bekövetkezniük.

Mesterkéltnél ember esetében a téma elegáns bevezetése érdekében alkalmazott tettett tudatlanságnak tekinthetnénk mindezt. Newton-nál azonban e feltételezésnek nincs alapja; és szavai inkább azt bizonyítják, hogy milyen gyorsan képesek az emberek egy új világképet, mint „második természet” elfogadni.

Intellektuális szemüvegünk láthatatlan voltának további hatása is lehetséges. Nemcsak a korábbi gondolkodók sajátos fogalmainak és tanainak, de vizsgálódásuk általános jellegének megértését is lehetetlenné teheti számunkra. Ez a hatás is könnyen illusztrálható: példának vehetjük azokat a lekicsinylő hangú, harmadlagos forrásokra épített munkákat, amelyeket a tudományos forradalmat megelőző napok gondolkodástörténetéről olvas-

hatunk. „Mit gondoltak akkoriban az emberek? Miért hunyták be szemüket a kísérleti módszer előnyei felett? Hogyan remélhették, hogy pusztá érvelés útján, anélkül, hogy elhagyták volna dolgozószobáikat, eredeti tudományos eredményekhez jutnak, aminek következtében fejtegetéseik az előítéletek, kótyagosság és metafizika keverékeivé lettek?” Gyakran bírálják hasonló módon a „tudomány-előtti” tudósokat, akik olyan dolgokat mulasztottak el megtenni, ami nem is volt az ő dolguk. Amint azt az alábbiakban bemutatom, e korai természetfilozófiai vizsgálódások ugyanis — melyeket mint „tudomány-előttek” félresöpörnek, — válójában elengedhetetlenül szükségesek voltak. Szerepük abban állt, hogy megtisztították a teret és sokat összegyűjtöttek azokból a kötőgerendákból és épületfákból, amelyekből a maga idején az általunk ismert tudomány létrejött.

Mutassuk be két példán, milyen könnyű is korábbi gondolkodókat indokolatlanul dicsérni, vagy bírálni. Vegyük először a görög természetfilozófusokat: azokat a Kisázsia városaiban, majd később Athénban élő embereket, akik, eléggé felismerhetően, a mai tudományossághoz hasonló módon kezdtek elmélkedni a természetről. Eszméiken elgondolkozva két, egymással ellentétes kísértésnek vagyunk kitéve. Tanításaikban olyan gondolati rendszereket találunk, amelyek több évszázaddal később tudományos eredményekre vezetnek, s ez azzal a hatással lehet ránk, hogy „zseniális anticipátorok”-nak nevezzük ki őket. Gyakran éri ilyen elismerés pl. Demokritoszt, az atomistát. A Dalton és Heisenberg között eltelt száz év folyamán az atom elméletét sokan mint a természetre vonatkozó legmélyebb és legalapvetőbb igazságot tartották számon; olyannyira, hogy az a valaki, aki ezt Dalton előtt már több mint kétezer évvel kimondta, tudományos génuszának tűnt.³A hullám-mechanika fejlődését követően a helyzet valamelyest változott. A klasszikus atomizmus ekkor már halott, és az elméleti fizikusok komolyan mérlegelhetik, hogy vajon az úgynevezett „fundamentális részecskék” nem lehetnének-e helyettesíthetők matematikai szingularitásokkal az erőterekben. E felfogásban sokkal több a közös a sztoikusok folytonossági elméleteivel, mint Demokritosz csiszolatlan atomizmusával.

Másrészt, ha az ókori görög természetfilozófusok vizsgálati módszereit, s nem azok eredményeit vesszük szemügyre, az igazságtalan alábecsülés kísértésébe eshetünk. Modern módszertani szempontból tekintve általánosításaik vakmerőek, a kísérleti eljárások jelentőségét nem ismerik, érvelésük feülletes. Miért mutattak például a görög filozófusok oly csekély törekvést arra, hogy elméleteiket az egészséges megfigyelés alapjára helyezték? A Szokrátesz előttekre gondolok itt, — vagy legalábbis arra, amit róluk tudunk —; hiszen Arisztotelészről aligha beszélhetünk ily elmarasztalóan.

Ez a kritika is a legfontosabbat téveszti szem elől. Mielőtt az ember színre léphet, és teljesen kialakult elméletek közül választhat, először fel kell tárnia azokat a lehetőségeket, melyeket az elmélet különböző elképzelhető *típusai* kínálnak. Végülis nem lehetetlen, hogy bizonyos „elméletvázlatokat” tényleges kidolgozás nélkül elveszünk: az elgondolásnak ugyanis igéretesnek kell lennie ahhoz, hogy a kidolgozás részleteihez és a kipróbáláshoz hozzáfogjunk. Sok görög filozófus munkássága kétségtől e kezdeti szakaszt képviseli; és mondanivalójuk gyakran rendkívül éleselmjű. Előrevetítették egyebek között a tudományos magyarázat legtöbb általános típusát, melyek az elkövetkező évszázadok során jól szolgálták a tudomány ügyét. Röviden megfogalmazva: az, amit a görögök elértek, nem a dolgok valódi természetének, hanem a természet ésszerű ábrázolása lehetőségének megvilágítása volt. Egyértelműen megmutatták a különböző megközelítési módok között rejlő rendkívüli lehetőségeket és korlátokat: olyannyira, hogy alapvető anyagelméleti eszmefuttatásaik még mindig iránymutatóak lehetnek egy olyan fizikus számára, mint Werner Heisenberg.

A középkori természetfilozófusok is régen kiérdemelték már, hogy védelmet kapjanak az irreleváns kritikával szemben. Gyakran söprik őket félre a tudomány polemizáló történészei, mint „unalmas szofistákat”, akik átörökítették Arisztotelész tévedéseit, elmulasztván a való világ közvetlen tanulmányozását. Kevésbé előítéletes kutatók újabban teljesen más képhez jutottak. Lehet, hogy a skolasztikus filozófusok szörszálhasogatók voltak, de jó célt szolgáltak ezzel. Ahol Arisztotelész csak a változás általános elméletét hagyta, amely nem kínált többet, mint a mechanika pusztá megalapozását, a 14. századi matematikusok elsőként dolgozták ki fontos különbségek egész tárházát: így a lineáris és nem-lineáris, az átlagos és a pillanatnyi sebesség közötti különbséget.

Ők dolgozták ki az egyenletes gyorsulás első kielégítő definícióját, és bizonyították a definícióból következő legfontosabb tételeket, – közöttük Galilei számára oly lényegeset is: mely szerint egy egyenletesen gyorsuló test nyugalmi helyzetéből kiindulva az idő négyzetével arányosan jár be távolságokat.*

Kifejlesztették a megfelelő hőmérsékleti skála kialakításának mérési

*A vonatkozó összefüggés: $s = \frac{a}{2} t^2$, ahol s = megtett út; a = gyorsulás; t = idő. (a ford.)

és számítási alapelveit. Tegyük fel, hogy a különböző hőfokokat egy egyenesen ábrázolják, annak egy tetszőlegesen kiválasztott pontjából kiindulva, azután (de hallgassuk csak őket): „Adott két egységnyi 6 fokos víz, vegyünk további egy egységnyi 12 fokos vizet (ugyanazon ponthoz viszonyítva); ha összekeverjük a két vizet, a keverék hőmérséklete, ugyanazon viszonyítással nyolc fokos lesz, hiszen a hat és nyolc közötti távolság a fele annak a távolságnak, amely a nyolc és tizenkettő között van, éppúgy, amint egy egységnyi víz a fele a két egységnyinek.”

Noha, ezek a tanok teljesen elvontak voltak, mintegy gondolkozási gyakorlatok, mégis az egyenletesen gyorsuló test mozgásában érvényesülő szabályokat matematikailag dolgozták ki, s nem tapasztalatilag bizonyították, és a keverék hőfokát olyan emberek becsülték meg, akik két évszázaddal a használható termométer megalkotása előtt éltek.

Értéktelen volt tehát munkájuk tudományos szempontból? Mivel elhanyagolták a kísérletezést, semmit sem értek el? Amennyiben ez a következtetésünk, megfelelkezünk mindarról, amit e szörszálhasogatónak mi magunk köszönhetünk. Hiszen ők alakították ki azt a tradíciót, melynek maga Galilei bizonyíthatóan örököse volt. Galilei kinetikai elmélete, „Két új tudomány” – c. munkájában, éppúgy az ő felfedezéseikhez kapcsolódik, mint ahogy Euklidész geometriája a korai görög mértantudósokéihoz. A középkori tételeket még javában oktatták Olaszországban, amikor Galilei tanulmányait folytatta, írásaiban ő maga továbbra is azokat a fogalmakat használta, amelyeket tőlük örökölt. Sőt, leírva híres kísérleteit – lejtős síkon guruló labdák stb. – munkásságának eredménye nem a középkori mechanikai elméleteinek megdöntése volt, hanem inkább az, hogy egy fizikus szellemében sikerült kimutatnia azon tételeknek a természet világra vonatkozó közvetlen érvényességét, amelyeket ők korábban elvont formában dolgoztak ki. Természetfilozófusok voltak ők, akik létrehozták azokat a gondolati alapokat, amelyekkel Galilei dolgozott: Galilei volt az a fizikus, aki ezeket az elgondolásokat magyarázataiban működésbe hozta, és feltárta alkalmazásuk terét.

Az, hogy a tudomány növekedése számos fázisban zajlik, s ezek mindegyike teljesen eltérő munkamódszereket követel, nem szabad, hogy megleljen bennünket. Hiszen a tudomány ügye több, mint a tények pusztá összeállítása: a tudomány intellektuális újraépítést és értelmezést is követel. A tényleges építést az anyag összegyűjtése; az anyaggyűjtést a rajzasztalon való részletes kidolgozás; ezt a tervezés koncepciójának kialakítása; és mind ezt a lehetőségek pusztá feltérképezése előzi meg. Nem csoda, hogy a tudo-

mány sok, az elmélet lehetséges formáinak olyan apriori tanulmányozását foglalja magában – és kell hogy magába foglalja, – amely a természet sajátlagos tényeinek közvetlen tekintetbevétele nélkül fejlődött.

Ezen apriori tanulmányaink természetesen nem vezetnek pozitív tudományos eredményre, ha az elmélet lehetséges formái végülis nem nyernek alkalmazást tényleges folyamatok magyarázatában. De mindenesetre részét, még hozzá legitim részét képezik a tudományos vizsgálatnak, jelenleg éppúgy, mint a megelőző századokban. Milyen elméletek engedhetők meg egyáltalán; adott területen milyen koncepciók tudnak feltehetően magyarázatot adni a tapasztalat ismert tényeire; miként kapcsolódnak különböző területek elméletei egymáshoz .. azok az emberek, akik az efajta spekulatív kérdéseken vitatkoznak, lényeges szerepet játszanak a tudomány fejlődésében teljesen függetlenül a fehércöpenyes laboratóriumi dolgozók odaadó munkásságától. Valójában a sikeres spekuláció hosszú távon nagyobb eredményekkel jár, mint a kísérletezés. A legnagyobb elismerés azoknak jut, akik alapvető eszmék új kereteit gondolják ki, s így a tudomány látszólag összefüggés nélküli ágait egyesítik. Isaac Newton, Clerk Maxwell, és Charles Darwin a legemlékezetesebbek, de nem mint nagy kísérletezők, vagy megfigyelők, hanem új intellektuális rendszerek kritikus és nagy képzelőerővel megáldott alkotói.

— . —

A tudományos gondolatot és gyakorlatot tehát úgy kell szemlélnünk, mint fogalmak és eljárások fejlődő testét. E fogalmak és módszerek, sőt maguk a tudomány meghatározó céljai is folyamatosan fejlődnek egy változó intellektuális és társadalmi környezetben. Ha hatékonyan és életszerűen akarjuk a tudományos eszmék történetét, vagy a tudomány módszereit és logikáját tanulmányozni, akkor ezt az evolúciós folyamatot komolyan kell vennünk. Egyébként, mint történészek abba a veszélybe kerülünk, hogy túlságosan elmerülünk a részletekben, egyes felfedezésekkel, tanokkal vagy személyekkel, anticipált eredményekkel és anekdotákkal foglalkozva. És, mint filozófusok oda juthatunk, hogy az élő tudományt, mely tanulmányunk tárgya, formális és holt absztrakcióval cseréljük fel, elmulasztván rámutatni, hogy e formális vizsgálódások eredményei miként kapcsolódnak ahhoz az intellektuális és gyakorlati tevékenységhez, melyet a tudósok munkásságuk során folytatnak. A pusztán kronológikus tudománytörténet és a pusztán formális tudományfilozófia ily módon ugyanazon fogyatékságban szenvednek; mindegyikük elmulasztja a kérdéses tudományos gondolatot annak

intellektuális környezetében elhelyezni, azért, hogy e sajátos kontextusban mutathassák ki azokat a mozzanatokat, melyek a kérdéses eszmék és vizsgálódások érdemeit adják.

Most már visszatérhetünk eredeti kérdéseinkhez. Azt kérdeztük, „Milyen érdemekkel bírjon a jó tudományos elmélet? Mely vonások tesznek egy elméletet versenyképessé riválisaival szemben?” Feladtuk az érdem valamiféle egyetlen kritériumának kutatását (mint pl. a sikeres előrejelzés), és eljött az ideje annak, hogy más irányban gondolkodjunk. E vizsgálatunk önmagában nem ad választ a kérdésre, de az interpretáció új irányt sugallja; s ezt az új gondolatmenetet követve, talán nem haszontalan összegezni fejtegetéseink általános tanulságait.

A tudományos eszmék egy élő és kritikai tradíciót képeznek. Nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak, de a közvetítés folyamán módosulnak. 1850-ben, mondjuk Jones professzor fizikát tanít tehetséges ifjú diákjának, Smith-nek; s az ekképp közvetített gondolatok felismerhető elődei azoknak, melyeket 1880-ban Smith professzor tanít immár, az ifjú Robinsonnak. Mindegyik generációban állandósulnak bizonyos változások és egyúttal maguk is betagozódnak a tradícióba: a történész számára ez a folyamat jelenti a tudományban a „fejlődést”. A tudomány filozófusa szempontjából ugyanúgy: bizonyos új elméletek, riválisaik és előzményeik rovására, érdekesülnek a túlélésre; s a filozófus feladata azoknak a standardoknak az elemzése, melyek fényében az ilyen tudományos változatok értékesnek vagy éppen fogyatékosnak ítéletnek. Az értéknek nincs egyetlen és egyszerű próbája, és a filozófus dolga nem az, hogy egy ilyen kritériumot a tudományra erőszakoljon; a történész sem bírálhatja joggal a korai tudósokat, mert nézeteik nem vágnak tökéletesen egybe az 1960-as évek tudományosságával. Hiszen a tudományos fejlődés csak akkor érvényesülhet, ha az emberi értelem kritikusán viszonyul a saját korában felmerült problémákhoz, az átgondolásra nyitott tapasztalatok és az evidenciák fényében.

A tudomány filozófusai és történészei közös feladatának szemléltetésére tehát egyebütt kell keresni analógiát – a darwini biológiában. A tudományos eszmék fejlődésében, a fajok evolúciójához hasonlóan, a változás a változatok szelektív öröklődéséből következik. Jones professzor 1850-es fizika előadásai és Smith professzor 1880-as előadásai között harminc év telt el, melynek során minden egyes, a kialakult tradícióban változást hozó elgondolásra legalább egy tucat kísérleti elképzelés jutott. Hiszen az elfogadott és elődeik helyét elfoglaló változatoknál sokkal nagyobb a használhatatlannak bizonyult, elutasítottak száma. A kérdés tehát az, hogy „Mi tesz tudo-

mányos eszméket jóvá, miként győzedelmeskednek riválisak felett?”, s ez röviden így ültethető át a darwini formulába: „Mi adja számukra a túlélés erejét?”

Ez az újrafogalmazás egyben új kérdésekhez és lehetőségekhez vezet. Induljunk ki abból – amint az a biológiából ismeretes –, hogy egy adott változás, mely előnyös egy bizonyos faj számára, meghatározott környezetben, egyáltalán nem előnyös más faj számára, sőt, más környezetben még ezen faj számára sem az. Így a tudományban, bizonyos elméleti lépés értékes lehet a problémák egy meghatározott csoportjának megközelítésében, míg ugyanez a lépés egy másik területen vagy más szituációban akár a fejlődés korlátjának is bizonyulhat. Láttunk erre példát a korábbiakban, amikor azt mutattuk be, hogy ugyanazon fejtegetések, melyek hasznosak voltak a fény elmélete szempontjából, nem jutottak szerephez a gravitációs elméletben; vagy gondoljunk azokra az elméleti eljárásokra, melyek fölöttébb haszontalanok voltak a kémiában, de később eredményeket hoztak a genetikában.

Ismételjük, az élő fajok nem azáltal maradnak fenn és fejlődnek, mert megfelelnek valamiféle egyetlen evolúciós követelménynek, hanem azért, mert a korábbi formák meglévő változatai közül csak ezek felelnek meg sikeresen a környezet sokoldalú követelményeinek. Elvontan könnyű kitalálni lehetséges „előnyöket”: elképzelni például, milyen haszonnal járna az ember számára, ha szárnyai lennének, melyekkel repülni tudna. Ez esetben relevánsabb azt mérlegelni, mit kellene fizetnünk a szárnyakért: így például a formátlan mellcsontot, mely a repüléshez szükséges. Csak ha ezt is figyelembe vesszük, akkor kezdenénk megérteni, hogy a fennálló szituációban a túlélő fajok miért nem „adaptálódtak még jobban” a tényleges szintnél.

Hasonló probléma vetődik fel a tudomány logikájában. Egy adott tudományos elmélet érdemeit elszigetelten szemlélve az ember könnyen elvont, de irreleváns ambíciók vonzásába kerül. Miért ne osztályozzuk a rivális teóriákat, egy skála fokozataival kifejezésre juttatva értékeiket? Miért ne alakítsuk ki a konfirmáció elméletét, a megerősítés számítását, mely által numerikus formában demonstrálhatnánk az egyik elmélet felsőbbbségét a másikkal szemben? A túlformalizált tudományfilozófiának ez a legfőbb álma; a megvalósítás reményei azonban erősen korlátozottak. Két rivális hipotézis néha lehet olyan rokon egymással, hogy viszonylagos értékük valóban számítható: amit e téren tenni lehet, azt a matematikai statisztika „szignifikancia próbái” megteszik. De ez csak abban az esetben áll fenn, ha nem merülnek fel valóban bonyolult elméleti problémák. Látókörünk bővítésével és

olyan szituációk mérlegelésével, melyek olyan fogalmi újításokat követelnek, ahol több követelménynek kell eleget tenni, a tudományos elméletek „evidens osztályzatának” ötlete megvalósíthatatlanná válik.

Filozófusok néha azt állítják, hogy empirikus megfigyelések egy véges rendszere mindig végtelen számú hipotézissel magyarázható. E nézet alapja az az egyszerű megfigyelés, hogy véges számú pont ismeretében végtelen számú matematikai függvény fogalmazható meg. Ha a „magyarázat” nem volna több, mint függvények adott pontokhoz való igazítása, akkor e tannak nyilván lenne némi jelentősége a tudományos gyakorlat szempontjából. Valójában a tudós problémája nagyon eltérő: egy számos igényt támasztó intellektuális helyzetben az ő tipikus feladata az, hogy új felfedezéseket illesszen be örökölt gondolatrendjébe, anélkül, hogy szükségtelenül veszélyeztetné elődei intellektuális eredményeit. E probléma komplexitása teljesen különbözik a függvénymeghatározásától: a tudós számára nem hogy nem létezik a végtelen számú megoldási lehetőség, melyek közül csak választania kell, de sokszor az is zseniális ötletként, isteni szikraként hat, ha akár csak egyetlen egyet megtalál. A tudós tehát joggal válaszolhatja a logikusnak azt, amit a francia festő, Courbet válaszolt állítólag egyszer a kritikusoknak: „már az is elég nehéz, hogy az ember egyáltalán egy képet fessen, hát még egy jó képet”. A tudós jogosan válaszolhatná ugyanezt a formális logikusnak.

Az evolúciós elmélettel való párhuzam problémánk általunk nem várt aspektusaiban is hasznosítható. Hogy egyetlen példát mondjunk: egy örökölhető változat néha először csak véletlenül jelenik meg egy bizonyos populációban, akkor még anélkül, hogy birtokosai számára különösebb előnyt jelentene; ugyanezen változat később azonban rendkívül értékes lehet a leszármazottak számára, a környezetben bekövetkezett változások miatt. Egy vonás, melynek eredetileg nem volt értéke, ily módon válik jelentőssé teljesen előre láthatatlanul. A tudományban is találkozhatunk e jelenség analógiájával. Az „elemszám” fogalma adja a klasszikus példát erre. A kémiai anyagok sorbarendezése és táblázatba foglalása során, Dalton utódai az „atomsúlyt” az adott elem alapvető jellegzetességeként kezelték. A kémiai elemeket az atomsúly szerint felsorakoztatva, célszerűnek bizonyult e rendszeren belüli helyüket jelezni, ehhez index-számokat használtak. Így egy adott anyag elemszáma eredetileg nem volt több, mint e listán éppen soron következő sorszám. Ha csak húsz vagy huszonöt elem lett volna kilencven vagy annál több helyett, indexbetűket lehetett volna használni index-számok helyett, s az a hely, melyet egy sajátos elem a Mengyelejev-féle táblázaton elfoglal, saját „elembetűjével” lett volna jelezhető.

Kezetben tehát az elemszámnak nem volt tudományos jelentősége.

Ha egy tudós azt mondta volna: „valaminek kell léteznie, ami 1 a hidrogén, 6 a szén és 8 az oxigén esetében – mi az?” – kérdését, mint valami fantáziálást sópörték volna félre; mintha valaki, aki megfigyelte, hogy a *Primula Veris* a 325. számú faj egy adott florában, azt kérdezné, mi az ami 325 a kankalinnál. A későbbi kutatás azonban teljesen eltérő státuszt adott az elemszám fogalmának. Az izotópok felfedezésével és a Bohr–Rutherford elmélet révén megszűnt pusztá indexszám lenni és az atom valódi „tulajdonságává” vált – sőt, elméleti szempontból jóval fontosabb tulajdonsággá, mint az atomsúly. Ugyanis azonosították az atommag pozitív elektromos töltésének mérőszámával, ami adott kémiai anyag valamennyi atomjára nézve azonos, még az izotópok esetében is, noha azok valamelyest eltérő atomsúllyal bírnak. Így lett a pusztá számjegyből, elméleti forradalom által, császár.

Ami pedig a jövőt illeti, hogy miként fog a tudomány fejlődni, s miként változnak eszméi és célkitűzései, e téren nem láthatunk többet előre, mint a fajok biológiai jövője esetében. A jövő embere új igényeket támaszthat tudományos munkájával szemben, s talán, mint érdektelent, törölhet néhányat azon követelményekből, melyeket mi még fontosnak tartunk. Az eset természetéből következően az ember aligha tehet többet annál, hogy mint pusztá lehetőséget állítja ezt: hiszen az alkotás szférájában előrelátni egy lehetőséget bármily részletességgel annyit tesz, mint félig megte-remteni azt. Az a fajta változás, amelyet a legkönnyebben tudunk elképzelni, egyszerűen csak bevégez egy olyan folyamatot, mely már szemmel láthatóan elkezdődött: például fizikai elméletek könnyebben vehetők komolyan, ha egyéb értékeikhez pótlólagosan a „programozhatóság” is kapcsolódik – vagyis ha csak modern elektromos számítógépeken futtathatók le. S nem kétséges, hogy ha e pótlólagos követelmény mindig kielégíthető anélkül, hogy feláldoznánk azon értékeket, elvárásokat, melyeket a fizikával szemben már ezelőtt is támasztottunk, ez nyilvánvalóan értékes előny lesz.

Mint valamennyi nagy kritikai tevékenység, a tudomány sem egy, hanem számos, egymáshoz kapcsolódó célt követ: amennyire csak lehetséges, e célokat egymással harmóniában kell kielégítenie, és joga van új célok kitűzésére. Bármely tevékenység történelme, amelynek hatótere ily sokat változik, számos szakaszra bomlik: sok legitim vizsgálódásra kellett vállalkozni, mielőtt a kísérleti igazolás modern ítélőszéke mai jelentőségére szert tehetett. A tudományos tevékenységben ma is a legkülönbözőbb tehetségekkel megáldott emberek számára nyílik lehetőség. Spekulatív képzelet, skrupulusz becsületesség, matematikai ismeretek, logikai világosság éppúgy, mint

kísérleti újítókészség és leleményesség: mindezek fontosak a legszélesebb értelemben vett tudomány sokoldalú törekvései szempontjából. E ponton látjuk a tudomány prediktivista ábrázolásának legsúlyosabb fogyatékoságát: azt a hamis benyomást kelti ugyanis, mintha a lehetőségek zártak lennének. Valamikor a hellén korban a tudósok feladataikat a matematikai előrejelzésre korlátozták: ami aztán következett, katasztrófális volt. Manapság többségünk számára a természet megértésének feladata jóval átfogóbb. Az előrejelzés egészében véve jó; de értelmeznünk kell, amit előrejelzünk. A tudomány fő mozgató ereje az a meggyőződés, hogy alapos és a képzelet által segített kutatás révén felépíthetjük fogalmi rendszerünket a természetről, mely fogalmi rendszer valamelyes jogot követelhet arra, hogy „valóság-hűnek” tekintsék. Ezért a tudománnyal szemben sohasem támaszthatunk kevesebbet, mint az alábbi hármas követelményt: magyarázó eljárásainak, (Kopernikusz szavaival élve) nemcsak a „számszerű adatokkal kell egybevágniuk”, hanem az adott korszak számára mindenképpen elfogadhatónak, és mindenesetre „abszolút” és „az elme számára tetszetős” interpretációknak kell lenniök.

THOMAS S. KUHN:

AZ ÚT A NORMÁL-TUDOMÁNYHOZ

(The Structure of Scientific Revolutions, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1962. c. könyv 2. fejezete pp. 10–22.)

A „normál-tudomány” olyan kutatást jelent, mely szorosan egy vagy több múltbéli tudományos eredményen alapul, olyan eredményeken, amelyeket egy adott tudományos közösség egy időre további tevékenységének alapjaként ismer el. Manapság alapfokú és szaktudományos kézikönyvek összegezik ezeket az eredményeket, ha nem is mindig eredeti formájukban. A kézikönyvek részletesen ismertetik az elfogadott elmélet felépítését, sikeresnek bizonyult alkalmazási területei vagy ezek egy részét, és ezeket példaszerűen bemutatott megfigyelésekkel és kísérletekkel vetik egybe. Mielőtt az ilyen típusú könyvek a tizenkilencedik század elején népszerűvé lettek (ami a később kibontakozott tudományokban még későbbi fejlemény), hasonló funkciókat töltött be a tudomány sok híres klasszikusa. Arisztotelész Fizikája, az Almageszt Ptolemaiosztól, Newton Principiája és Optikája, Franklin Elektromossága, Lavoisier Kémiaja és Lyell Geológiája – hosszú ideig implicit módon ilyen művek határozták meg az elkövetkező kutatógenerációk számára az adott kutatási terület legitim problémáit és módszereit. Két lényeges jellemző tette őket alkalmassá erre. Eredményeik újszerűsége képes volt elhódítani a követők egy kitartó csoportját a tudományos tevékenység versengő irányzataitól. Egyszersmind eléggé nyitottak voltak ahhoz, hogy a kutatók újonnan kirajzolódó csoportja számára mindenféle megoldásra váró problémát hagyjanak.

Az ilyen tudományos teljesítményeket a továbbiakban „paradigmának” nevezem, s ez az elnevezés szorosan kapcsolódik a „normál-tudomány” fogalmához. Azt szeretném ezzel az elnevezéssel kifejezésre juttatni, hogy a tudományos gyakorlat bizonyos bevett példái – melyek magukban foglalnak törvényt, elméletet, alkalmazást és kutatási eszközöket – modellként szolgálnak a későbbiekben a tudományos kutatás különböző koherens tradíciói számára. Olyan tradíciókra gondolok, amelyeket a történészek a „ptolemaioszi (vagy ’kopernikuszi’) asztronómia”, „arisztotelészi (vagy ’newtoni’) dinamika”, „korpuszkuláris vagy hullám-optika” és hasonló címszavakkal jelölnek. A kezdő kutatót ilyen paradigmák – a felsoroltaknál többnyire jó-

val specializáltabbak – tanulmányozása készíti fel arra, hogy beilleszkedjen abba a tudományos közösségbe, ahol később dolgozni fog. Minthogy ott olyan emberekhez csatlakozik, akik tudományszakjuk alapjait ugyanazon konkrét modellekből tanulták, későbbi tevékenysége csak ritkán vezet nyílt szakításhoz az alapproblematikát illetően. Olyan emberek együtteséről van szó tehát, akiknek a kutatása mindannyiuk által elfogadott paradigmákon alapul, akik elkötelezték magukat a tudományos gyakorlat ugyanazon szabályai és mintaképei mellett. Ez az elkötelezettség és az így létrejövő látszólagos konszenzus az előfeltétele a normál-tudomány létrejöttének, vagyis egy meghatározott kutatási tradíció genezisének és folytatódásának.

Mivel esszémben a paradigma fogalma gyakran helyettesíti a megszo-
kott fogalmak sorát, többet kell szólnunk bevezetésének okairól. Miért elő-
sődleges a konkrét tudományos eredmény – mint a szakmai elkötelezettség
locus-a – a különböző, abból elvonatkoztatható fogalmakhoz, törvények-
hez, elméletekhez és nézőpontokhoz képest? Milyen értelemben alapvető
egység a közösen elfogadott paradigma a tudományos fejlődés kutatója szá-
mára, méghozzá olyan egység, amely nem bontható le olyan elemi logikai
alkotókra, amelyek helyette funkcionálhatnak?

Mielőtt rátérnék e problémák elvontabb magyarázatára, néhány konk-
rét példával szeretném bemutatni a normál-tudományt és a paradigmák mű-
ködését. A két egybekapcsolódó fogalom tisztázását segíti annak figyelem-
be vétele is, hogy létezik olyan tudományos kutatás, mely nem igényel pa-
radigmákat, legalábbis olyan egyértelmű és kötelező paradigmákat, mint a
fentebb megnevezettek. A paradigma kidolgozása és az ezáltal lehetővé tett
alaposabb kutatásokhoz való eljutás minden tudományos területen a fejlődés
érettségének a jele.

Ha a történet az összefüggő jelenségek bármely tetszőleges csoport-
jára vonatkozó tudományos ismeretek történeti eredetét kutatja, valószínű-
leg az itt a fizikai optika történetével illusztrált modell valamilyen változa-
tával találkozunk majd. A mai fizikai kézikönyvekben az áll, hogy a fényt
fotonok adják, azaz olyan quantum-mechanikai egységek, amelyek a hullám-
ok és a részecskék bizonyos jellemzőivel bírnak. A kutatás ennek megfele-
lően, vagy méginkább annak a jóval kidolgozottabb és matematikai jellem-
zésnek megfelelően halad előre, amelyből a fenti szokványos megfogalma-
zás is ered. A fénynek ez a jellemzése azonban alig fél évszázadra tekinthet
vissza. Mielőtt Planck, Einstein és mások révén e század elején megszületett
volna, a fizikai irodalom azt tanította, hogy a fény keresztirányú (tranzver-
zális) hullámmozgás, mely tan egy a Young és Fresnel tizenkilencedik szá-

zad eleji fénytani írásaiból származtatott paradigmában gyökerezik. De még csak nem is a hullámelmélet volt az első olyan magyarázat, amelyet valaha az optikai tudomány szinte valamennyi művelője elfogadott. A tizenhét század folyamán e terület számára a paradigmát Newton Optikája szolgáltatta, mely azt tanította, hogy a fény anyagi testecskekből áll. Abban az időben a fizikusok bizonyítékot kerestek azon nyomásra vonatkozóan, amit a fényrészecskék szilárd testeknek ütközve fejtettek ki¹ (mint-hogy ilyen, a hullámelmélet korai követőinek nem állt rendelkezésére).

A fizikai optika paradigmáinak ezek az átalakulásai tudományos forradalmak, az érett tudomány szokásos fejlődési módja, hogy egymás után térnek át az egyik paradigmáról a másikra, forradalom útján. Nem ez a helyzet azonban a Newton munkásságát megelőző időszakban, és itt bennünket épp ez a szembeállítás érdekel. A távoli antikvitástól a tizenhetedik század végéig egyetlen időszakban sem rendelkeztek általánosan elfogadott nézettel a fény természetéről. Ehelyett számos egymással versengő iskola és alirányzat létezett, melyek többsége az epikuroszai, arisztotelészi vagy platonai elmélet egyik vagy másik variánsa körül formálódott. Az egyik csoport a fényt olyan részecskéknek tartotta, melyek anyagi testekből erednek; a másik számára a fény azon médium módosulása volt, mely a test és a szem közt közvetít; egy további csoport pedig a fényt e médium és valamiféle a szemből jövő áramlás kölcsönhatásaként magyarázta; mindemellett még számos kombináció és változat létezett. Az iskolák mindegyike valamilyen metafizikai rendszerhez kapcsolódásából merítette erejét, s mindegyik paradigmatis megfigyelésként emelte ki az optikai jelenségeknek azt a sajátos csoportját, melyre saját elmélete a leginkább magyarázatot tudott adni. Más megfigyeléseket *ad hoc* eszmefuttatásokkal intéztek el, vagy megoldatlan problémaként a jövőbeni kutatás számára hagyományozták őket.

Ezek az iskolák az idők folyamán valamennyien hozzájárulást tudtak adni a fogalmak, jelenségek és technikák azon *corpus*-ának a létrejöttéhez, amelynek alapján később Newton a fizikai optika első, többé-kevésbé egyetemesen elfogadott paradigmáját kidolgozta. Bármely olyan definíció, amely ezeknek az iskoláknak legalábbis a kreatívabb tagjait nem veszi be a tudósról alkotott fogalomba, egyúttal kizárja onnan ezek modern követőit is. E régi kutatók is igazi tudósok voltak. Mégis, ha valaki áttekinti a Newton előtti fizikai optika történetét, könnyen arra a következtetésre juthat, hogy ha a terület kutatói tudósok voltak is, tevékenységük eredménye nem ütötte meg a tudomány mércéjét. Minthogy nem állt rendelkezésükre az alap-állítások semmilyen közösen elfogadott együttese, a fizikai optikát tárgyalva

minden szerző szükségesnek érezte, hogy tudományát alapjaitól kezdve építse újjá. Ilyenformán a bizonyító megfigyelések és kísérletek megválasztása viszonylag szabadon történhetett, hiszen nem létezett a módszereknek és az e tárgyhoz sorolt jelenségeknek egy olyan standard készlete, melynek alkalmazása és magyarázata minden fénytannal foglalkozó szerző számára kötelező érvényű lett volna. Ilyen körülmények között a születő tudományos munkák gyakran épp annyit foglalkoztak eltérő irányzatok képviselőivel, mint magával a természettel. Ez a jellegzetesség nem egy alakuló, kreatív tudományágnál ma is fellelhető, és nem is összeegyeztethetetlen számottevő felfedezések, meglátások létrejöttével. A Newton utáni fizikai optika és a legtöbb mai természettudomány fejlődése azonban nem ilyen szabályok szerint alakul.

A villamosság kutatásának története a tizenyolcadik század első felében jóval konkrétabb és ismertebb példát szolgáltat annál, miként fejlődik egy tudomány, mielőtt első egyetemesen elfogadott paradigmájára szert tenne. A korszakban majdnem annyi nézet dívott az elektromosság természetéről, ahány jelentősebb kísérletező volt, olyan kutatók mint Hauksbee, Gray, Desaguliers, Du Fay, Nollett, Watson, Franklin és mások. Az elektromosságról alkotott sokféle felfogás azonban megegyezett abban, hogy mindegyikük annak a mechanikus-korpuszkuláris filozófiának egyik vagy másik változatából származott, mely a korszak egész tudományos életét meghatározta. Továbbá valamennyi felfogás valódi tudományos elméletekbe illeszkedett, vagyis részben kísérleti és megfigyelési alapokra épülő elméletekbe, amelyek legtöbbször meghatározták a további kutatás alá veendő problémák kiválasztását és interpretációját is. Mégis, noha valamennyi kísérlet villamosági kísérlet volt, s noha a legtöbb kutató ismerte a többiek munkásságát, elméleteik csak nagyon távoli rokonságot mutattak.³

Az elméletek egy korai csoportja, a tizenhetedik századi gyakorlatot követve, a vonzást és a sűrűlési áramképződést tekintette alapvető villamossági jelenségnek. E csoport hajlamos volt a taszítást valamiféle másodlagos hatásként kezelni, mely valamiféle mechanikai jellegű visszahatásnak köszönhető, a Gray által újonnan felfedezett elektromos vezetés jelenségének megvitatását és rendszeres kutatását pedig halogatni igyekezett, amennyire csak lehetett. Más „elektrikusok” (e megjelölés saját maguktól származik) a vonzást és taszítást egyként az elektromosság elemi megjelenési formáiként kezelték, s ennek megfelelően módosították felfogásukat és kutatásaikat. (Valójában ez a csoport meglepően kis létszámú – még Franklin elmélete sem magyarázta teljesen két negatív töltésű test kölcsönös taszítását.) De az

elektromos vezetési jelenségek magyarázatában – leszámítva a legegyszerűbb eseteket – e csoport (ugyanannyi) nehézséggel küszködött, mint a megelőző. Egy újabb, harmadik csoport viszont épp ezekből a jelenségekből indult ki, az elektromosságot valamilyen vezetőkön keresztül áramló „folyadéknak” és nem valamely nem-vezetőből eredő „kicsapódásnak” tekintve. Ők tehát akkor kerültek nehéz helyzetbe, amikor elméletüket a vonzási és taszítási effektusokkal próbálták összebékíteni. Csak Franklin és közvetlen követőinek munkássága révén jött létre egy olyan elmélet, mely a legtöbb felsorolt jelenségre magyarázatot tudott adni, s ezáltal az elkövetkező „elektrikus” nemzedék kutatásai számára közös paradigmát nyújthatott.

Eltelkintve olyan területekről, mint a matematika és csillagászat, ahol az első szilárd paradigmák még az őstörténet idejéből származnak, és olyanoktól is, mint a biokémia, melyek már érett szakterületek osztódása és újrakapcsolódása révén keletkeztek, a fentebb vázolt helyzetek történelmileg tipikusnak tekinthetők. Elnézést kérve azért a szerencsétlen leegyszerűsítésért, hogy tágabb történeti folyamatokat én is egyetlen és némileg önkényesen választott névvel – pl. Newtonéval vagy Franklinéval jelölök meg, – hasonló módon úgy foglalnám össze állításomat, hogy például a mozgás Arisztotelész előtti tanulmányozását, a statikáét Archimédész előtt, a hő vizsgálatát Black előtt, a kémiáét Boyle és Boerhaave előtt, s a történeti geológiáét Hutton előtt hasonló alapvető nézeteltérések jellemezték. A biológia egyes területein – például az öröklődéssel kapcsolatos kutatásokban – az első egyetemesen elfogadott paradigmák még újabb keletűek; az pedig nyitott kérdés marad, vajon mely társadalomtudományról mondható el, hogy rendelkezik-e egyáltalán ilyen paradigmával. A történelem tanúsága szerint rögzös út vezet a szilárd kutatási konszenzushoz.

A történelemből tudhatjuk meg azt is, mi okozza ennek a fejlődési útnak a nehézségeit. Paradigma, vagy paradigma-jelölt hiányában mindazok a tények, amelyek hozzátartozhatnak egy adott tudományág fejlődéséhez, egyformán relevánsnak tűnhetnek. Ennek eredményeként az anyaggyűjtés a kezdetekben sokkal inkább taláalomra végzett munkát jelent, mint azt a későbbi tudományos fejlődés sejteti. Továbbá mivel ilyenkor az információk egyetlen típusának sem lehet mélyebb, további vizsgálatra ingerlő jelentősége, a kezdeti anyaggyűjtés rendszerint az összegyűjthető adatok gazdagságára korlátozódik. Az így összeálló ténykészlet tartalmaz esetleges megfigyeléseknek és kísérleteknek köszönhető adatokat, valamint olyan ezoterikusabb információkat, amelyek hagyományos mesterségekből, gyakorlati területekről, például a gyógyászat, a naptárkészítés, a kohászat tapasztalatai-

ból származnak. Minthogy e mesterségek olyan adatok hozzáférhető forrásai, amelyeket véletlenszerűen felfedezni aligha lehetett volna, a technológia gyakran játszott meghatározó szerepet új tudományok létrejöttében.

Noha az ilyenféle adatgyűjtés nagy jelentőséggel bírt számos fontos tudomány kezdeténél, ha megvizsgáljuk például Plinius enciklopédikus írásait, vagy Bacon és követői tizenhetedik századi természetrajzait, láthatjuk, hogy ezek ingoványos talajra vezetnek. Nehéz az ilyen alapon keletkezett irodalmat tudományosnak nevezni. A baconi hő-, szín-, szél-, bányászat- „tanok” tele vannak helyenként igen becses információval. De olyan tények kerülnek bennük szomszédságába, melyek egyik része később igen fontosnak bizonyulnak (pl. keverés útján történő hevítés), másik része azonban (pl. a trágyadombok hője) hosszú időre túl komplex marad ahhoz, hogy bármiféle elméletbe be lehessen illeszteni.⁴ Továbbá, minthogy minden leírás szükségképpen egyoldalú, a tipikus természetrajz rettentően körülményes felsorolásaiból gyakran éppen azok a részletek maradnak ki, melyeket a későbbi tudósok megvilágító jelentőségűnek tartanak. Így például a villamosság korai „tanai” közül szinte egyik sem említi, hogy az a reszelék, amelyet magához vonzott a dörzsölt üvegrúd, hamarosan ismét leperog a rúdról. A jelenség ugyanis akkoriban mechanikainak tűnt és nem elektromosnak.⁵ Sőt, minthogy az alkalmi adatgyűjtőnek ritkán áll rendelkezésére idő és szükséges eszköz, hogy kritikus legyen, a természetrajzok a fentiekhez hasonló leírások mellett gyakran szerepeltetnek olyanokat, mint mondjuk az antiperisztázisszal (vagy hűtéssel) való hevítés, aminek nyilván nem adhatunk hitelt.⁶ Csak nagyon ritkán, mint a korai statika, dinamika és geometriai optika eseteiben, szólnak az előzetesen megalapozott elmélet irányítása nélkül összegyűjtött tények kellő világossággal ahhoz, hogy az első paradigma kialakulását lehetővé tegyék.

Ez az a helyzet, mely megteremti a tudományos fejlődés kezdeti szakaszaira jellemző iskolákat. Egyetlen természetrajz sem interpretálható elméleti és módszertani meggyőződések legalábbis implicit együttesének hiányában, mert csak ilyen nézetek teszik lehetővé a szelekciót, értékelést és kritikát. Ha a tények összegyűjtésében még nem játszik implicit módon szerepet az elképzelések ilyen rendszere – mert ha igen, akkor máris többről van szó, mint „puszta tényekről” –, akkor annak kívülről kell jönnie, talán egy kortárs metafizikustól, egy másik tudományágtól, vagy egy személyes és történeti véletlen nyomán kell megszületnie. Így nem csoda azután, hogy a tudományok fejlődésének kezdeti szakaszaiban különböző emberek, a jelenségek ugyanazon körét – bár nem mindig ugyanazokat a részleteket –

vizsgálva fölöttébb eltérő módon írják le és magyarázzák azokat. Épp az a meglepő – sőt ez a tudomány területeinek egyedülálló sajátossága –, hogy ezek a kezdeti nézeteltérések, legalábbis többségük valaha is el tud tűnni.

Ugyanis ezek a nézeteltérések itt jelentős mértékben eltűntek, meghozzá, úgy tűnik, egyszer s mindenkorra. Eltűnésüket pedig rendszerint a paradigma-előtti periódus egyik iskolájának győzelme idézi elő, mely iskola a saját jellemző vélekedései és prekoncepciói alapján kiemel bizonyos részleteket a rendezetlen és túl nagyméretű kezdeti információkészletből. Jól példázzák ezt azok az elektrikusok, akik az elektromosságot folyadéknek tartották, s ezért különös hangsúlyt helyeztek a vezetés problémáira. Ez a hit, mely aligha hozható összhangba a vonzási és taszítási hatások ismeretes sokféleségével, közülük többeket az elektromos folyadék palackozása ötletének kieszeléséhez vezetett. Törekvéseik közvetlen gyümölcse volt a Leyden korsó, egy olyan eszköz, melynek kifejlesztése sohasem valósulhatott volna meg a természet rendszertelen, taláalomra folytatott vizsgálata nyomán, és amit két kutató egymástól függetlenül konstruált meg az 1740-es évek elején.⁷ Az elektromosság terén végzett kutatásainak kezdeteitől fogva fölöttébb érdekelte Franklint ez a furcsa és bizonyos szempontból rendkívül tanulságos műszer magyarázata. E területen elért sikere szolgáltatta a leghatékonyabbat azon érvek közül, amelyek elméletét paradigmává tették⁸ noha még korántsem tudott az elektromos taszítás valamennyi ismert esetére magyarázatot adni. Hogy egy elméletet paradigmaként elfogadjanak, jobbnak kell tűnnie valamennyi versenytársánál, de nincs szüksége arra (s ezt valójában soha sem teljesíti), hogy minden olyan tényre magyarázatot adjon, amelyekkel konfrontálható.

A franklini paradigma az elektrikusok egész táboránál ugyanazt a szerepet töltötte be, amit korábban az elektromosság folyadék-teóriája követőinek kutatásaiban játszott. Kijelölte, mely kísérleteket lenne érdemes lefolytatni, s melyeket nem, mert azok az elektromosság másodlagos vagy nyilvánvalóan túl komplex megnyilvánulásainak irányába vezetnének. Csak-hogy a paradigma e funkciót jóval hatékonyabban töltötte be, részben mert az irányzatok közötti vita befejezése véget vetett az alapkérdések folytonos újratárgyalásának, részben pedig mert az a hit, hogy jó nyomon járnak, ösztönözte a kutatókat pontos, részletekbe menő és kimerítő kutatásra.⁹ Megszabadulván azon kényszerűségtől, hogy minden fajta elektromos jelenséggel foglalkozzanak, az elektrikusok egyesült csoportja a jelenségek egy kiválasztott szűkebb körét jóval részletesebb vizsgálat alá vetette, speciálisabb eszközöket kifejlesztve e célra, s ezeket messze következetesebben és rend-

szerebben használva, mint azt az elektrikusok korábban valaha is teheték. Ettől fogva az adatgyűjtés és az elmélet finomítása tudatosan irányított tevékenységgé vált. Ennek megfelelően emelkedett az elektromosság kutatásának hatékonysága és eredményessége, bizonyoságul szolgálván Francis Bacon éleselméjű módszertani dictumának egy társadalmi változatához: „Az igazság könnyebben jön létre a hibából, mint a zürzavarból.”¹⁰

Röviden érintenünk kell, miként hat egy paradigma kialakulása az adott területen kutató csoport struktúrájára. Amikor egy természettudomány fejlődésében egy egyén vagy csoport először teremt olyan szintézist, mely képes magához vonzani az elkövetkező generáció kutatóinak többségét, a régebbi irányzatok, iskolák fokozatosan eltűnnek. Eltűnésüket részben tagjaiknak az új paradigma mellé történő átállása okozza. De mindig akadnak emberek, akik a régi nézetek egyikéhez-másikához ragaszkodnak, őket egyszerűen kiveti magából a szakma, munkájukat semmibe veszi. Az új paradigmával együtt jár az adott terület új és szigorúbb definíciója. Azok, akik vonakodnak vagy képtelenek munkájukat ehhez igazítani, vagy elszigetelődnek, vagy valamely más csoporthoz csatlakoznak.¹¹ Az ilyen tudósok gyakran ott rekedtek azokon a filozófia tanszékeken, ahonnan a történelem folyamán a speciális tudományágak egy jelentős része különvált. Amint a fentiek sugallják, néha épp egy paradigma elfogadása az, amely szakmává, vagy legalábbis tudományággá formál egy olyan csoportot, amely korábban pusztán tanulmányozta a természetet (kivéve az olyanokat, mint a gyógyászat, a technológia és jog, melyeknél az alapvető *raison d'être* egy külső társadalmi szükségletben jelölhető meg), a szakfolyóiratok létesítése, a szaktársaságok megalapítása, és az a követelés, hogy külön helyet kapjon az iskolai tananyagban rendszerint összekapcsolódik azzal, hogy egy tudós-csoport első ízben fogad el egységesen valamilyen paradigmát. Legalábbis ez volt a helyzet az elmúlt másfél évszázadban, mely időszak kezdetén kialakult a tudományos specializálódás intézményi struktúrája, egészen a legutóbbi időkhöz, amikor a szakosodás külsőségei önálló presztizst nyertek.

A tudományos csoport szigorúbb definíciójának más következményei is vannak. Amint a tudós adottnak vehet egy paradigmát, többé már nem lesz szüksége arra, hogy munkáiban kutatásának tárgyát minden esetben egészen az alapelvektől kezdve építse fel, külön indokolva minden egyes bevezetett fogalmat. Ez a feladat a kézikönyvek szerzőire marad. Ha viszont már megvan a kézikönyv, a tudós ott kezdheti kutatását, ahol abbamaradnak annak magyarázatai: koncentrálhat a természeti jelenségek olyan részleteire és különösségeire, amelyek kifejezetten az ő csoportját érdeklik. S ez-

zel megváltozik kutatásáról adott közleményeinek hangvétele is. E változást részleteiben még nemigen tanulmányozták, modern végeredménye azonban valamennyiünk számára nyilvánvaló, és sokan egyféle elnyomás forrását látják benne. A tudósok már korántsem olyan könyvekben foglalják össze kutatásaik eredményeit, mint Franklin *Experiments ... on Electricity*-je, vagy Darwin *Origin of Species*-e, amelyek mindazok számára íródtak, akik érdeklődtek a tárgykör iránt. Ehelyett tömör közlemények jelennek meg, melyek kizárólag a szakmabelieknek szólnak, vagyis azoknak, akikről feltételezhető a közös paradigma ismerete, s akik a tapasztalat szerint egyedül rendelkeznek azzal a képességgel és tudással, hogy elolvassák és megértsék a nekik szóló dolgozatokat.

Napjaink tudományában a könyvek rendszerint vagy tankönyvek, vagy retrospektív elmélkedések a tudományos élet egyik-másik aspektusáról. A tudós, aki könyvet ír, inkább rontja mint öregbíti ezzel szakmai hírnevét. Csak a korábbi, paradigma-előtti fejlődési szakaszban játszottak a könyvek hasonló szerepet a tudományos teljesítmények világában, mint amelyet ma is betöltenek más alkotói területeken. És csak ezeken a területeken, ahol a könyv és a cikk maradt a kutatási eredmények közlési formája, csak itt olyan meghatározatlanok még a szakszerűség körvonalai, hogy az átlagember is képes lehet eredeti kutatási beszámolókat olvasásával követni a tudományos fejlődést. A matematikában és a csillagászatban a kutatási jelentések már az antikvitásban sem voltak érthetőek az általános műveltséggel bíró közönség számára. Hasonlóan ezoterikussá lett a késő-középkorban a dinamikai kutatás, és csak egy rövid időszakra nyerte vissza közérthetőségét a tizenhetedik század elején, amikor egy új paradigma váltotta fel azt, amelyik a középkori kutatást vezérelte. A villamossági kutatások eredményeit is egyre inkább le kellett fordítani a laikusok számára a tizennyolcadik század végétől kezdve, és a tizenkilencedik századra a fizika többi területe is szert tett erre az exkluzív szakszerűsége. Ugyanezen két évszázad során hasonló átalakulás figyelhető meg a biológia különböző ágazataiban. A társadalomtudományok egyes területein ez a változás épp napjainkban esedékes. Megszokott és jogos panasz, hogy egyre szélesedik az a szakadék, amely elválasztja a szaktudóst más területen kutató kollégáitól, ugyanakkor kevesen figyeltek fel e szakadék és a tudományos haladás belső mechanizmusai közötti lényeges összefüggésre.

Az antikvitás óta egyik kutatási ágazat a másik után lépi át azt a választóvonalat, mely az adott tudomány előtörténete és tényleges története között húzódik. Az érettség fokát persze ritkán érték el olyan hirtelenül és

egyértelműen, mint ahogy azt szükségszerűen sematikus leírásom sugallja. De nem beszélhetünk történelmi fokozatosságról sem: a változásokat nem feltétlenül magyarázhatjuk azon tudományos közeg fejlődésének egészével, amelyen belül megjelentek. Az elektromosságról író szerzők a tizennyolcadik század első négy évtizedében az elektromos jelenségekre vonatkozóan jóval több információval rendelkeztek, mint tizenhatodik századi elődeik. Az 1740-et követő fél évszázad során e listájukat csak kevés újfajta elektromos jelenség felfedezésével gazdagították. Mindazonáltal Cavendish, Coulomb és Volta elektromossággal foglalkozó írásai a tizennyolcadik század utolsó harmadában, úgy tűnik, fontos vonatkozásokban messzebb kerültek Gray, Du Fay sőt még Franklin munkáitól is, mint ezek a korai tizennyolcadik századi felfedezők a tizenhatodik századiaktól.¹² Valamikor 1740 és 1780 között jutottak el a villamosság kutatói először oda, hogy területük alapjait adottnak vehették. Ettől az időponttól kezdve kutatásaik egyre konkrétabb és mélyebb problémákra irányultak, eredményeik pedig egyre inkább a szakmabeliek számára írt cikkekben kerültek közlésre, s nem a szélesebb értelemben vett művelt világhoz szóló könyvekben. Csoportjuk is elérkezett arra a szintre, melyre már korábban eljutottak az antikvitás csillagászaik, a mozgás középkori kutatói, a fizikai optika tizenhetedik századvégi, és a történelmi geológia tizenkilencedik század eleji tudósai. Sikertült olyan paradigmát kidolgozniuk, mely alkalmasnak bizonyult az egész csoport kutatásának irányítására. Aligha találhatunk pontosabb kritériumot egy új tudományág megszületéséhez.

JEGYZETEK

1. Joseph Priestley, *The History and Present State of Discoveries Relating to Vision, Light, and Colours* (London, 1772), pp. 385–90.
2. Vaso Ronchi, *Histoire de la lumière*, fordította Jean Taton (Paris, 1956), i–iv. fejezetek.
3. Duane Roller és Duane H. D. Roller, *The Development of the Concept of Electric Charge: Electricity from the Greeks to Coulomb* („*Harvard Case Histories in Experimental Science*”, Case 8; Cambridge, Mass., 1954); és I. B. Cohen, Franklin and Newton: *An Inquiry into Speculative Newtonian Experimental Science and Franklin's Work in Electricity as an Example Thereof* (Philadelphia, 1956), vii–xii. fejezetek. A szövegben következő bekezdés néhány elemző részletét tanítványom, John L. Heilbron még publikálatlan munkájából vettem. Addig is, míg e munka közelebb megörténik, Franklin paradigmájának létrejöttéről szóló valamelyest átfogóbb és pontosabb leírást lásd: T. S. Kuhn, „*The Function of Dogma in Scientific Research*” c. munkában, in: A. C. Crombie (ed.), „*Symposium on the History of Science*”, University of Oxford, July 9–15, 1961”, publikáció előtt a Heinemann Educational Books, Ltd. kiadónál.

4. V. ö. a hő természetrajzát Bacon *Novum Organum*-ában, *The Works of Francis Bacon*, Vol. VIII, ed. J. Spedding, R. L. Ellis és D. D. Heath, (New York, 1869), pp. 179–203.
5. Roller and Roller, op. cit., pp. 14, 22, 28, 43. Csak az itt felsorolt legutolsó hivatkozásban említett művet követően ismerik el általánosan, hogy a taszítás egyértelműen elektromos jelenség.
6. Bacon, op. cit., pp. 235, 337 szerint: „Az enyhén meleg víz könnyebben fagy meg, mint a teljesen hideg.” E furcsa megfigyelés korábbi történetének részleges leírását lásd: Marshall Clagett, *Giovanni Marliani and Late Medieval Physics* (New York, 1941), iv. fejt.
7. Roller and Roller, op. cit., 00–51–54.
8. A nehéz esetet a negatív töltésű testek kölcsönös taszítása jelentette, melyre vonatkozóan lásd: Cohen, op. cit. pp. 491–94, 531–43.
9. Meg kell említenünk, hogy Franklin elméletének elfogadása nem vetett teljesen véget minden vitának. 1759-ben Robert Symmer ugyanennek az elméletnek egy két-folyamatos változatával állt elő, s ezután hosszú évekig megoszlott az elektrikusok tábora afelett, hogy az elektromosság egyetlen vagy kettős folyamként jellemezhető. De az e körül folyó viták csak megerősítik azt, amit fentebb mondtunk arról, hogy miként egyesíti egy általánosan elismert teljesítmény a szakmát. Az elektrikusok, noha nézeteik továbbra is megoszlottak e ponton, hamarosan eljutottak ahhoz a következtetéshez, hogy az elmélet két verziója között kísérleti úton különbséget tenni nem lehet, vagyis, hogy ezért azok egyenértékűek. S ezután mindkét irányzat kiaknázhatta, és ki is aknáztá a franklini elmélet által nyújtott új lehetőségeket. (ibid., pp. 543–46, 548–54.)
10. Bacon, op. cit., p. 210.
11. Az elektromosság története kiváló példát szolgáltat, amit Priestley, Kelvin és mások pályájának felidézésével lehetne tovább szaporítani. Franklin írja, hogy Nollet, aki a század közepén, a kontinensen a legbefolyásosabb szakembere volt a villamosságban, „megérte, hogy szektájában az utolsó helyre szorult, leszámítva Mr. B.-t – növendékét és közvetlen famulúsát” (Max Farrand (ed.), *Benjamin Franklin's Memoirs* (Berkeley, Calif., 1949), pp. 384–86.) Érdekesebb azonban egész iskolák szívóssága a szakszerű tudománytól való fokozódó elszigeteltségük közepette. Ilyen például az asztrológia esete, mely valaha a csillagászat szerves része volt. Vagy említhetjük a korábban oly tisztelt „romantikus” kémia tradíciójának túlélését a tizenharmadik század végén, tizenkilencedik század elején. E hagyományt tárgyalja Charles C. Gillispie, in: „*The Encyclopédie and the Jacobin Philosophy of Science: A study in Ideas and Consequences*”, *Critical Problems in the History of Science*, ed. Marshall Clagett Madison, Wis., 1959), pp. 255–89; és „*The Formation of Lamarck's Evolutionary Theory*”, *Archives internationales d'histoire des sciences*, XXXVII (1956), 323–38.
12. A Franklin utáni idők fejleményei közt szerepel a póluskereső műszer érzékenységeinek roppant megnövekedése, az első megbízható és általánosan elterjedt eljárások, műszerek kialakítása és az elektromos feszültség újonnan pontosított fogalmával való kapcsolata, valamint az elektrosztatikus erő kvantifikációja. Mindezekre lásd: Roller and Roller, op. cit., pp. 66–81; W. C. Walker, „*The Detection and Estimation of Electric Charges in the Eighteenth Century*”, *Annals of Science*, I (1936), 66–100; és Edmund Hoppe, *Geschichte der Elektrizität* (Leipzig, 1884), I. rész, iii–iv. fejezetek.

FRANCESCO MALGERI:

A FASISZTA MOZGALOMTÓL A FASISZTA RENDSZERIG
(1922–1933)

(A IV. olasz–magyar konferencián 1979. novemberében Budapesten elhangzott előadás szövege)

1. A fasiszta mozgalom és a fasiszta rendszer megkülönböztetése a történetírás meglehetősen új vívmánya. Mint ismeretes, *Renzo De Felice*től származik, aki az 1975-ben megjelent *Interjú a fasiszmusról* c. cikkben azt írta, hogy a fasiszmus mint mozgalom egyfajta „megújítást célzó velleitást” és „forradalmiságot” képviselt, mely magában a fasiszmusban benne rejlik, s amely valami új megalkotására törekszik; mindenekelőtt (tudatos vagy tudattalan) kulturális és lélektani elemek együttese, mely egyrészt a türelmetlen, Marcia su Roma-előtti fasiszmus sajátja, másrészt azonban valami új, valami más, de az előzőekből következő jelenség, a fasiszmus önnön, a rendszer „félelmeitől” és kudarcaitól érintetlen, jövőbe vetített arcképe. Viszont a fasiszmus mint rendszer – folytatja De Felice –, Mussolini politikája; egy olyan politika eredménye, amely a fasiszmból csupán a személyi hatalom, a diktatúra, s egy mindinkább a hagyományok örökösévé váló politikai irányvonal felépítményét kívánta kibontakoztatni. (...) A fasiszmus mint mozgalom törés, mint rendszer folyamatosság.¹

Ez a tétel igen élénk, olykor kemény és éles vitát váltott ki, melynek érdekesebb felhangjai többnyire abból eredtek, hogy valóban tudományos vélemények helyett nem egy esetben pusztán különböző ideológiai motivációkból kiinduló álláspontok csaptak össze. De Felice érdeme elsősorban az, hogy övé volt a kérdés első történettudományos rendszerezése, és hogy utat mutatott a fasiszmus-jelenségnek az előregyártott sémákon túlmenő elemzési módszeréhez, mely alkalmas arra, hogy megvilágítsa annak megnyilvánulási formáit, belső forrongásait, az olasz társadalommal való mélyebb összefüggéseit, s végül, hogy számot vessen ez utóbbi visszajelzéseivel is.

Az elmélet kulcsa az, hogy a fasiszmus, mint mozgalom és a fasiszmus, mint rendszer nem egymást gépiesen felváltó folyamatömbök, hanem el-
lenkezőleg, a diktatúra egész ideje alatt az olasz politikai valóság egymást kiegészítő részei. Kétségtelen, hogy itt egyazon történelmi és ideológiai folyamat két arcáról van szó, olyannyira, hogy egyike a másikára mutat, s hogy nem képzelhető el fasiszta rendszer az eredetét meghatározó fasiszta moz-

galom nélkül. De egyben ugyanazon dolog két olyan aspektusáról van szó, melyeknek különböző a filozófiája, hasonlóképp különbözőek politikai távlatai, s amelyek érdekei sem mindig azonosak, sőt, olykor kifejezetten ellentétesek.

Nem állítható tehát, hogy az 1922 októberében bekövetkezett hatalomrajutásával a fasiszta mozgalom automatikusan államrendszerre vált, jóllehet kétségtelen, hogy Mussolini ügyesen adagolt engedményekre és velük egyidejű erélyes, a rendre ösztökélő felszólításokra épülő ravasz politikájával arra törekedett, hogy a fasiszta mozgalom bonyolult ideológiai tenyészetét képező remények fermentációját a rendszer medrébe terelje, s a rendszeren belül meg is szüntesse.

A fasiszta mozgalom, mely az első világháborút közvetlenül követő időszakban, az *interventizmus* és *arditizmus* leghevesebb áramlatai, a nacionalizmus, futurizmus és a forradalmi szakszervezeti mozgalom leganarchistább csoportjai metszéspontjában jött létre, e politikai erők és ideológiák halmazának sűrítménye volt, s ez az 1919 márciusi San Sepolcro téri programba torkollott. A sokszínű közegben – főként kezdetben – a futurizmus képviselte a leghaladóbb álláspontokat. A forradalmi szindikalizmushoz hasonlóan, – jóllehet eltérő mozgatóerők és távlatok alapján, – a futurizmus az alig befejeződött háborút forradalmi momentumnak, kataraktikus pillanatnak tekintette, melyből elképzelései szerint végre kiléphetnek a cselekvés emberei. Segítségükkel az olasz társadalom többé nem kényszerül majd arra, – vélték –, hogy „a múltból, az antik romokból és az édes klímából éljen, hanem valahára saját nemzeti erejéből táplálkozhat”.² Gramsci maga is leírhatta, hogy a munkások a futurizmusban „a néptömegektől idegen, mumifikált, kivénhedt akadémiai olasz kultúra elleni harc elemeit” látták.³ Gramsci megállapítja, hogy a futuristák „világos és egyértelmű szemlélete szerint a nagyipar, a nagy munkásvárosok, az intenzív és lüktető élet korának új művészeti, filozófiai, erkölcsi és nyelvi formákra volt szüksége” (...) És hozzáfűzte: „A futuristák saját területükön forradalmárok; ami az alkotó tevékenységeit illeti, valószínű, hogy ezen a téren a munkásosztály még jó ideig nem fog többet tenni a futuristáknál.”⁴ Bár Gramscinak, úgy látszik, nem sikerült teljesen megragadnia a Marinetti-féle ideológia mélyen reakciós lényegét, – mely, véleményétől eltérően inkább hatott a városi kispolgárság legnyugtalanabb rétegeire, mint a munkásságra, – kétségtelen, hogy megértette a futurizmus legfőbb jellemzőjét: azt ui., hogy a mozgalom repeszhatással romboló módszereivel lényegében a liberális gyökérzetű kultúrát ostromolta, s tette ezt az új nemzedék frusztrációs állapotá-

ra számítva, amelyet megbabonázott az áramlat modernizmus-dühe, voluntaristikus lendülete, a Marinetti prédikálta antikonformista, minden szervezetséget, kötelmet elvető lényegi anarchizmus. Ez a generáció a futurizmusból, ugyanúgy, ahogy a dannunzionizmusból és a forradalmi szindakalizmusból, az arditizmusból, s magából az anarchizmusból is a liberális Itália politikai hagyományaival való szakítás momentumait ragadta ki a maga számára. Az újdonság keresése minden áron, az irodalmi, kulturális, politikai konformizmus mocsarából való kitörni akarás, nekikeseredett nacionalizmus, lobogó antiklerikalizmus, „hogy lomtalanítsuk a teokratikus középkor Itáliáját és Rómáját”, hogy Olaszország végre megszabaduljon „a templomoktól, a papoktól és szerzetesektől, madonnáitól, gyertyácskáitól és a harangoktól”; a „könnyű válás”, a „szabad szerelem” és az Állam Fia eszmények bevezetése... – ez volt a program. A futurista program eme egetkérő arcát más, reformista, demokratikus színezetű vonások is árnyalták: egyetemes választási jog, arányos jogképviselés, föld a harcos parasztságnak, a szüzföldek kisajátítása, regionális decentralizáció, sztrájk-, gyülekezési-, szervezkedési- és sajtószabadság.⁵

Vitathatatlan, hogy a legaktívabb futurista csoportok nagy hatást gyakoroltak a születő fasizmus programjára, elméleti rendszerének kialakítására. A futuristák, észrevételezi De Felice, a mozgalomba behoztak egy olyan, „a maga módján erkölcsös tébolyt, mely a bekövetkezendő fasizmusból teljes mértékben hiányzott, s mely e meghatározott pillanatban képes volt arra is, hogy néhány értelmiségi rokonszenvét megnyerje.”⁶ A kezdetek fasiszta mozgalmát jellemzi az 1919 és 1920-ban meghatározóan érvényesülő urbanus beállítottság, amely azután a gyárak megszállásának kudarca után, továbbá a munkásmozgalom összehangolatlan forradalmi erejének kimerülését követően engedett az agrárfasizmus nyomásának; ez pedig a születő fasizmus legerőszakosabb formáit megtoldotta a legdurvább és legnépszerűtlenebb rohamosztagos erőszak gyakorlatával. A nagyrészt városi indíttatású fasiszta mozgalom így terjedt el Közép- és Észak-Itália falusi területein is. Az arditista-fururista csoportcskák megújulást szivárványoztató eszményei immár hitelüket veszítették az igazán társadalmi természetű, valóban osztályharcon alapuló összeütközések tüzeiben; a fasisták elejtették a San-Sepolcro téri program legerőtlenebb szociális-republikánus törekvéseit is; ily módon e mozgalom kevés eséllyel indult a vidék meghódítására, a munkásosztály és a parasztság fenyegetett érdekeinek gyámolítására. S mégsem merész az az állítás, hogy még ennek a rurális fasizmusnak is megvoltak a maga – tipikus korlátain belül létező – ideológiai kezdeményei. Olyan nacionál-populista

irányzat ez, mely nem áll távol magának Mussolininek vérmérsékletétől és kulturális indíttatásaitól sem.

Ez a nacionál-populizmus a túl intellektuális, sok tekintetben arisztokratikus futurista ideológiánál jóval több fontos ideológiai támpontot nyújtott a fasizmus rendszerének, főként ez utóbbi vidéki, rurális szemlélete kialakításában.

Végül is, még e meglehetősen sommás magyarázathoz is kiderül, hogy a fasiszta mozgalom milyen, egymástól rendkívül távoleső ideológiai és politikai távlatokat képviselt; ez olymértékben igaz, hogy Augusto De Marsanich 1923 decemberében leírhatta a következőket: „Olaszország, de talán Európa egész történetében sem akadt példa olyan politikai mozgalomra, mint a miénk, mely a legpolarizáltabb gazdasági kategóriákon belül ennyi eretneket, ilyen felmérhetetlenül szélsőséges eszmei neveltetésű és pártállású szakadárt gyűjtött volna magába.” De Marsanichnak csupán a kereszténységben sikerült – az igazat megvallva, nem kis önhiúsággal – meglehetősen paradox párhuzamot fellelnie, amennyiben a kereszténység megállapítása szerint „a kereszt ányékában egyesítette a nyugatiakat és keletieket, a patriciust és rabszolgát.”⁷

Ugyanakkor az is világos, hogy ha a fasizmus megmaradt volna a mozgalmat kezdetekben jellemző álforradalmi, zajos, romantikus, gyakorta infantilis velleitáσαι szintjén, nemigen találhatta volna meg a hatalom megszerzéséhez vezető utat. Sőt, egyértelmű, hogy a fasizmus reális politikai életterét nem a forradalmat prédikálva hódította meg, hanem a rend szükségességének hangoztatásával, s azzal, hogy a rend helyreállítását erőszakos és megfélemlítő módszerek révén is elérendő céljául tűzte ki. Ez az irányvonal nemcsak az agrár- és az ipari burzsoázia körében talál támogatásra és megértésre, hanem részben néhány állami szerv is segíti: a király (aki 1922-ben Mussolinire bízta a kormány vezetését), a hadsereg néhány magasrangú tisztje, a burzsoázia irányító-adminisztratív elemei, a rendőrség, a bírói testület és a prefektusok.

2. Az 1922. október 28-i marcia su Romá-val és az első Mussolini-kormány megalakulásával a fasiszta mozgalom, mely egyéb tényezők kíséretében elősegítette Mussolini politikai sikerét, veszíteni kezd súlyából és jelentőségéből. A marcia su Roma és az 1925. január 3-i Mussolini-beszéd között eltelt két év a De Felice-i koncepció értelmében a fasiszta mozgalom államrendszeri felépítménnyé válásának döntő pillanata. Milyen e két év politikai arca? A nem fasiszta politikai erők képviselői a bizonytalanság és elvesztettség állapotát élik, immár képtelenek reagálni a visszafordíthatatlannak tűnő

folyamatra. A képviselők és a politikai pártok nagy része abban reménykedik, hogy a Mussolininak adott megbízás az olasz politikai élet kiegyensúlyozó momentumát fogja képviselni. „Liberálisok, radikálisok, és néppártiak – emlékezik Luigi Sturzo – a normalizáció lehetőségének illúziójával fogadták el a Mussolini-kormányban való részvételt. A pillanat jelszava volt ez.”⁹ A normalizáció egy, az ország politikai és társadalmi légkörének normalizálására képes kormányt jelentett, a rohamosztagos módszerek végét, s a törvény mindenki által való tiszteletben tartását. Benedetto Croce, akitől nem lehet elvitatni, hogy hitt a szabadság valós értékeiben, ekkor az „Állam megmentésére irányuló érzés”-re apellált. Mussolini, – úgy tűnt, – nem csupán a vállalkozói-, agrár-, fináncsoportoknak nyújt elégséges garanciát, hanem a városi kis- és középpolgárságnak is, mely nagyonis hajlandó volt bizalmát előlegezni egy olyan embernek, aki azt állította magáról, hogy képes az ország nyugalma biztosítani, továbbá vállalni azon értékek védelmét, melyekben ez a polgárság hitt: a tulajdonban, a rendben és a vallásban. Olyan kis- és középpolgárságról volt szó, amely kezdetben rokonszenvezett a Néppárt reformizmusával, de amely 1921-től a rendkívüli állapot közegében a törvényesség, a közrend helyreállítására a fasizmus módszereit hatékonyabbnak és gyorsabbnak tartotta.

Mussolini azonban van olyan ügyes, hogy mások egyetértését is megszerezze: a társadalom azon szektoraiét, melyek első látásra a kormánytól távolinak vagy ellenzékinek tűntek. A kormányfő látóterébe bekerülnek a nemfasiszta szakszervezetek is. Milánóban, a Vanzetti-öntődében 1922. december 6-án tartott beszédében kijelentette: „A kormány nem akar munkásellenes erő lenni, nem is az. A munkásság a nemzet élő, szerves része.” 1923. január 16-án a Szenátusban megerősítette ezt a gondolatot: „Mi nem akarjuk elnyomni a proletariátust, nem akarjuk elmaradott és megalázó életkörülményekbe visszakényszeríteni; sőt, anyagilag és szellemileg fel akarjuk emelni”. Két nappal később a Képviselőházban még erőteljesebben nyilatkozott erről: „Ha a tőkés osztályok – mondotta – tőlünk különleges privilégiumokat remélnek, ezeket a privilégiumokat sohasem fogják megkapni tőlünk.”

A fasizmus ilyen eszményi képében, mely tartalmazza a proletariátus érdekvédelmét, az Olasz Munkás Szakszervezeti Szövetség olyan képviselői is látszottak, mint D’Aragona, Baldesi és Zaniboni. Olyan hadművelet volt ez, amelyet Mussolini főként annak érdekében indított meg, hogy a szakszervezeteken keresztül megkísérelje elszakítani a dolgozókat kormánya legerélyesebb, legmakacsabb ellenzékétől, a szocialista és a kommunista párt-

tól. Végeredményben Mussolininak – a legkülönbözőbb kedélyek és érzelmek felkavarása révén – sikerül várankozási hangulatot teremtenie. Ő egy személyben a rend embere, a tulajdon, a gazdasági érdekek és a szociális privilégiumok védelmezője, de az is ő, aki a fasiszmban megcsillantja egy proletár munkaállam lehetőségét. S végül beiktatási beszéde teli volt a parlamentáris intézmények elleni verbális kirohanásokkal; „csekély” tiszteletet mutatott a „süketnek” és „szürkének” titulált Montecitorio iránt, melyet egyébként a fasiszta osztagok potenciális pihenőtáborának tekintett. Mind ez, – jöllehet félelmet és kételyeket ébresztett azokban, akik hittek ez intézmények valós értékeiben, tisztelték azokat, – mások számára a fáradt, áporodott légkörű politikai-adminisztratív liberális Olaszországot megújító, regeneráló eseményt jelent. „Ebben a beszédben – észrevételezi Gabriele De Rosa – érezhető volt a győző gögje, aki rést ütött az állam szervezetlenségéért felelős vén demokratikus világon, megvolt benne az interventista követelődés, s az a fajta közvetlen, hetykén plebejus nyelvezet, mely fittyet hány a parlamentarizmus ósdi stílárís körülményességeire, a klienturális taktika ügyeskedéseire, s a régi uralkodóosztályt jellemző humánus tisztelet-elve; ugyanakkor felébresztette a nemzetben alvó vitalisztikus, autoritárís, peckeskedő hajlandóságokat.”¹⁰

Egyszóval Mussolini megkeveri a lapokat, összezavarja ellenzéke gondolatait; aki tehát nem fogadja el a normalizációt mint menedéket, új eszményeiből táplálkozhat. Ilyen, ugyancsak nem egynemű eszmerendszer alapján szerzi meg Mussolini a parlamenti teljhatalmat 1922 decemberében. A mozgalmi fasiszmus, melytől az 1920. novemberi Mussolini-beszéd még visszhangos, áthajlik a rendszer-fasiszmusba. Ennek első megnyilvánulása a nemzetbiztonsági milícia felállítása volt (1923. január 13.) Federico Chabod találó megjegyzése szerint: „E milícia létrehozása a XIX. és a XX. századi diktatúrák közötti különbség egyik legkarakterisztikusabb tényezője, ...amíg a XIX. századi diktatúrák a regulárís hadsereghez folyamodtak és támogatásukkal hajtották végre az államcsínyt, a XX. századi fasiszta vagy náci diktatúra a hatalmat saját katonai szervezeteinek segítségével szerezte meg. E szervezetek rendeltetése az volt, hogy a regulárís hadsereg mellett továbbra is fennmaradjanak.”¹¹ Mussolini számára természetes egy külön felfegyverzett milícia szükségessége, nagyon jól tudja, hogy a hadsereg, a fasiszmus iránt kinyilvánított szimpátiái és a neki nyújtott támogatás ellenére saját mentális természetéből adódóan, s tradiciónális érzelmeik alapján kötődik a Monarchiához, a király személyéhez.¹² A Duce nem kockáztat. Ha a hadsereg nem is ad okot különösebb aggályokra, a milícia a fasiszmusnak szük-

séges. Főleg a belső rend fenntartására szükséges, s a rezsिम konszolidációs szakaszában mindig ilyen célokra is alkalmazzák. A rendszerré válás második aktusa az 1923-as Acerbo-törvény néven ismert választási törvény, mely a többségi lista kétharmadát a parlamenti mandátumokhoz csapva Mussolinin engedelmes, hűséges Képviselőházhoz juttatta. Mussolini már az 1923-as év közepe táján tisztában van azzal, hogy nyugodtan mellőzheti a határozatai passzív elfogadására nem kellő mértékben hajlandó erők segítségét. A kormányból eltávolítja tehát a Néppárt képviselőit, akik a párt 1923-as, áprilisi torinói kongresszusán paritásos elven alapuló, Mussolininak nem behódoló kollaborációs politikát sügetettek.

A rendszerré válás folyamata tehát a fasiszta kormányzat első két évében teljeseedik ki, amikor is egy érzéstelenített, a liberális rendszer fasiszta rezsimbe való átmenetének kedvező folyamat szembesül a mozgalom saját, az olasz közélet erkölcsi, politikai és intézményi forradalma megvalósításának igényével. Két eltérő, egymással ellentmondásos kapcsolatba kerülő távlatról van szó: míg Mussolini aggályosan igyekszik megőrizni a liberális állam kontinuitás-látszatát, gondosan titkolva a lényegi, főként a forradalmi változások tényét; ebben neki a legtöbb nehézséget a fasiszta mozgalom megújhódási álmai, s – paradox módon miniszterelnöki kinevezése másnapján – éppen saját pártja okozta. A parlamentáris módszerekkel való ösztönösen ellenséges természete, idegenkedése miatt e párt számára tűrhetetlennek tűnt ugyanis egy olyasfajta megoldás, mely a sokat csepiült, avitt miniszteriális manőverekre emlékeztetett. E tűrésképtelenség jelei annyira nyilvánvalóak, hogy egy olyan kaliberű fasiszta, mint Perrone Compagni, 1923. november 15-i, Mussolinihez intézett levelében a következőket írta: „Oszlassa föl a PNF-et, mely kormányának és csodálatos művének legveszedelmesebb ellenfele.”¹³ A valóságban az olasz vidék fasiszmusa olyan ügyes, merész, gátlástalan vezető által irányított mozgalomnak mutatkozik, aki nem mindennapi politikai intuiciója révén képes az ellentmondásaival küszködő, magatehetetlen olasz politikai osztály kijátszására, de aki – ugyanakkor mégsem képes arra, hogy tömeges követői körében a számára szükséges együttműködésre leljen. Míg Mussolini a katolikusok támogatásának megnyerésével foglalkozik, a vidéki szervek sorra megtámadják a Néppárt, a Fehér Parasztliga és az Actio catolica helyiségeit; aktívákat, papokat rohannak le, vernek össze. 1923. augusztusában pedig agyonverik don Giovanni Minzonit, Argenta plébánosát. Mussolini úgy mutatkozik be, mint aki békét, normális közállapotokat akar teremteni, a fasiszta rohamosztagok viszont lerohanják a külvárosi munkásszervezeteket; a legdrámaibb pillanat az 1922.

december 17-i öldöklés, amikor huszoneköt kommunista munkást gyilkolnak meg. A helyi „rasz”-ok pedig, ami őket illeti, mást se csinálnak, „mint látványos beharcokat; frakciózgatnak, fecserésznek” – állapítja meg 1923. december 28-án Porto Maurizio prefektusa. „Ehhez képest elég kevés dolgot hoznak valóban tető alá. Ez felbátorítja a nyílt és a rejtőzködő ellenséget, sokakat elkedvetlenít, nem gerjeszt bizalmat azokban, akik azt szeretnék, ha a szavakat gyors, határozott tettek követnék.”¹⁴

Giuseppe Bottai, az egyik legjelentősebb politikai és kulturális érzékenységgel rendelkező fasiszta vezető, a bázisnak ezt a lelkiállapotát a „cselkvés nosztalgiája”-ként definiálta. Ez az afölötti meglepődés következménye lenne, hogy a mozgalom, – szinte minden különösebb történés nélkül, – kimerítette önnön forradalmi erejét, míg a hatalom félalkotmányos meghódítása mérlegelő reflexiókra kényszerítette, egyszóval az építőmunka olyasfajta szünetelésére, melyre kevesen voltak felkészülve, s mely igencsak eltérőnek tűnt a hatalomátvétel előestéjének jelszavaitól. 1922. december 31-én Bottai ezt írta a Giornale di Roma-ban: „Egyesek azt mondják, hogy ez nem forradalom. Ahhoz hogy azzá legyen, mindennek gyorsan meg kellene mozdulnia, meg kellene újulnia. Ugyanakkor majdnem minden változatlan maradt. Ilyen körülmények között nem érte meg a fáradságot... Olyanok kritikája ez, akik a látványos kudarcok friss emléke ellenére is a teljes, a szép, a kócos forradalomról álmodtak, a gátakat törő, a barrikádos forradalomról. Ebben a kiábrándult korban is él még a csodában való hit.”¹⁵ A maga részéről Bottai a jelen politikai folyamatát és a Mussolini által kialakított irányvonalat áttekinthetőbb folyamatnak tekintette, mint a forradalom valós konzisztenciáját és saját elvárásait.” Lassú, de feltartóztathatatlan folyamat ez, mely magával ragadja a kivénhedt organizmust, s átható, csodálatra méltó pontossággal lehántja a mai élet ritmusa által meghaladott, elöregedett rétegeit; egy ütemben halad itt rombolás és újjáépítés. Lassú forradalom, de biztos.”¹⁶ Bottai megragadja Mussolininak az előző politikai rendhez viszonyított, hatalmi helyzetben kialakított novumát; megérti, mit jelent a király által Mussolininak adott megbízás a faszizmus számára: az illegálisból a legalitásba való átjutást. A fasiszta illegalizmus elleni harc, vagyis a mozgalmi faszizmus ideológiai és forradalmi követelései elleni küzdelem kötelezővé vált, mégpedig attól a perctől kezdve, hogy a király Itáliát alkotmányosan átadta Mussolininak. 1922. október 28. előtt a rohamosztagos akcióknak volt még értelmük a hatalom megszerzésének stratégiájában; nem volt viszont értelmük akkor, amikor az egész ország feszülő figyelme a faszizmusra irányult, hogy megítélje kormányzati munkáját, rendteremtő ké-

pességét. A liberális kötöttségű olasz burzsoázia széles rétegeinek támogatása nélkül, mely kezében tartotta a minisztériumokat, a bankokat, a nagy információs szerveket, a helyi önkormányzatokat, Mussolini nehezen jutott volna el „fasiszta állama” megépítéséig. Ha a faszizmus nem tudta volna meggyőzni, a maga pártjára állítani a régi liberális állam gerincét alkotó csoportokat, könnyen megrekedhetett volna a velleitárius, távlattalan forradalom-kísérlet szintjén.

Az irányvonal alapja egyrészt a szélsőségek felszámolása, másrészt a nemzeti hagyományok és néhány reprezentatív érték megőrzése volt; erre épülhetett azután a faszizmus annyira óhajtott tevékeny szövetsége az uralkodó osztállyal és a mérsékelt polgársággal. A „revizionizmus” névvel említett fenti politikai irányzatot, melyet a Bottai–Grandi–Rocca triász neve fémjelzett, Togliatti a polgárság bonapartisztikus újraegyesítése egyik típusaként definiálta.¹⁷ 1924-ben Gobettinek is baljós sejtelmei támadtak, aki a revizionista triászt politikai küzdelmeiben legkeményebb, legkegyetlenebb invektíváival tüntette ki.¹⁸

Mussolini kezdetben teret adott a revizionizmusnak, felfújva az irányzat politikai jelentőségét. De Felice ezt a magatartást rövidtávú manővernek fogja fel, melynek célja, hogy megfossa erejétől „a szélsőséges csoportok rejtett vagy nyílt pártütő mozgolódásait”.¹⁹ Nehéz megítélni, Mussolininak a revizionistáknak kedvező döntéseiben mennyi volt a kemény vonal rovására folytatott, ámyalt – taktikázás, s mennyi a mérsékelt restauráció tervéhez való alkalmazkodás. Elképzelhető, hogy egy megrendített, de nem teljesen bukott ellenzékkal a sarkában a revizionista mozgalom, mely az olasz politika és kultúra számottevő köreiben hódított, Mussolini számára a pillanat követendő útját jelentette.

A revizionizmus azonban, a maga módján, inkább a mozgalmi, semmint a rendszer-faszizmus kifejeződése volt, s alkalmazkodnia kellett a Mussolini diktálta elképzelésekhez. Ezt tette például a Matteotti-gyilkosságot közvetlenül követően, amikor a kormányfő visszautasította a faszizmus minden néven nevezendő „érlelődési” kísérletét, „elkiismeretvizsgálatait”. Mussolini szükségesnek tartotta, hogy erősebbre fogja a párt gyepőlőt. A normalizációról vagy a revizionizmusról való bárminemű eszme-futtatás azoknak a malmára hajthatta a vizet, akik közvetlenül vagy közvetve Mussolinistát a politikai bűntényben való felelősséggel vádolták. A helyzet radikális választás elé állította a faszizmust: ahhoz, hogy hegemon szerepét megtarthassa vagy vissza kell vonulnia, vagy önnön erejét kell az ellenzék színe előtt bemutatnia. Ebből a helyzetből a revizionista irányzat csaknem megsemmi-

sülve került ki, a továbbiakban pedig minden politikai távlatot nélkülöző eszmei irányzattá vált.

3. A Matteotti-gyilkosságot követő válságból való kilábolás során, a gyenge, bizonytalan, megoszlott, csupán az eszmei és morális tiltakozás elnyerésére korlátozódott politikailag erőtlen aventinói mozgalom likvidálása már a rendszer-fasizmus valódi megnyilvánulása. A fordulatot a történészek – majdnem egybehangzón – 1925. január 3-ra, vagyis Mussolini az ellenzékot kihívó képviselőházi beszédének napjára datálják. A beszéd túl ismert ahhoz, hogy most felidézzük legfontosabb részeit. Mindenesetre egy momentumra fel kell figyelnünk, ez pedig Mussolininak a saját mozgalmát eszközként használó módszere. Ennek célja az ország és a Képviselőház megfélemlítése volt. Beszédében leszögezte: „mikor két hajthatatlan erő küzd egymással, az egyetlen megoldás az erőszak. Nem akadt a történelemben még más megoldás, s nem is lesz...Maguk öncsalást követtek el. Azt hitték, hogy a fasizmus bevégezte, mert én elnyomtam (...) De meglátnák, mi lenne akkor, ha az elnyomására vagy a szabadonengedésére befektetett erőm akár századrészét is megmutatnám. Erre nem lesz szükség, mert a kormány elég erős ahhoz, hogy teljesen és véglegesen letörje az Aventinus csábítását.”

A Mussolini által alkalmazott erőszak világosan megmutatta, hogy a kormányfő mily mértékben képes a fasizmus külső és belső helyzete fölötti teljes uralomra, s hogyan emeli önnön személyét, mint a politikai élet reprezentánsát, az ország fölé. Alberto Aquarone észrevétele szerint: „a diktatúra bevezetésének egyúttal magával kellett hoznia a Duce személyes párttelikéntiségének szentesítését is. Január 3-án inkább Mussolini győzedelmeskedett, mintsem a fasizmus; s Mussolini sem mint a párt vezetője, hanem mint kormányfő.”²⁰

A rendszer megszületése főként a 48-as Károly–Albert-féle alkotmányban lefektetett jogok és garanciális törvények túlnyomó részét korlátozó intézkedések révén vált nyilvánvalóvá. Megnőtt a rendőrség és a prefektusok hatalma; bélistázták az antifasizmussal gyanúsítható államhivatalnokokat; a cenzúra, az elkobzások, a kormány által nem jó szemmel nézett újságok szerkesztőinek eltávolítása következtében erőteljesen csökkent a sajtósabadság; szélesebbé vált a kormányfő hatásköre, s már a parlament törvényhozói tevékenységét is ellenőrizhette; a közigazgatási választásokat megszüntették, a „podestá”-nak elnevezett polgármestert egyenesen a kormány jelölte ki. 1926. novemberében végül, a pártok feloszlásával és az antifasizista képviselők eltávolításával Mussolininak sikerült a legelenyészőbb alkotmányos ellenzékot is eliminálnia.

A foganatosított intézkedések nagy része lényegében sértette meg az alkotmányt. Formálisan Mussolini sosem jelentette ki, hogy szándékában állna módosítani vagy visszavonni az alaptörvényben foglalt politikai és polgári jogokat. A valóságban azonban a fasiszta törvényhozás tartalmától fosztotta meg az alaptörvényt, holt betűvé degradálta, a hatáskörök szétválasztása tekintetében éppúgy, mint a XIX. század első felében lezajlott liberális forradalmak legrepresentatívabb politikai értékeket képviselő szabadság- és polgárjogi vívmányait illetően. Naív dolog lenne azonban a rendszer talpraállítását és konszolidálását pusztán törvényhozási eszközök alkalmazásának tulajdonítani. Ez utóbbiak a fasizmusnak a parlamenti és sajtóellenzék újrakedését akadályozó intézkedései közé tartoznak. A rendszer konszolidációja új politikai, gazdasági és szociális kapcsolatrendszerek és intézmények létesítésén keresztül ment végbe, a Fasiszta Nagytanácstól a korporációkig és az új választási rendszerig, mely Mussolininak nem egyszerűen a többséget biztosította, hanem ezen túlmenően garantálta az új parlament 100 százalékos ellenőrzésének lehetőségét is.

Kérdés, hogy elegendő lett volna-e önmagában a fasizmus politikai stabilizációjához egy merev és centralisztikus jogi és intézményrendszer kialakítása. A közvélemény átformálására a rendőri elnyomás önmagában nem lett volna elégséges. A rendszer ezért kénytelen volt „bedobni” az „egyetértés stratégiáját”, egy olyan lélektani harcmodort, mely durva szónokiassága és gondolati felületessége miatt azonban nehezen hatolhatott be a tájékozott, politikailag felkészült, liberális, vagy munkásmozgalmi, szocialista és kommunista, ill. katolikus körökbe. Az „egyetértési stratégia” eleve számított az ellenállásra, s Mussolini sem kecsegtethette magát az ellenkezőjével. Olyanfajta ellenállásról volt szó, melynek letörését a fasizmus saját elnyomó módszerei révén kívánta megvalósítani; a demokratikus pártok vezetőit gyakorlatilag elhallgattatták. Különleges Bíróság ítélkezik „az állam biztonsága” ellen elkövetett bűntények fölött, rengeteg letartóztatás, különleges eljárások, börtön- és deportálási ítéletek sújtják azokat, akik valamilyen módon ellenállnak. Számüzetésbe kényszerülnek az olasz politikai élet olyan jelentős képviselői, mint Nitti, Sforza, Salvemini, Nenni, Togliatti, Don Sturzo stb. Az agressziók következtében olyan nagy, politikai és kulturális tekintetben kitűnő személyiségek vesztek életüket, mint Giovanni Amendola és Piero Gobotti. Fasiszta orgyilkosok ölik meg Párizsban a Roselli-testvéreket, a „Giustizia e liberta”-mozgalom vezető alakjait. Aki nem akart kockáztatni, kénytelen volt – jobb idők reményében – a magánéletbe és szakmájába visszavonulni.

A fent jellemzett elnyomó politikával együtt Mussolini beindít egy, az ország nagy részének megnyerését célzó gépezetet, hogy – Togliatti definíciója szerint – megvalósítsa „reakciós tömegrezsim”-jét.²¹ Az egyetértési stratégia alanya és tárgya az átlagolasz volt, nem is és nem csak a szó osztálydefiníciós értelmében. Ez az elterjedt olaszág-klisé jelen volt szinte minden társadalmi osztályban, minden társadalmi kategóriában, a vállalkozó polgárságtól a szabad foglalkozású és alkalmazott polgárrétegeig, beleértve a kézműveseket, paraszti rétegeket, munkásokat stb. Arról az átlagolaszról volt szó tehát, aki – talán inkább mentális szokásból, mint mély és megszenvedett konvenciók alapján, érzelmi alapállásból hisz a vallásban; azokról, akik az elemitől kezdve egy olyan végtelenül felületes humanisztikus kultúrán nevelkedtek, mely a romanitás-mitoszt a „régicdicsőséggel”, s az olasz Risorgimento-ból formált fáradtságosan sztereotipizált nemzeti egységképpel egyesítette.

Ezek az elemek nemcsak a napi és időszakos, továbbá ifjúsági sajtóban, és a nők számára készített lapokban éreztették hatásukat; nem is csupán a rádión keresztül, mely az egyetértési stratégia alapeszközévé vált, s mely a fasiszta jelszavakat a királyság legtávolibb, legelszigeteltebb helyiségeibe is eljuttathatta; s nem is csak az iskolák és a fiatalság szervezetei révén hatottak; ideológiai bázisként akartak érvényesülni, s ez az ideológia a rendszer legfontosabb kül- és belpolitikai választásait tartalmazza, beleértve az etiópiai háborút is.

A fasizmus Vatikán-politikája és a katolikus egyházzal kapcsolatban elfoglalt álláspontja kétségtelenül a fenti stratégia középponti momentumaként értékelendő. Nem sorolhatjuk fel itt a Lateráni Paktum aláírásához (1929. február 11.) vezető bonyolult út különböző állomásait. Fontosabbnak tartjuk annak kiemelését, hogy Mussolini a katolikus világot már 1921-től politikai célkitűzései lehetséges alapjának tartotta. Fiatalkori Nietzsche- és Sorel-olvasmányai által táplált, s a legalantasabb irodalmon alapuló antiklerikalizmusa és keresztényellenessége épp úgy, mint a fasizmus első korszakának ama tervei, melyek a pápát Rómától távol szerették volna tudni, s a rendi javak elkobzásában reménykedtek; – az 1921-ben kialakult helyzet fényénél – mindez háttérbe szorult. Ugyanazon év június 21-én Mussolini, a Képviselőházban, e hirtelen fordulatot kiemelve, ünnepelesen megerősítette: „a fasizmus nem prédikál és nem gyakorol antiklerikalizmust. (...) S állítom –, fűzte hozzá –, hogy Róma latin és birodalmi hagyományait ma a katolicizmus képviseli.” Az olaszok vallási békéje Mussolini számára konkrét stratégiai részcélt jelentett. A hatalom megragadása után – konstatálván

a Vatikán oly régen várt jogi megegyezésre való hajlandóságát, – Mussolini megerősíti és hangsúlyozza a katalicizmushoz való hűségét, – teszi ezt olyan adminisztratív eszközökkel, mint például fészletek elhelyeztetése az iskolákban, ami kétségtelenül tetszik a katolikus világnak. Alfredo Rocco, a fasiszta rezsim jogrendszerének elméleti és gyakorlati megalapozója a következőket állította: „az olasz nép vallásos és katolikus missziójában való mély-séges hitével, a fasiszta kormányzat adminisztratív és jogi intézkedéseinek sorával módszeresen törekedett arra, hogy révükön visszaadja az államnak és az olasz nemzetnek azt a katolikus államjelletet, melynek megsemmisítésére a liberális politika oly sokáig lankadatlan erőfeszítéseket tett.”

A program világos: célja, hogy az állam és az egyház megegyezése révén meghódítsa a katalicizmust, s a fasizmus politikai és ideológiai struktúráinak hordozójává tegye. Domenico Barone, az olasz állam és a Vatikán közötti tárgyalások közvetítője, 1928-ban ezt írta Mussolininak: „A római kérdés eliminálása a fasizmus koherens akciójának logikus célja, számára kétségtelenül még több megbecsülést jelent, mely jótékonyan hatna belső erőviszonyai alakulására,”²² s jelentős mértékben növelné külügyi presztízst. Másrészt ez a tervet termékeny talajra talált a katolikus körökben, melyek magukévá tették azt az elterjedt nézetet, hogy a fasizmus egyfajta nagyszabású katolikus restaurációt eredményez. Ez a gondolat azonban jóval túlhaladta Mussolini elképzeléseit. Félreértéseken alapuló kapcsolat ez tehát, mely a későbbiekben erős ellentétekre vezet, főként a katolikus akció szervezeteiben és az ifjúság nevelésére tett modelljavaslatok terén. Mussolini szempontjából azonban a program hatása közvetlen és gyümölcsöző volt; tekintélye annyira megerősödött általa, hogy Arturo Carlo Jemolo ezt írta róla: „Mussolinit nem csupán a társadalmi rend helyreállítójaként üdvözlik, hanem a vallási és erkölcsi értékrend megszilárdítójának is tartják. Helyzete etekintetben példa nélkül álló, jobb, mint Louis Napoleoné 49 végén.”²³

5. A Szentzékkal való megegyezés személyét és a fasizmust általában körülvevő széleskörű egyetértést eredményezett, Mussolinit lényegi fordulatra és a gyeplők megszorítására hatalmazta fel. E folyamat – s ez jelentős momentum – éppen 1929-ben kezdődött, s döntő pillanat volt a rendszer történetében. Néhány héttel a lateráni paktum aláírása után, 1929. március 24-én, a Plebiscitum megeremtette a fasiszta Nagytanács által kijelölt négy-száz tagból álló új Képviselőházat; ez pedig annak a régi, a Risorgimento örökösének tekinthető Parlamentnek a megsemmisítését jelentette, mely korlátai ellenére mégis a népakarat kifejezője volt. Ezt az alapvető intézményes változást a fasiszta párt vezetőségében zajló lényeges személycsere-fo-

lyamat egészíti ki. Mussolini Giovanni Giurattira bízta a párt vezetését. Az új titkár feladata a pártapparátus megtisztítása volt. 1931. decemberében, miután elvégezte feladatát, helyébe Achille Starace lépett; alacsony kultúrájú, önállótlan és halvány politikai személyiség, aki Alberto Aquarone észrevétele szerint „a Duce-kultusz papjává vált”.²⁴

Starace a pártnak és az ország egészének egyfajta „életstílust” kölcsönzött, mely – Renzo De Felice szavaival – „szinte sohasem volt más, mint egyfajta jellemző ritushoz és retorikához való, a következő fasiszta lépést előkészítő külsődleges, felületes, gyakran opportunistikus alkalmazkodás, s amit egyébként az ország idegennek, rákényszerítettnek érzett, s hol bosszankodva, hol irritáltan, hol pedig szkepszissel reagált rá, vagy egyenesen kinevette.”²⁵

Az 1929 és 1931 közötti két év meghozta a majdhogynem liturgikus formákat öltött „musszolinizmus” végleges konszolidációját, s a rendszer politikai tevékenysége „már-már nem volt más, mint verbális és koreografikus gesztus”.²⁶

A párt tartalmi elsvárulása s a karizmatikus főnök, „akinek mindig igaza van”, azokat a fiatal kulturális erőket is elszűrkiti és megalázza, melyek a párton belül legellentmondásosabb képviselője Giuseppe Bottai volt. Ezek az erjesztő erők a propaganda szónokias sémáin túlmenő kritika szükségességét hangoztatják; egy olyan fasiszta szemléletet képviselnek, mely a rendszert belülről kívánja megszabadítani szoros bürokratikus és rendőri gyeplőtől, hogy megvalósítsa a társadalmi igazságot képviselő permanens forradalmat, modern és demokratikus módszereivel meghaladja a kapitalista rendszert, és ugyanakkor különbözik a liberális hagyományokon alapuló nyugati demokráciáktól. Olyasfajta antikonformizmus ez, mely megfelel a fiatalság nagylélegzetű politikai távlatok iránti, lényegében a rendszer természetének ellentmondó igényének. A faszizmus alapvető támasza a társadalmi rendszer immobilizmusa volt, s csak önfelszámolása árán engedhetett volna az értelmiségiek és a fiatalok haladó követeléseinek.

A harmincas évek elején bekövetkezett fordulat egyrészt úgy tekinthető, mint a liberális állam folytatása a hagyományos parlamentáris intézményrendszer részleges felszámolásával, másrészt politikailag a faszizmus hatalmi helyzetének hanyatlását jelenti, a követendő politikai irányvonal kijelölésének csökkent lehetőségét is beleértve. A rendszer mindinkább a Duce önkényuralma kifejeződésévé válik, ellaposodik az élet és a politika dialektikája, mivel rá van kényszerítve a jelszavak, a tömegmozgósításhoz szükséges érzelmi feszültségek, a minden fejlődési lehetőség híján való ellent-

mondásmentes kirakat koreográfiát alázatosan követő mindennapos meghunyászkodásra. „Még az új fasiszta vezető osztály kialakítására irányuló erőfeszítések is hajótörést szenvedtek, s főként éppen a fenti vezető osztály potenciális körének ellenállásán; megkezdődött a kritikus nézetek kibontakozásának folyamata, s egyre nőtt a többé-kevésbé antifasiszta megnyilvánulások kebelen belüli esetszáma is.” – ahogyan De Felice megállapítja.²⁷

A rezsim tehát azonosult a musszolinizmussal, s azok a fasiszták is megalázkodásra, fegyelmezett beilleszkedésre kényszerültek, akik jobban szerették volna, ha a retorika, a passzív besorolódás és az állandó rendőri éberség helyett az értelem győzedelmeskedjék, ha nem másért, azért, hogy a musszolinizmus válságával egyidőben ne jusson krízisbe maga a rendszer is. A rendszer sorsa tehát kettős szálon kötődött vezetője karizmatikus alakjához. A tetőpont az 1935-ös etiópiai háború volt, mely a nacionál-populista mítoszok súlya alatt felborítja magának a monarchiának a szerkezetét is, és amely mozgásba hozza proletármemzetet, hogy megtalálja helyét a nap alatt a nyugati plutokráciák és a régi római dicsfényhez kötődő imperializmus mítoszával szemben.

A harmincas évek első fele tehát a rendszer második korszakát képviseli. Ebben a korszakban, jóllehet lassú, s a kortársi szemlélet számára a miénknél kevésbé látványos módon, kiemelkednek, s egyre nagyobb hangsúlyt kapnak Mussolini ama korlátai, melyek őt és rendszerét nemcsak a faszizmust, de az egész országot sújtó katasztrófaig vezették.

JEGYZETEK

1. R. De Felice, *Intervista sul fascismo*, Bari-Roma, 1975. 29. l.
2. F. T. Marinetti, *1915 In quest' anno futurista*, in *Marinetti e il futurismo*, L. De Maria szerk.-ben, Milano, 1973, 159. p.
3. A. Gramsci, *Socialismo e fascismo*. L'Ordine nuovo. 1921–22. Torino, 1971, 528. p.
4. Uo. 22. p.
5. l.: R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920*. Torino, 1965, pp. 738–41.
6. Idem/Uo. 475. l.
7. A. De Marsanich, *La situazione del partito nazionale fascista*, in „Critica fascista”, 1923. december 15.
8. Erre vonatkozóan vö. Autori vari, in *Fascismo e società italiana*, Torino, 1973.
9. L. Sturzo, *Politica di questi anni*, Bologna, 1955, 129. p.
10. G. De Rosa, *Storia del movimento cattolico in Italia, II. kötet: Il partito popolare italiano*, Bari 1966, 323. p.
11. F. Chabod, *L., Italia contemporanea (1918–1948)*, Torino, 1961, 80. l. Magyarul: Olaszország története, Bp. 1967, pp. 78–80.

12. A hadsereg szerepéről és a fasizmussal való kapcsolatáról ld. még: G. Rochat, *L'esercito e il fascismo*, in Autori vari, *Fascismo e società italiana*, i. m. pp. 89–123. Rochat véleménye szerint az olasz hadsereg hűségesen és teljes egészében csatlakozott a fasizmushoz. Tagoltabb, a hadsereg és a fasizmus politikája közti ellentétre nagyobb figyelmet fordító munka R. Mazzetti könyve; R. Mazzetti, *La politica militare italiana fra le due guerre mondiali (1918–1940)*, Salerno.
13. R. De Felice, *Mussolini il fascista. La conquista del potere. 1921–1925*, Torino, 1966, 422. p.
14. Uo. 425. p.
15. G. Bottai, *Passa la rivoluzione*, in „Il Giornale di Roma”, 1922. december 31.
16. Uo.
17. L. Mangoni, *L'interventismo della cultura. Intellettuali e riviste del fascismo*, Bari, 1974, 74–75. p.
18. P. Gobetti, *Scritti politici*, P. Spriano gondozásában, Torino, 1960, 606–609. p.
19. R. De Felice, *i. m.* 456. p.
20. A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Torino, 1965, 47. p.
21. Vö. Togliatti, *Lezioni sul fascismo*, Róma, 1972.
22. Az egyház és a fasizmus kapcsolataira vonatkozóan l. P. Scoppola, *La chiesa e il fascismo*, Bari, 1971.
23. A. C. Jemolo, *Chiesa e Stato in Italia negli ultimi cento anni*, Torino, 1963, 470. p.
24. A. Aquarone, *i. m.* 183. p.
25. R. De Felice, *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936*, Torino, 1974, 217. p.
26. A. Aquarone, *i. m.* 183. p.
27. R. De Felice *i. m.* 220. p.

NICOLA LA MARCA:

OLASZ GAZDASÁGI TERJESZKEDÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA (1922–33)

(A IV. olasz–magyar konferencián 1979. novemberében Budapesten elhangzott előadás szövege)

Kétségtelen, hogy Olaszország gazdasági fölényre irányuló törekvéseit a Balkán államokban nem pusztán gazdasági érdekek diktálták. Valóban, gazdasági érvényesülésétől a korszak Itáliája konkrét politikai célja, az imperialista hatalommá válás megvalósulását várta. Végeredményben a gazdasági terjeszkedés kevésbé volt öncélú; konkrét politikai cél eszközeként tekintették. Mindez egyébként az első világháború utáni Európában addig nem tapasztalt erővel jelentkező eszmék és óhajok jegyében történt.

Az elért eredményekről nem állítható, hogy kielégítőek lettek volna. Ha eltekintünk Fiume bekebelezésétől és az albániai gazdasági jelenléttől, ami valóban szilárd volt, Itália erőfeszítéseit és áldozatait csupán részleges siker koronázta; az eredmény mindenképp neveltséges volt az ambiciózus célokhoz mérten.

Igy volt ez például az olasz bankvilág balkáni jelenléte szempontjából is, ami pedig a rendelkezésre álló adatok alapján – első látásra – erőteljesnek tűnik.

Mint ismeretes, az első világháború után az olasz bankjelenlét alapja a Balkán-államokban a Banca Commerciale Italiana volt, melyet körkörös módon követett a Credito Italiano és a Banco di Roma. A Banca Commerciale Italiana, mely ekkor az olasz kereskedelmi tengerészet nagy részét tartotta fennhatósága alatt – tehát a trieszti vállalkozói körök balkáni érdekeinek évszázados képviselője volt –, közvetlenül a háború után elkezdte kelet-európai jelenléte megalapozását. S valóban, 1919-ben Konstantinápolyban állított fel egy székházat, Szófiában pedig a Banca Commerciale Italo–Bulgara-t hozta létre. 1920-ban a Banca Commerciale Italo–Romana és a Banca Ungaro–Italiana megalapítása mellett feltűnik Csehszlovákiában és Lengyelországban is: érdekeltiségei vannak a Banca Unione di Praga-ban és a Banca Handlowy di Varsavia-ban is. 1926-ban, unióban a Credito Italiano-val, létrehozta a Banca Nazionale Albanese-t, 1927-ben megalapítja a Banca Commerciale Italo–Greca-t, 1928-ban részvénytöbbséget nyer a zágrábi „Hrvatska Banca D. D.”-ben; 1929-ben pedig újraszervezi a Banca Commerciale di Varsavia-t.

Végeredményben — ha figyelembe vesszük a Banca Commerciale Italiana különböző székházait és fiókintézeteit —, állíthatjuk, hogy az említett országokban folytatott tevékenysége révén Délkelet-Európában ebben az időben hatékony szervezetet sikerült kialakítania.

A fenti földrajzi tájakon való jelenlétét egyébként a Szmírnában és Isztambulban két leányvállalattal is rendelkező Banco di Roma is lehetővé tette számára, s főként a Credite Italiano, mely a Banca Nazionale Albanese létrehozásában való részvételén túl 1920-ban megalapította a Banca di Credito Italo–Viennese-t. Az utóbbi a „Società Italiana di Credito” már meglevő tevékenységét volt hivatva támogatni.

Nos, az olasz bankok e területeken folytatott tevékenységének, lehetőségeinek elmélyültebb vizsgálata fényénél ez a látszatra ragyogó kép lassúvá, szürkévé válik.

A bank azon ellenállásán túl, melyet a kormány élénkebb balkáni tevékenységre való felszólításával szemben fejtett ki, mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a vizsgált országokban létesített bankok alaptőkéi a szükségletekhez képest aránytalanul csekélyek voltak. Másrészt a fenti bankok tevékenysége túlon túl óvatos volt, olyannyira, hogy nagyrészt kimerült a magánszemélyeknek adott jelzálogkölcsonokban, főként a mezőgazdaság területén, továbbá a közhivataloknak adott, érthetően biztos, mivel az állam garantálta kölcsönökben.

Ezt megvilágítandó legyen elég itt a Banca Italo–Ungheres példája, melyet 1920-ban alapítottak alig húszmillió pengős alaptőkével; tevékenysége annyira körültekintő volt, hogy ezt a jellemzőjét a mindenkori igazgató tanácsi beszámolók is hangsúlyozottan a javára írták.

Hitelezői tevékenysége túlnyomórészt a megbízható földművelőkre irányult, akik tehát terhelhető ingatlantulajdonnal rendelkeztek, vagy pedig a magyar községek szociális létesítményeihez járult hozzá. De az említett bank felelős képviselőinek túlzott körültekintéséről formált véleményt nem csupán a fentiek indokolják.

Az 1929-es költségvetési évet megelőző beszámolókból kiderült, hogy a Banca Ungaro–Italiana első éveiben vállalkozói műveletekbe is belevágott, vagyis egy sor, ha nem is túl jelentős, de mégis kétségtelenül érdekes ipari érdekelttsége is volt. Nos, az 1929-es válság első hideg fuvallatára éppen ezeket az ipari érdekelttségeket állították le, s ez olyan nyilvánvaló volt, hogy az 1932-es költségvetési év beszámolójában a referensek kiemelték, hogy a Banca Ungaro–Italiana minden ipari érdekelttséget lerázott magáról.

Ezzel kapcsolatban az az ellenvetés kínálkozik, hogy az olasz banknak

a Balkán országokról való visszahúzódása az 1929-es válságot követően tökéletesen beilleszthető a jólismert, szédületes hitelvisztaáramlási folyamatba, amely hiteleket a nyugati hatalmak a húszas években bocsátottak a kelet-európai országok rendelkezésére.

Anélkül, hogy félreértelmeznénk a jelenséget, úgy véljük, szükséges kiemelni, hogy az olasz bank ezidőtájt Kelet-Európában kifejtett tevékenységéről kialakítható benyomás szerint ugyanaz a rendkívül aggályos és körültekintő magatartás jelent meg új formában, ami ezután 1933-ban már a demobilizálás fázisába lépett.

Ez a benyomás alakítható ki a Banca Commerciale Italiana általános beszámolóí olvasása alapján: 1931-ig meglehetősen győzedelmeskedő hangnemet később egyre inkább halkuló, majdhogy lemondó tónus váltja fel. Ez az impresszió egyébként a konkrét tényekkel szembesülve is megáll, ha figyelembe vesszük, hogy a Banca Commerciale Italiana, szembekerülvén a német gazdasági offenzívával, már ezekben az években elkezdte a közép-európai és balkáni országokban szervezeti hálózatának felszámolását; 1934-ben a Banca Handlowy di Varsavia-ban, 1935-ben a Banca Unione di Praga-ban csökkentette részvételi hányadosát.

Egy másik, a dél-kelet európai olasz gazdasági jelenlétben fellelhető hiányosság, hogy – Albánia kivételével – az olasz tőke egyértelműen elenyésző volt a vállalkozói kezdeményezésekben. Ha a normális hitelnyújtási műveletektől eltekintünk, az olasz vállalkozói iniciativa, főként az ipar területén igen csekélynek mutatkozik.

Ha a fentiekben állítottakat – a kör szűkítésével – Magyarország vonatkozásában – konkrét példa alapján is megvilágítjuk, úgy kitűnik, hogy az olasz vállalkozók ebben az országban szívesebben kockáztattak a kereskedelmi tevékenységekben. S ezt az a körülmény is alátámasztja, hogy a Banca d'Italia archívumában előkerült egy olyan dokumentum, melyből pontosan megállapítható, hogy 1933 végén Magyarországon mintegy 1400 olasz vállalat tartott fenn kereskedelmi képviseletet.²

Nagy ez a szám, s különösen annak tűnik, ha a magyarországi olasz ipari kezdeményezéseivel hasonlítjuk össze, amelyeket ugyanis a két kezünkön megszámolhatunk.

A már említett Banca Ungaro-Italiana beszámolókból kiderül, hogy az említett bank mellett, mely lényegében az effajta kezdeményezések bázisaként szolgált, milyen kevés olyan magyar ipari vállalkozás létezik, melyben olasz tőke is jelen van, s hogy ezek közül csupán egy van teljesen olasz tulajdonban, míg a többit a magyar tőke bevonásával közösen kezelik.

Végeredményben az olasz magántőke magyarországi vállalkozói tevé-

kenységekben való jelenléte igen korlátozott volt, lényegében kisebbségi részvételekben jelentkezett, s ami még rosszabb, gyorsan szétolvadt, mint már említettük, az 1929-es válság első negatív hatásaira.

Az olasz gazdasági terjeszkedés-kísérletek másik részleges kudarca a Balkán államokban a kereskedelmi csereforgalom területén mutatkozik, holott ezt a fasiszta rezsim mindenképpen támogatni igyekezett. Nagyönis tisztaban volt ugyanis azzal, hogy egy másik ország gazdasági függőségbe hozása az import és az export területén, egy eljövendő politikai függőség bázisának megteremtését jelenti. S éppen e cél érdekében Olaszország már 1921-től az említett célkitűzéshez szorosan alkalmazkodó kereskedelmi politikát alakított ki, illetve igyekezett azt követni.³

A rendelkezésre álló adatok, a Balkán félsziget különböző országaira vonatkozó tények elemzése alapján világossá válik, hogy a harmincas évek közepére már ez az ambiciózus elképzelés is meghiúsultnak fogható fel.⁴

Ami az olasz–jugoszláv kereskedelmi csereforgalmat illeti, ismeretes, hogy ezt erősen passzív egyenleg jellemezte a nemzeti kereskedelmi mérlegre való velejáró negatív hatással egyetemben, méghozzá anélkül, hogy ez olasz politikai elsőbbséget jelentett volna, mivel Jugoszlávia mindig mélységesen bizalmatlan volt az Adriaticum-ban terjeszkedő Itália iránt.

A román–olasz kereskedelmi kapcsolatok, azon túl, hogy jellemző jegyük volt a román import felsőbbbsége főként a gabona- és az ásványolaj vonatkozásában, már 1933-ban jelentősen csökkennek, tekintve, hogy ebben az országban hagyományos olasz gép-, textil- és gyógyszeripari exportot fokozatosan leépíti a csehszlovák és német behatolás.

Törökország tekintetében — az 1933-as, illetve az 1931-es és 1932-es adatok összehasonlítása alapján — az Olaszország és Törökország közötti kereskedelmi kapcsolatok erőteljes, progrediáló hanyatlása figyelhető meg, s nem csupán az áruk értékére nézve, hanem az aktív egyenleg vonatkozásában is.

Nem kevésbé kiábrándító ezekben az években az Itália és Görögország közötti kereskedelmi kapcsolatok képe, melyet az Olaszország rovására állandóan passzív szaldó jellemezett. Ennek oka nagyrészt a görög olaj import, ami 1932-ben éri el a csúcspontot, az össztermelés háromötöd részét. Az olasz kereskedelem szempontjából ezen a területen is a nem túl fényes, fáradságosan megszerzett pozíciók feltartóztathatatlan visszafejlődése tapasztalható. Ez főként a Görögországra irányuló olasz import-tevékenység állandó szűkülésében jelentkezett, aminek fő oka a vegyi és gyógyszeripari termékek iránti kereslet csökkenése, s melyet végül a belga, a luxemburgi, s főleg a német termékek győzedelmes konkurrenciája határoz meg.

A német ipar hasonló túlsúlya, s az elért pozíciók megrendülése tapasztalható az Olaszország és Bulgária közötti csereforgalomban is 1931 és 1934 között. A bolgár kereskedelem egyértelműen összezsugorodik, különösen a vas- és gépipar terén erős, a dunai szállítás olcsóságának köszönhető erőteljes német konkurrenca miatt. Ugyanez a tényező segítette az egyre erőteljesebben érvényesülő német ipart abban, hogy lábát Romániában is megvesse.

Végül Olaszország Magyarországot illetően is összeütközésbe kerül a német gazdasági hatalommal.⁵ Mint ismeretes, a német–magyar kereskedelmi kapcsolatokat virtuálisan már a depresszió kezdetétől megbénította a mezőgazdasági protekcionizmus. Mindenesetre 1934-től konkrétan megnyilvánulnak a náci gazdaságpolitika Magyarországgal kapcsolatos új irányelvei. Ennek legfontosabb kifejeződése az ismert kereskedelmi megállapodás 1934-februárjában történt aláírása, mely, ha formálisan nem is volt több az 1931-es szerződés kiegészítő jegyzőkönyvénel, valójában rögtön új fejezetet nyitott a német–magyar gazdasági kapcsolatok történetében. Magyarország számára a megállapodásból származó közvetlen érdek a mezőgazdasági termékek erőteljes exportlehetőségeiben állt. A Németországban alkalmazott végtelenen magas vámtarifákkal viszont a magyar agráriusok a megállapodás szerinti mennyiségben csupán a német kormány által a magyar kormánynak felajánlott kliring segítségével tudtak szembenézni. A saját mezőgazdasági exportjához így megszerzett garanciáért cserében a magyar kormány a vámtarifák 20–30%-os csökkentésével és más pénzügyi tehermentesítéssel biztosította a német iparcikkek importját. Ezeknek az ipari termékeknek kellett volna kiegyenlíteniük a magyar mezőgazdasági export 90 %-át. Az 1934-es megállapodást követően Németország Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált. Az említett megállapodás eredményeképpen a magyar export németországi quótája 11 %-ról 22 %-ra ugrott. Ezen a módon lényegében megkezdődött Magyarországnak a német élettérbe való beillesztési folyamata. Ezt egyébként az a körülmény is alátámasztja, hogy 1933 és 1936 között a Németország felé irányuló magyar export megháromszorozódott, míg a német termékek Magyarországra irányuló importja megkétszereződött. 1935–36-ban az ország gazdasági történetében először – monopolizálva a magyar külkereskedelm 23–24 %-át – Magyarország legfontosabb gazdasági partnere Németország lett.

Egészen más következményei voltak az 1934. márciusában megkötött új olasz–magyar kereskedelmi szerződésnek, melynek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy ellensúlyozza az egy hónappal azelőtt Németországgal kötött megállapodást.

A Rómában aláírt új szerződés a magyar kormány számára a depressziós időszak legkomolyabb problémájának megoldása volt, vagyis azt célozta, hogy piacot biztosítson a magyar gabonának. S valóban, a megállapodás értelmében Olaszország évi 200.000 tonna gabona megvásárlására kötelezte magát.

Mindazonáltal, egyrészt a növekvő magyarországi német befolyás, másrészt, s főként, az autarchikus olasz politika következtében, 1935-ben a szerződésben foglalt gabonaexport-kvóta alig több mint kétharmada került eladásra. Még kiábrándítóbbak voltak a következő évek eredményei, s ilyen módon a Magyarországra, s általában a Balkán-térségre tekintő olasz terjeszkedési ábrándok végképp elsüllyedtek. Ugyanakkor az olasz politikai és gazdasági körök nem kis része a harmincas évek közepe táján felismerte azokat az eredményeket, amelyeket azután Németország szerzett meg ténylegesen. E benyomást alátámasztja az a körülmény is, hogy Olaszország éppen ebben az időszakban keresett új területeket, nem csupán a Földközi-tenger térségében, hanem Afrikában is, hogy megvalósíthassa álmát gazdasági-politikai hatalomként való érvényesüléséről: akkor ugyanis, mikor már szánót vetett azzal, hogy a balkáni játszmát elvesztette.

Az alapvető olasz sikertelenség okainak alapos vizsgálatából kiderül, hogy ezek a következőkben rejlenek: politikai hibák; forgalmi nehézségek; tőkeindisponibilitás az olasz bankszervezet immanens viszkozitásával és obstrukcionizmusával; az olasz gazdasági struktúra általános gyengesége, mely eleve magába foglalta a csereforgalmi mozgások hiányából fakadó lényegi alkalmatlanságát, tökéletlenségét. A politikai hibákról szólva ki kell emelni, hogy Olaszországnak a délkelet-európai térségben való elsőbbsége érdekében kifejtett tevékenységét két konkrét meghatározó tényező terhelte teljes negatív súlyával.

Az első az a pontatlanság, mely ezekben az években Olaszországot, s egyébként Angliát is jellemezte Franciaország valódi európai tekintélyének értékelésében, s főként a francia szándékok felmérésében, melyek, a háború utáni első évek eufóriájában sem törekedtek valóságos francia szupremációra, hanem inkább a győzelem által biztosítottak szilárd és végleges, főként Németországgal szembeni megerősítésére irányultak.

A második tényező magába foglal mindent, amit Olaszország Ausztria rovására a Brenner-hágóval, s a velejáró, hogy úgy mondjuk, kétértelmű olasz-osztrák viszonnnyal megszerzett, mivel Olaszország egyszerre volt az „irredenta” ausztriai területek elnyomója s az osztrák függetlenség képviselője; olyan védője egyébként, amely már csak azért sem lehetett mindig kö-

vetkezetes és elhatározásaiban kitartó, mert Olaszország ezekben az években nem ellenezte a német talpraállást, mint a kontinentális Európában félelmet keltő francia elsőbbség ellensúlyát.

Az olasz terjeszkedés második fő akadályát az az éles harc jelentette, amelyet közvetlenül a háború után a különböző államok a Habsburg birodalom romjain a legkedvezőbb üzleti lehetőségekért folytattak, s amelyben Olaszországnak leküzdhetetlen akadályokkal kellett szembenéznie.⁶

A háború végére, főként a balkáni szférában, de gyakorlatilag egész Európában, a hosszú konfliktushelyzet háborús ekonómiájának hatására is valóban olyan vám- és egyéb jellegű intézkedés-zuhatag következett, mely rendkívül megnehezítette a nemzetközi forgalmat. Többek között megfosztotta az immár Olaszországhoz tartozó Triesztet és Fiumét attól az északi kikötők – főként a hamburgi – konkurrenciája elleni hatásos védelmi eszköztől, melyet az ismert „adriai tarifák” jelentettek. Ezek elsőrendű célja az volt, hogy az osztrák–magyar szállítmányozást a trieszti és fiumei kikötő bátrabb kihasználására ösztökélje. Mit sem értek egyébként azok az első nemzetközi kezdeményezések sem, amelyek a háború előtti rendszert kívánták életrekelteni. Így minden ország külön megállapodások révén igyekezett megoldani saját, legégetőbb forgalmi problémáit. Olaszország első védekező lépése az Adriai Liga visszaállítására volt, melyet – bár nem kis nehézségek árán – valóban sikerült Jugoszlávia részvételével életrekeltenie.

Általában Olaszország igyekezett – s ez sikerült is – a protekcionizmust illetően egy teljes szabadságon alapuló forgalmi rendszert kialakítani. Egyebek közt arra törekedett, hogy minden állam kötelezze magát a legélesebb protekcionista ellentétek elsimítására, nemzetközi szinten. Tette ezt főként az olasz–magyar forgalom ellen irányuló makacs jugoszláv obstrukcionizmus kiváltotta aggodalmában.

A nagyobb veszélyt azonban Németország jelentette számára, mely – kihevervén háborús sebeit – már 1925-ben megkezdte ismert tarifa-háborúját, mely egészen a második világháború előestéjéig elhúzódott. Németországnak már a harmincas évek közepe táján sikerült Olaszországot a vasúti forgalom terén megbénítania.

A Lengyelországgal való forgalmi kapcsolat szinte teljes elvesztésével, a csehszlovák határozott csökkenésével csupán a stagnáló osztrák és a növekvő magyar kapcsolatok voltak szembeállíthatók.

Alig pár évvel később, Ausztria önálló államiságának megszűntekor Németország megjelent a Brennemél, Tarvisióban és a volt svájci–osztrák átkelőhelyeken; a Dél-re irányuló fő vasúti artériák felett megszerzett fel-

ügyelete ellen Olaszország már csak gyenge ellenintézkedésekkel és meddő tiltakozásokkal védekezhetett.

Ugyanezekben az években a balkáni forgalomért Németország és Olaszország között már évek óta folyó erőfitogtató politika a Duna vonatkozásában is nyilvánvalóvá vált, melynek kihasználására a trieszti vállalkozói körök a háború vége óta új meg új konkrét, részletekre kiterjedő beavatkozási javaslattal álltak elő, melyek gyakorlati megvalósítását viszont – főként tőkehiány miatt – évről évre húzták-halasztották.

Konkrét megoldásokkal állt elő viszont Németország, hiszen már 1926-ban rátette kezét a Rajna–Majna–Duna hajózási csatorna harmincöt millió font sterling összköltségű konstrukciójára, mellyel egy e célra létrehozott társaság, a „Rhine–Main–Danube Canal Co” foglalkozott, s mely a Német–Bajor kormány kedvező kölcsönein kívül amerikai magántámogatásokat is élvezett.

Igy történt aztán, hogy a Duna és a trieszti, valamint fiemei kikötők versengéséből is Németország húzott egyre több hasznot, különösen 1938 után, mikoris gyakorlatilag az egész felett megszerezte az uralmat.

Az olasz törekvések kiábrándító eredményeinek másik alapvető, s talán legfontosabb oka kétségtelenül a tőkehiány volt. Ismeretes, hogy a harmincas évek Itáliája minden erőfeszítés és megszenvedett áldozat ellenére is tőkeszegény ország maradt, ennek következtében nehéz volt számára az aktív, méghozzá szilárd pénzügyi részvétel a különböző nemzetközi kölcsönökben, melyeket sokféle ok alapján Kelet-Európa élvezett.⁷

Ennek kapcsán szimptomatikus a Banca d'Italia-nak azon állandó, nem ritkán személyesen Mussolini által gyakorolt politikai pressziókkal szemben tanúsított ellenállása, amelyek az említett nemzetközi kölcsönökben való nagyarányú részvételre ösztökélték; bár ezt az ellenállást, néha úgy tűnik, csupán a szélsőséges bürokrata-buzgalom fűti, végülis igazolja az ország negatív pénzügyi helyzete.

Az elkerülhetetlen eredmény az lett, hogy Olaszország csupán Ausztria és Magyarország vonatkozásában vett állandóan részt azokban a nemzetközi kölcsönökben, melyek különböző okoknál fogva a délkelet-európai országoknak engedményezettek, míg más országok vonatkozásában tartózkodni volt kénytelen.

Másrészt a vállalt kölcsönök globális összegét tekintve Olaszország súlya a valós lehetőségekhez mérten komoly pénzügyi áldozatai ellenére sem volt jelentős. Etekintetben elegendő, ha figyelembe vesszük, hogy az 1931-ben Magyarországnak és Ausztriának adott kölcsön húszmillió dollár globális

összegéhez mérten Olaszország kétmillióval járult hozzá az első, a százmillió shilling globális összegéhez mérten alig több, mint hétmillióval a második ország esetében. Ez utóbbi összeg már kifejezetten neveléses, főként, ha meggondoljuk, hogy nem sokkal azelőtt Anglia egyedül 150 millió shilling kölcsönt juttatott Ausztriának.

Egyébként már 1924-ben, mikor az európai országok újrakezdtek a pénzügyi természetű nemzetközi együttműködést, Olaszország a Magyar Nemzeti Bank megalapításához is csupán szerény, bár erőforrásaihoz képest igen költséges módon járulhatott hozzá. A Magyarországnak engedélyezett harmincmillió aranykorona kölcsönhöz Olaszország csupán kétmillióval járult hozzá; s tette mindezt az akkori idők olasz pénzügyi és politikai körének afölötti leplezetlen aggodalma ellenére, hogy Ausztriát és Magyarországot netán túlságosan előzönlük a többi hatalmak.

Végeredményben a politikai ambíciótól fűtött Olaszország – a politikai és pénzügyi világ éles viszályain felülemelkedvén, pénzügyi forrásaihoz mérten nem csekély áldozatvállalását tovább folytatva erejét meghaladó vállalkozásba vetette bele magát: jelentős részt vállalt a délkelet-európai országoknak nyújtott folyamatos nemzetközi hitelben. Kvótái azonban, jóllehet olykor megegyeztek a régi európai hatalmakéval, lényegében mind Ausztria, mind Magyarország tekintetében alkalmatlanok voltak arra, hogy az említett országokat mélyen és szilárdan Olaszországhoz kössék.

A fenti magyarázat csöppet sem meglepő, ha szem előtt tartjuk, hogy a tárgyalt időszakban Olaszországot távolról sem jellemezte az USA, s egyes európai országok, pl. Anglia, Franciaország és Németország már régen elért gazdasági színvonala. Lényegében a Balkán-országokra irányuló nagyralátó gazdasági dominancia-igény megvalósulatlansága alapokának éppen az effajta distanciák tekinthetők.

Ismeretes, hogy Olaszország az első világháború után ipari termelés-kapacitása szempontjából majdhogynem gyerekcipőben járt, míg Németországnak, mint ugyancsak tudott, már a XIX. sz. utolsó évtizedében sikerült egy olyan robbanóan gyors és hatalmas iparosodási folyamatot elindítania, mely néhány termelési szektorban elérte a régi hatalmak, így pl. Anglia és Franciaország csúcsteljesítményeit.

Másrészt, ha igaz az, hogy az első világháború öt éve alatt az olasz hadi erőfeszítésekhez kapcsolódó szükségletek egyben hozzájárultak néhány nemzeti iparág, így pl. a textil- és gépipar felfutásához, továbbá elősegítették más iparágak, így a vegyipar megszületését, az is igaz, hogy a húszas évek nemzeti ipara lényegében nemcsak kapacitásban különbözött a többi európai országtól, hanem kevésbé differenciáltak is mutatkozott.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a háborús megrendeléseknek az ipari termelési apparátus kiszélesítésére gyakorolt hatása is mesterséges volt részben, s ez azzal járt, hogy 1921-ben, az Ilva és az Ansaldo válsága olyan termelési rendszer jelképeként jelentkezett, mely, a háborús igényektől felduzzasztva, nemcsak, hogy ügyvel-bajjal szánta rá magát a termelési szerkezetváltoztatás végrehajtására, de még a legszükségesebb technológiai módosításokat is csak nagy nehezen hozta tető alá. Ennek kapcsán tekintetbe kell venni azt is, hogy a kor olasz vállalkozói, egy, a bérszint visszatartására, sőt, csökkentésére irányuló nemzeti politikától támogatva általában nemigen hajlottak létesítményeik állandó korszerűsítésére, hogy megemeljék profitjukat, s így hozzájuthathassanak az önfinanszírozáshoz szükséges tőkéhez.

Másrészt, ha igaz, hogy az 1929 előtti olasz iparrendszerben kétségtelen fejlődési jegyek is észlelhetők, mint azt az is alátámasztja, hogy az ipari termelés 1922-ben 100-as mutatója 1927-ben 163,7-re, 1928-ban 182,9, 1929-ben pedig 204,5-re emelkedett; ugyanakkor az is ismeretes, hogy a fenti rendszer alapvető törekenysége az 1929. évi válságot követő, 1934-ig elhúzódó fekete években nyilvánvalóvá vált, s a kormány kénytelen volt erőteljesen közbelépni, hogy egy jó részét megmentse a csődtől.

A lényegében kezdetét élő nemzeti iparral szemben egy meglehetősen fejletlen mezőgazdaság áll, mely még a húszas évek elején is az első világháború negatív következményeit szenvedte. Ismeretes, hogy – az iparral ellentétben – a primér szektor a háborús években nem csak a munkaerőhiánytól szenvedett, hanem a vegyi talajjavítók drasztikus csökkenését is el kellett viselnie. Nem változott lényegesen ez a helyzet a háborút követő évtizedben sem, s ez azzal járt, hogy Itália, a nap országa, még arra sem volt képes, hogy létrehozza exportra szánt stabil mezőgazdasági többletét, ellenkezőleg: elsőrendű szükségleti javakat, gabonát és olajat is – saját kereskedelmi mérlegét rendkívülien megterhelő mértékben – importálni kényszerült.

Végeredményben e néhány, a korszak olasz gazdasági struktúráját érintő összefoglaló célzatú gondolatból is teljességgel kitűnik a Balkán-országokra irányuló gazdasági expanziós célkitűzés megvalósulatlanságának egyik alapvető oka. Ténylegesen Olaszországnak nem csupán a valóságos behatoláshoz szükséges készpénztőkéje hiányzott, hanem, és főleg, hiányoztak a délkelet-európai országokkal való kereskedelmi csereforgalom valós alapjai is.

Lévn, hogy az utóbbiakra is az alapvetően primér szektorra támaszkodó ekonómiai rendszer volt jellemző, óhatatlanul azokhoz az országokhoz igyekeztek kötődni, melyek képesek voltak mezőgazdasági többlet-termékeik ipari termékek ellenébeni felvásárlására.

De Olaszország – mint már hangsúlyoztuk –, nem rendelkezett a megfelelő ipari apparátussal, s így végzetesen térdrekényszerült egy olyan iparosítottabb állam konkurrenciája előtt, mint Németország.

Másrészt a Balkán-országok mezőgazdasági többletének nagymértékű olasz importja nem tarthatott a végtelenségig, vagy, ami még rosszabb, nem emelkedhetett anélkül, hogy ne kezdte volna ki orvosolhatatlanul az ország kereskedelmét, pénzügyét.

Ezzel olyannyira tisztában voltak a korszak felelős személyiségei, hogy már a húszas évek második felében mentő lépéseket tettek, nemcsak néhány külkereskedelmi vonatkozású protekcionista intézkedéssel, de annak az ismert autarchikus politikának a beindításával is, melynek fő célja az volt, hogy felszabadítsa az országot a külföldtől való függés alól; tette mindezt a Balkán-országokkal való csereforgalom egyik alapvető tételét képező mezőgazdasági javak terén.

Az Olaszország és a Balkán-államok közötti csereforgalmi indítóokok csökkenéséhez végül hozzájárult az 1929-es válság is, mely az eleve gyöngye olasz gazdasági életre nehezedő szerencsétlen következményeivel ez utóbbit nemcsak arra kényszerítette, hogy még makacsabb kitartással kövesse a külföldtől való, főleg mezőgazdasági függetlenség autarchikus mítoszát, hanem arra is, hogy – bár a többi európai országhoz képest kissé későn – egy olyan, egyre durvább protekcionista politikát folytasson, melyből egyenesen következett a Délkelet-Európával kialakult csereforgalmi okok fokozatos csökkenése.

De nemcsak az ország csekély ipari kapacitása, autarchikus ábrándjai, s a vizsgált időszakban egyre erőteljesebb protekcionista intézkedések szűkítették le a már fennálló – eleve gyöngye – csereforgalmi okokat. Említésre méltó, hogy már a depresszió kezdetén Mussolini hajlíthatatlanul azon volt, hogy megőrizze a líra 1927. decemberében rögzített aranyparitását, míg London már 1931-ben elhagyta, a fontsterlinget 30 %-kal leértékelte, 1933 tavaszán Washington tette ugyanezt, 1934 elején 41 %-kal értékelte le a dollárt. Ennek az volt a következménye, hogy az 1 fontsterlingért megszerezhető líra a híres „quota novanta”-ról, vagyis 90,83-ról 1934. decemberében 58,07-re esett, a dollár árfolyama pedig 18,60-ról 11,75-re zuhant. Ez a körülmény pedig végletesen megdrágította az olasz árukat és szolgáltatásokat a külföldi piacon.

Végül ki kell emelni, hogy a körülbelül 1935-ig állandóan deflációs olasz politika – főleg a bérek visszafogása révén – a korszak olasz népességégy fogyasztási szintjét olyan alacsonyan tartotta, hogy ez a körülmény még-

inkább hozzájárulhatott az Olaszország és a Balkán-államok közti csereforgalom indítóokainak negatív tendenciáihoz.

JEGYZETEK

1. Az olasz bankvilág délkelet-európai tevékenységére vonatkozó adatokat az Asso-bancaria, s főleg a Banca d'Italia archívumaiban őrzött dokumentumokból merítettük, ahol többek között megtalálhatók a Banca Commerciale Italiana, a Credito Italiano és a Banco di Roma ez időszakot érintő évi beszámolóí.
2. Dr. Cettoli magyarországi küldetése: Beszámoló az 1934. VII. 14-ig megvalósított olasz exportokra vonatkozó hitelfelmondási és átviteli kérelmekkel kapcsolatos vizsgálatról. L.: Archivio della Banca d'Italia-Settore „Rapporti Estero”-129. sz. ügyirat; 46. sz. tekercs; 2316–2572 fotogramok.
3. Az Olaszország és a délkelet-európai államok között a két háború közt kötött szerződések és tartalmukát illetően l. még: S. Gemma, „Storia dei Trattati e degli atti diplomatici europei—1815–1948”, Barbera, Firenze 1940; A. Giannini: „Trattati e accordi per l'Europa danubiana e balcanica”, Politica, Roma 1936; A. Carena: „La politica italiana nell'Europa orientale”, Treves, Milano 1930. Ezekon kívül tanulmányozandók a legfontosabb korabeli gazdasági folyóiratokban megjelent, azokban az években megkötött különböző szerződésekhez fűzött kommentatív cikkek l.: E. Anzilotti (Rivista Politica Economica 1922, 186., ill. 678. p.); P. Grifone (Riv. Politica Economica, 1932, 857. p.); B. Marineri (Riv. Politica Economica, 1939, 68. p.); G. Benedetti (Riv. Politica Economica 1923, 526. p.); F. Coppola D. Anna (Riv. Politica Economica 1924, pp. 115–227.); 1927, pp. 683–750.; 1932, 952, 1122, 1237 p.; 1933, 57 kk. p.; 1936, 188. p.; 1979, 406. p.)
Albániára vonatkozóan ajánlható P. Pastorelli műve: „Italia e Albania (1924. 1927)” RSPI, Firenze 1967.
A két világháború közti olasz kereskedelmi politikára vonatkozóan l.: A. Capanna – R. Messeri: „Il commercio estero dall'unità ad oggi” Roma, 1940; E. Clementi: „Commercio estero e sviluppo economico”, in Teoria e politica degli scambi con l'estero”, továbbá „La politica economica italiana nei rapporti internazionali” Roma 1938.; A. Pedone: „Alcune note sull'influenza della politica commerciale nello sviluppo economico italiano” in „Studi Economici” I. (1966); F. Coppola D. Anna: „Problemi di esportazione e importazione, scambi e valute”, Roma 1937.
4. A két világháború közötti olasz külkereskedelem helyzetének alakulására nézve a konzultálható források a következők: „Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861–1965” ISTAT, Roma, 1976; „Movimento commerciale del Regno d'Italia (1917-től 1934-ig) a Pénzügyminisztérium gondozásában, Istituto Poligrafico dello Stato-kiadás; „Statistica annuale del commercio con l'estero” (1935/36-től 1939/52-ig) az ISTAT gondozásában; „Movimento economico dell'Italia-Raccolta di notizie statistiche”, 17. kötet (1927.); 18. kötet (1928); 19. kötet (1929); 20. kötet (1930); 21. kötet (1931), a Banca Commerciale Italiana gondozásában; „Bollettino di notizie economiche” (1920-tól 1942-ig) –, „export és import” címszónál, Associazione nazionale delle società per azioni e delle Confindustria gondozásában. A korszak

- vállalkozóinak a tárgyra vonatkozó elgondolásai tekintetében I. F. Guarneri már idézett művein kívül „Autarchia e commercio estero” c. munkáját, (in) egy 1939. októberében Torinóban tartott kongresszus ügyirataiban. „Autarchia e scambi internazionali”, Roma 1941, Tipografia Centenari; „La politica delle relazioni economiche internazionale dell'Italia Fascista”, – a Királyság Szenátusa előtt 1939. május 26-án mondott beszéd. Tipografia del Senato, 1939 Roma. A korszak gazdasági megfigyelőinek az Olaszország és Délkelet-Európa külkereskedelmi kapcsolatai alakulásával foglalkozó írásai közül különösen a Rivista di politica economica-ban megjelent következő cikkek ajánlhatók: B. Marineri: „La portata dei nuovi accordi commerciali italo-romeni” (1939-es évf. 88. p.); A. Giordano: „Il commercio estero iugoslavo e le relazioni commerciali italo–iugoslave nel 1931” (1932-es évf. 459. p.); „Il commercio estero Iugoslavo nel 1933 e gli interessi italiani” (1934-es évf. 622. p.); „L'andamento del commercio estero nei principali paesi balcanici durante il 1934 e gli scambi con l'Italia” (1935-ös évf. 492. p.); „L'andamento de traffici nei paesi danubiani e balcanici e l'espansione economica italiana” (1940-es évf. 228. p.); A. Del Vecchio: „Gli scambi dei prodotti tra l'Italia e la Cecoslovacchia” (1930-as évf. 616. p.).
5. A korszak Magyarország gazdasági fejlődéséről, s részletesebben v. különösen a két világháború közötti gazdasági eseményekre vonatkozóan tanulmányozandó művek: E. Fossati: „Ungheria Economica” CEDAM, Padova, 1929; M. Futó: „Storia della grande industria ungherese” Roma, 1942; I. T. Berend – R. G. Ránki: „Storia economica dell'Ungheria dal 1848 ad oggi”, Editori Riuniti, Roma 1976. Az olasz–német viszony és a magyarországi fölény kérdésében l.: Magda Adam, Gyula Juhász, Lajos Kerekes: „Aliaus Hitler–Horthy–Mussolini: Dokumente zur Ausenpolitik 1933–1944”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966; Carlyle Mac Cartney: „A History of Hungary”, Praeger, New-York 1956–1957; Maria Ormos: L'opinione del Conte Stefan Bethlen sui rapporti italo–ungheresi (1927–1931)”; in „Storia contemporanea” II., n. 2. giugno 1971.
6. A két háború között a délkelet-európai forgalom kérdésében kelt rivalításokat illetően bőséges anyag található a trieszti Kereskedelmi Kamarában; „Statistica del Commercio e della navigazione di Trieste”; „Andamento economico del territorio di Trieste”; továbbá a trieszti Magazzini generali Kikötői Vállalatánál. „Rapporti annuali sull'attività portuale” címmel. Ezekon kívül a következő részletező közlemények tanulmányozandók: S. Addobbati: „Il porto di Trieste, trasporti e comunicazioni”, kivonat az „Cinquant anni di vita economica a Trieste 1918–1968.” c. munkából, kiadta a Trieszti Kereskedelmi Kamara az első világháború előestéjén”, Trieste 1967; R. Bernardi: „Le tariffe adriatiche”, Trieste 1932; G. Cesari: „Il porto di Trieste”, 1932; B. Coceani: „Trieste la finestra sul mondo-tentacoli di Trieste”, in „Il Regno”, Firenze, 1925; Confederazioni degli Industriali”, Il porto di Trieste e i traffici adriatici in relazione all'annessione dell'Austria alla Germania”, Roma 1939; F. Cusin: „Precedenti di concorrenza fra i porti del Nord e l'Adriatico”, Trieste, 1932; P. Einzie: „Bloodless Invasion”, London, 1939; L. Furlani: „I commerci di Trieste e la concorrenza dei porti nordici”, Trieste 1932; G. Hutton: „Danubian destiny”, London 1939; G. Roletto: „Il porto di Trieste” Bologna, Zanichelli, 1941; G. Rubbia: „Accordi internazionali per le tariffe adriatiche”, Roma 1937.

7. A különböző nemzetközi kölcsönökben való olasz részvételről előadottak alapján a Banca d'Italia archívumának tanulmányozása szolgált. Részletesebben: „Rapporti Estero”- Alap; 3., 10., 18., 174. ügyszer.

ZOMBORI ISTVÁN:

A SPANYOL ABSZOLUTIZMUS ÉS V. KÁROLY CSÁSZÁRSÁGA

(Az újabb szakirodalom tükrében)

1516-ban meghalt Aragóniai Ferdinánd, Spanyolország királya. A hosszú életű uralkodót unokája, Habsburg Károly követte a trónon. A spanyol udvarban nevelkedett, és eredetileg a spanyol trónra szánt öccsének, Ferdinándnak ezt el kellett tőnie. Pedig Károlyt Spanyolországban nem szerették. Nemcsak azért, mert zárkózott természete volt, mert nem tudott spanyolul, hanem azért sem, mert az idegen burgundit látták benne, akiről joggal gondolták, hogy a spanyol államok rendi alkotmányait nem tartja majd tiszteletben. Három évvel később pedig okkal aggódhattak, hogy mint leendő római császár hatalmas területekre tesz szert, és emiatt Spanyolországot elhanyagolja. Kétségtelen, hogy Károly egész uralkodására ez a két tényező, a burgundi neveltetése és a spanyol örökség gyakorolt döntő befolyást. Viszont Aragóniai Ferdinánd kifejezetten ellenezte, hogy Spanyolország és Dél-Itália Burgundiával akárcsak perszónálunióba is kerüljön. Ezért akarta ő eredetileg Ferdinándot spanyol királynak. Űgy gondolta, hogy Spanyolország és Dél-Itália együtt olyan erő, amit a további területek csak gyöngitenének.¹ Károly viszont meg volt győződve, hogy Spanyolország nélkül, mint császár nem tudná feladatát ellátni.

Valóban, Károly spanyol királyságának első éveit a rendekkel való hazavonásban teltek el. Kezdődött azzal, hogy Károly csak egy év múlva, 1517 őszén érkezett a Pireneusi félszigetre, és egész kíséretét burgundiak alkották. Spanyolország ekkor Kasztíliaiból és Argóniából állt: Aragóniához tartozott Szicília, Nápoly, Szardínia és a Baleári szigetek, valamint az 1512-ben hozzászatolt Navarra. Kasztília révén pedig ura lett az újvilági gyarmatoknak. Az egyes területek lakói nem kedvelték egymást; jellemző az a navarrai elfogás, miszerint inkább legyen a pamplónai vár parancsnoka egy török, mint egy aragóniai.² Károly későbbi föllépése a francia király ellen azt is jelentette, hogy az addig franciabarát kasztíliai és vallon nemességet szintén Ferenc ellen kellett hangolni.³ Nehézséget okozott az is, hogy a spanyol rendek újra meg újra Károly elődeit, a Katolikus Királyokat idézték. Izabella királynő testamentumában Afrika meghódítására és a hitetlenek elleni harcra szó-

lította fel,⁴ Aragóniai Ferdinánd pedig az egyház védelmére és a mórok elleni harcra hívta fel figyelmét.⁵

Mindezek ellenére Károly habozás nélkül föllépett az 1519-es császár-választáson. Hogy jelölése nem váltott ki osztatlan sikert, azt nemcsak a Habsburg ház nagyszámú ellenségeinek azonnali reakciója mutatta, de még a családon belül is akadt olyan józan személyiség, aki ennek a törekvésnek ellentmondott. Ausztriai Margit javasolta, hogy inkább Ferdinándot válasszák császárrá, mert őt jobban elfogadják a rendek. Károly válasza éles és határozott. Egyrészt saját személyének isteni kijelöltségét hangsúlyozta és hozzátette: nemcsak megőrzi, de jelentősen gyarapítani is fogja a birodalmat, sőt békét, nyugalmat biztosít az egész kereszténységnek, fenntartva és megerősítve a katolikus hitet. A tapasztalat azt mutatta, hogy még az olyan ügyes uralkodó is, mint Miksa császár, állandóan bajban volt a birodalom védelmével. De ő, Károly hatalmas királysága és gazdagsága birtokában el fogja érni, hogy a császárság többi fejedelme neki engedelmeskedjék és legyőzi a hit ellenségeit. Másrészt megjegyezte, hogy Ferdinánd gyöngesége folytán nem is felelne meg az imperátori méltóság iránti elvárásoknak. Viszont megígérte, ha császár lesz, közbenjár, hogy Ferdinándot római királlyá válasszák.⁶ Tudjuk, hogy végül Károly lett a győztes.

A történeti kutatások Károly uralkodását elemezve föltárták, hogy 40 évi uralkodása alatt mintegy 17 évet töltött Spanyolországban, a többi Németalföldön, Itáliában, Németországban stb. Mivel 1517. és 1529. között csaknem 10 évig volt Spanyolországban (az 1520–1522 közti távollétét kivéve), ezt az időszakot Károly spanyol korszakának is szokták nevezni. Kétségtelen, hogy a 10 év és az a gazdasági, politikai, társadalmi környezet, amely körülvette, meghatározónak bizonyult uralkodása későbbi alakulására. De Károly intézkedései, politikai lépései legalább ennyire döntőnek bizonyultak Spanyolország fejlődése szempontjából. Az általa eredetileg tervezett, Burgundia központú birodalom helyett spanyol-centrikus államalakulat jött létre. Igaz, a császár intézkedései nyomán kialakított kormány-szervek és az egész államapparátus sok tekintetben a burgund minta átvételét mutatták, alapjaiban mégis egy más, attól eltérő – sajátos központi hatalm jött létre.

A spanyol fejlődés már említett jellegzetessége, hogy az arabok kiűzésével párhuzamosan, azaz folytonos háborúk során jött létre. Így a terület felszabadulása után népes városok kerültek az uralkodó kezére, amelyek a további háborúk idején katonai közigazgatási központként működtek. Vagyis itt nem a városfejlődés jólismert európai típusával találkozunk. Ezek a te-

lepülések nem a társadalmi méretű munkamegosztás, az ipar és mezőgazdaság különválása révén jöttek létre. A városon belül a polgárság, az iparos-kereskedő osztály meglehetősen gyönge, és jelentős része mór–zsidó etnikumú. A meginduló kasztíliai városi fejlődést törte derékba az 1520–21-es comuneros-felkelés bukása. Károly kormányzata ezzel egycsapásra megfosztotta magát és az alakulóban lévő központi hatalmat alapvető belső erőforrásától. Mivel a XV. század végén és a XVI. század elején a mór és zsidó elemeket kiűzték az ibériai félszigetről (a reconquista után visszamaradt és keresztény hitre áttérni nem akaróknak el kellett hagyniuk az országot) a pénzügyi és kereskedelmi élet szükségszerűen került át idegenek, főként itáliaiak kezébe.

Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd uralkodása alatt sikerült a főnemességet megfékezni – elsősorban a repartimiento rendszerrel, amely a birtokok adományozásának, illetve a visszahódított földek szétosztásának sajátos, spanyol rendszerét jelentette. A királyi birtokadomány csak külön kiváltság révén volt öröklődő, egyéb esetben visszazállt a koronára. Ennek segítségével az arisztokrácia, a grandok politikai szerepét behatárolták, de nem szüntették meg. A kis- és középnemesség, amely a mayorazgo, az elsőszülöttség törvénye miatt nemesi kiváltságain kívül szinte semmivel nem rendelkezett, nagyon jól megélt az évszázadok óta tartó, biztos jövedelmet adó katonáskodásból. Így a központi hatalom ellenében például a magyarországihoz hasonló politikai erőt nem képviselt.

A nemesség és polgárság mellett a harmadik rendet alkotó papság erejét a Katolikus Királyok alatt szintén sikerült megfékezni. Az inkvizíció – mint a központi hatalom közvetlen eszköze az egyház belső ügyeinek rendbentartására – a sajátos spanyol intézmének egyik legkiemelkedőbbike. Mivel a három egyházi lovagrend nagymestere még Ferdinánd idejében a király lett, az államnak az egyház feletti befolyása az 1400-as évek végére megszilárdult, megelőzve ezzel Franciaországot és Angliát.

Károly az 1520-as években kialakítja a spanyol állam sajátos irányítási szervezetét, amely a Katolikus Királyok elkezdte irányzat és a burgundi minta keverékéből jött létre. Azt mondhatjuk, 1530-ig, főtanácsadója Gattinara haláláig, a különböző hivatalok élén nem spanyol, hanem főleg németalföldi tisztviselők álltak. Államapparátusa révén Károly külügyi és hadügyi tekintetben viszonylag szabadon mozgott. De már pénzügyi téren helyenként a cortes, a rendi gyűlés akadékoskodásával kellett szembenéznie. A hatalmában korlátozott, de politikai intézményeinek birtokában maradt nemesség rendre megszavazta Károlynak a kívánt adókat, kivéve, ha a saját adómentességéről volt szó.

Károly császárrá választása révén a hatalmas örökség egyetlen kézbe kerül. Apjától örökölte Burgundiát, anyja révén Aragóniát, Kasztíliát, a nápoly–szicíliai királyságot, az észak-afrikai és az amerikai gyarmatokat. Nagyapjától, Miksától pedig Tirolt, Dél-Németországot, az osztrák főhercegséget és az ehhez kapcsolódó magyar–cseh trónöröklést. Jellemző, hogy 1519. február 5-én (Miksa halála után) Károly az innsbrucki kormányzó-sághoz fordult véleményért, hogy viselheti-e Magyarország, Horvátország, Szlovénia királya címet.⁷ (A pozsonyi béke ezt egyébként lehetővé tette számára.)

A hatalmas birodalmat azonban semmiféle közös vonás nem kötötte össze. Országai földrajzilag távol voltak egymástól, népei több nyelven beszéltek. Politikai-gazdasági fejlettségük, érdekeltségük is teljesen eltérő volt. Közös kormányzati szerv, közös törvény, vagy azonos pénznem nem létezett. Csak egy fiatal, de lelkes uralkodó, akinek szeme előtt a hajdani nagy ősök, Jusztiniánus és Nagy Károly birodalma lebegett. Tapasztalatként ott volt nagyapja, Miksa példája, aki alárendelt, kiszolgáltatott szerepet játszott a birodalomban, hiszen a fejedelmek nem engedelmeskedtek a császárnak. Károly, mint császár megpróbált elődei példájából okulni. Csak abban tévedett, hogy azok nem, vagy nem elsősorban személyiségük fogyatékoságai miatt, hanem a német birodalom széttagoaltsága, az egyes fejedelmek befolyása miatt szenvedtek ismételten kudarcot.

A császár teljesen új, önálló politikára nem is gondolhatott. A birodalmat a problémák sokaságával együtt örökölte (itáliai háborúk, a magyar–cseh öröklés, a török kérdés). Egyik első intézkedéseként megteremtí – *burgundi* hivatalnokokkal, *burgundi* mintára – az Államtanácsot. Ebben vannak spanyol, itáliai és *burgundi* ügyekkel foglalkozó tanácsosok. Ennek az államszervezetnek a lényege az államhatalmi ágak megoszlásában és a polgári szakértők alkalmazásában rejlett. De minden fontosabb döntés Károlyhoz futott be. A régi császári kancellária tovább működött, de pusztán adminisztratív ügyeket intézett, politikaiakat nem. Az Államtanács – hangsúlyozzuk –, mintegy magántanácsként működött a császár mellett. Az egész bürokratikus rendszernek 1518–1530 között a piemonti Gattinara volt a lelke. Tőle eredt az az elképzelés, hogy a birodalom két nagy részét elválasztó Itáliát meg kell hódítani, s ott berendezni a birodalom fővárosát. Itália mellett szólt az is, hogy pl. Milánóból egyaránt könnyen el lehetett érni Genovát, Tirolt és Franche-comtét.

Az Államtanács Spanyolországban jól megférte a Katolikus Királyok alatt létrehozott bürokratikus apparátussal, és azt csak kis mértékben kellett tökéletesíteni. Az egyes országokba Károly helytartókat nevezett ki.

Ezek gyakran saját családja tagjai közül kerültek ki, így Németalföldön Ausztriai Margit, majd Magyarországi Mária, Németországban pedig Ferdinánd volt a helytartó. Ők is alá voltak rendelve a császárnak. A legtöbb tisztség betöltéséről Károly határozott. Találón fogalmaz Koenigsberger: Károly birodalma szervezett állam helyett inkább egy XVI. századi kereskedőházhhoz hasonlít, amelynek különböző országokban fiókvállalatai vannak, családtagokkal az élen, akiknek ebből a tisztségből igen nagy hasznuk van.⁸ A császár háborúira állandóan kellett a pénz. Emiatt az adók uralkodása alatt nőttön-nöttek. Az egyes népek – ha a császárt nem is, a helytartókat gyűlölték. Ez elősegítette, hogy a helyi érdekek mindenütt uralkodóak maradtak. A birodalmi szolidaritás soha nem fejlődött odáig, hogy tényleges politikai erővé válhatott volna. Ennek legelső megnyilvánulása éppen Kasztíliaiban figyelhető meg. Az 1520-ban összeülő cortes ülésén Károly megpróbálta elhitetni a rendekkel, hogy a császárrá választás nem jelenti a spanyol érdekek csökkentését, ellenkezőleg a spanyol dicsőség növelését eredményezi, mert ő csak a katolikus hit védelmében vállalta ezt a tisztséget. A rendek viszont követelték, hogy bocsássa el idegen tanácsadóit és orvosolja sérelmeiket. Nem akarták, hogy Spanyolország, ezen belül is Kasztília érdekeit alávéssék a birodalom – számukra másodrendű – érdekeinek. A kasztíliai városok féltek, hogy az állam bevételei nem helyben, hanem a birodalom céljaira kerülnek fölhasználásra.⁹

A sok belső ellentét azonban eltörpült a külső ellenség nagy számához képest. Leszögezhetjük, hogy Európában nem volt olyan hatalom, amelyik a Habsburgok hatalmának ily mértéktelen megnövekedését jó szemmel nézte volna. Kétségtelen tény, hogy Károly rendelkezett ezidőben Európa legkorszerűbb és legerősebb hadseregével. Igen jó a tüzérség, és nagyon erős a gyalogság. A lovasság csak alárendelt szerepet játszott. Az 1530-as évekre alakul ki a híres és félelmetes harci forma a „tercio”, amelynek híret hamarosan egész Európa ismerte. Ez nem egyéb, mint különböző fegyvernemek hatékony együttműködése. Egy-egy ilyen egység 3.000 emberből állt, s nevét onnan kapta, hogy háromféle fegyvernemet tartalmazott: 1500 lándzsást, 1000 karddal ellátott gyalogost és 500 muskétást. Igen mozgékony egység volt ez. A lándzsások négyszög alakban támadtak és a kézitusában meglepetésként hatott, hogy a négyszög közepéből hirtelen kibontakozott a karddal ellátott gyalogosok támadása. A tercio szétverését nehezítette az 500 muskétás és az ágyuk támogatása.¹⁰ Ezek a katonák igen fegyelmezettek voltak, és tegyük hozzá, hogy a reconquista 500 éve alatt fölhalmozódott spanyol katonai tapasztalat sem volt lebecsülendő tényező.

Viszont Károly nem törődött a hajóhaddal. Kasztília központú uralmai miatt lassan még a fejlett katalán hajózás is elsorvadt. A hiány pótlására Károly fölbérelte Andrea Doria genovai hajóit. Károlynak nem is lett saját hajóhada később sem. Nem elhanyagolható tényező, hogy a hajóépítéshez szükséges fa beszerzése Károly számára komoly nehézségekbe ütközött volna. A király által támogatott juhtenyésztő szövetkezés, a Mesta, kiváltságai révén szabadon ténykedett az országban. A hatalmas juhnyájak lelegelték a vetéseket és tönkretették az erdőket is. Majd csak II. Fülöp volt az, aki az Armada életrehívásával megteremtette a spanyol flottát. A hadügyek mégjobban megvilágítják Károly uralkodásának legnagyobb problémáját, az állandó pénzügyi zavarokat – ami végül is a csődhez vezetett. A pénzhiány oka az, hogy Károlynak önálló jövedelmei nem voltak.

Károly birodalmát vizsgálva szembeűnő, hogy a császári cím ellenére valójában külön-külön uralkodója az egyes országoknak, amelyeken belül önálló adminisztratív szervek léteztek. Az igazgatási nehézségeken túl az alapvető problémát az jelentette, hogy nem volt birodalmi pénzügyi rendszer, amelyben minden terület a maga bevétel-kiadás kvótájával, birodalmi adó- és vámrendszerével hozzájárulhatott volna egy központi kormányzat kialakításához. Károly személye volt az egyetlen kapocs, ő pedig a Habsburg dinasztia érdekeinek megfelelően gazdálkodott az egyes országok bevételeivel. A legfontosabb tényező az volt, hogy a területek politikai súlya a birodalmon belül nem állt arányban a fenntartásukhoz szükséges pénzmennyiséggel, és főként nem azzal az összeggel, amely területükről begyűjthető volt.¹¹ Ennek következtében nagy aránytalanságok alakultak ki. Károly uralkodása vége felé a csőd azért következett be, mert az egyes területek fenntartása többbe került, mint amennyit a birodalom adni tudott.

A császár uralkodása elején, az 1520-as években Németalföld jelentős jövedelemmel rendelkezett. A Károly által rárótt politikai szerep következtében az egyre növekvő adminisztráció és a gyakran ott tartózkodó császári udvartartás hatalmas költségei egyre inkább megterhelték a helyi bevételeket, olyannyira, hogy a későbbiekben Károly már nem számíthatott ennek jövedelmére. Németország soha nem is jött számításba Károly bevételeiben, hiszen az adók, vámok, egyéb illetékek a fejedelmeket gazdagították. Ausztria és az örökös tartományok jövedelme saját kormányzatuk eltartására is csak szűkösen volt elég, sőt az időnként Károlynak nyújtott katonai segítség az abszolutista kormányzatot gyöngítette a tartományokkal szemben.¹²

Jóval kedvezőbb volt a helyzet Károly aragóniai öröksége, Itália esetében. A Nápoly-szicíliai királyság jövedelmei komoly segítséget jelentettek

a császárnak. Az itt termelt gabona a Földközi tenger árucikkeinek egyik legkeresettebbike volt – és az erre kivetett adó komoly bevétel a spanyoloknak. Sőt monopóliuma révén jelentős összeget hozott Milánó is.¹³ Csak hogy Károly alatt az itáliai tartományok védelmi igénye is megnőtt, jelentősebben mint a bevételek. A török veszély miatt Szicília védelmére 10 gályából álló flottát, valamint szárazföldi spanyol katonaságot tartottak. Ezek és az egyéb kiadások fedezésére az évi adó fokozatosan növekedett, Károly uralkodása alatt 100 000 escudóról 175 000-re.¹⁴ De a birodalom egyéb részeit tekintve ez nem is nevezhető nagy emelkedésnek.

Nápoly a spanyol földön kívüli birtokok egyik leggazdagabbika volt. 1525–1529 között az észak-itáliai hadjáratokra 1 750 000 dukátot, 1530-ban a császár koronázására 300 000, 1534-ben 150 000, 1544-ben 175 000 és 1552-ben 500 000 dukátot vitt el innen Károly.¹⁵ (Ez utóbbi három alkalommal szintén Milánóba, illetve a németországi hadjáratokra.) A fenti összegek mellett természetesen el kellett tartani a helyi kormányzatot és hivatali apparátust. A Földközi-tengeri front egyik kulcs kérdése az Itália és Spanyolország közti tengeri út járhatósága volt. E téren döntő fontosságú tény volt, hogy Károlynak 1528-ban sikerült a maga oldalára állítania a génovai Andrea Doriát és flottáját, s ezzel az addig franciabarát Génovát is megnyernie. A flotta fenntartása óriási összegbe került. Andrea Doria gyakorlatilag ugyanolyan condottiere volt, mint sok más szárazföldi társa, és legalább annyira szerette a pénzt is. Hajóinak eltartása a nápolyi királyságra hárult. Azt lehet mondani, amennyit szenvedett Barletta, Otranto, Apulia, Calabria a kalózok fosztogatásaitól, legalább annyi kárt szenvedett a nápolyi partvidék Doria flottájának támogatásától és finanszírozásától. 1530-tól kezdve Károly kénytelen volt időnként pénzt küldeni Nápolyba, az ottani kiadásokra.¹⁶ Hét Peru jövedelme nem volna elég, hogy fedezze a császár lombardiai hadjárait – írta a génovai spanyol követ 1537-ben. 1536–38 között Spanyolországból több mint 1 millió dukátot kellett küldeni Lombardiába, míg ezidő alatt Milánóba csak 600 000 tellett ki.¹⁷ Ezek az elmentmondásos adatok jól jelzik a dinasztikus érdekek diktálta politikai rög-tönzések nyomán áttekinthetetlenül összekuszálódott pénzviszonyokat. A rövid áttekintésből is látható, hogy Károly a szükséges pénzmenyiség legnagyobb részét Spanyolországból volt kénytelen biztosítani. Érdemes megnézni, hogyan és mennyire volt képes a kasztíliai és aragóniai államrendszer a feladatok ellátására.

Károly császárrá választása után hamarosan nyilvánvaló vált, hogy Spanyolország pénzügyi rendszere nem alkalmas a birodalmi méretű pénz-

ügyletek ellátására. 1522–1524 között Gattinara pénzügyi reformot hajtott végre. Ennek során központosította a hivatalokat, és az egészet az 1523-ban létrehozott Consejo de la Hacienda hatáskörébe helyezte. Károly bevételei főként az adókból, vámokból, rendkívüli adókból, államkötvényekből, valamint az egyházi és világi tulajdon utáni jövedelmekből származtak.

Az adók közül jelentős volt az alcabala, amely egyfajta forgalmi adót jelentett. Jelentősége abban állt, hogy ezt a társadalom minden osztályának fizetnie kellett, beleértve a nemességet is. A XVI. század elejétől kezdve ennek változó összege lassan általánnyá alakult át, és ettől kezdve encabezamiento néven ismert. Károly uralkodása alatt ennek összege alig emelkedett – mivel pedig az árak növekedtek, így tényleges értéke gyakorlatilag nem változott, sőt inkább csökkent.¹⁸ Jóval nagyobb bevételt biztosított a királynak egy másik adótípus, a sevicio. Ez eredetileg rendkívüli adóként létezett, később rendszeressé vált. Mivel ez csak a polgárságot és parasztokat terhelte, összege a XVI. század első felében csaknem megnégyszereződött, az össz adókon belüli részesedése pedig 8 %-ról 19 %-ra nőtt. Világos a magyarázat: a korona és a nemesség összefogott, hogy az állami terhek viselését az említett két osztályra helyezze.¹⁹ Röviden az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze Kasztília főbb adójövedelmeit.²⁰

	1516 körül		1553 körül	
	Teljes ^x összeg	Index	Teljes összeg	Index
Rendszeres jövedelmek (főleg encabezamiento)	380	100	500	132,8
Maestrazgos (a lovagrendek földbirtokainak jövedelmeiből származó haszonbérlet)	51	100	89	173,7
Servicio (ezt a nemesség szavazta meg a coresben)	37	100	136	370
Az egész	468	100	725	155

^xAz összeg ...millió maravediben értendő

Ez a táblázat nem tartalmazza Kasztília több fontos bevételi forrását. Jelentős jövedelme származott a királynak az egyház megadóztatásából (a már említett lovagrendek haszonbérletein túl). A papságra kivetett adó volt a subsidio, de ennek nagysága – bár jelentős – eltörpült a cruzada mellett. Ez utóbbit eredetileg a pápa részére szedték, a török elleni háború költségeire, de azután – szintén a hitetlenek elleni harc céljára – a pápa átengedte a királynak.

A király óriási összegű jövedelmet élvezett egy speciális kasztíliai intézmény, a Mesta megadóztatása révén. A Mesta a juhtenyésztő birtokosokat tömörítő érdekvédelmi szerv volt, amely a királyságtól jelentős kiváltásokat kapott. Nagy szerepe volt a spanyol mezőgazdaság tönkretételében, mert a transzhumánus állattartás preferálása miatt a földművelés tönkrement. (A Mesta volt az oka annak is, hogy a spanyol erdőségek jelentős részét kipusztították, ami egyrészt fokozta az ibériai félsziget szárazságát, másrészt lehetetlenné tette a hazai hajógyártást.²¹) A Mesta által fizetett adók – sevicio y montazgo, alcabala de yerbas – Károly uralkodása alatt az alábbi mértékben nőttek.

1513	5 718 277 maravedi
1517	6 311 640 maravedi
1520	7 213 373 maravedi
1526	8 079 250 maravedi
1535	8 500 000 maravedi
1539	9 370 000 maravedi
1543	10 391 000 maravedi
1552	16 205 000 maravedi ²²

Itt jegyezzük meg, hogy óriási jövedelmei ellenére a Mesta sem bírta ezt a nagymértékű adóztatást, ráadásul gyakran nagyszögű kölcsönöket adott a királynak és hatalmas pénzért bérelt területeket a koronától. Az 1550-es évek vége felé a Mesta hanyatlani kezdett, csökkent a juhállomány.²³

A kasztíliai királyi jövedelmek fontos tételét adta az amerikai gyarmatokról származó nemesfém. De Károly idején ez korántsem volt olyan nagymértékű, hogy ezzel minden gondját egycsapásra megoldhatta volna. A XVI. század elején a Karib tenger szigeteinek meghódítása hozott valamennyi aranyat, de mivel itt komolyabb kitermelés nem folyt, hamar elfogyott. Mexikó meghódítása az 1520-as években ismét föllendíthette volna a korona bevételeit, de a comuneros fölkelésről érkező bizonytalan hírek miatt a szállítmányok elmaradtak. Peru meghódítása az 1530-as években jelentősen megnövelte Károly jövedelmét, de igazában az 1545-ben fölfedezett

Cerro Rico (Potosi mellett) gazdag ezüst bányája, illetve az 1560-as években bevezetett amalgamozási eljárás az, amely végül is a fantasztikus mennyiségű nemesfémot eredményezte és Kasztíliaba juttatta. A nemesfém kitermelés fokozódása együtt járt az arány változásával – az arany lassan visszaszorult és helyére belépett az ezüst. Az 1503–1540 közötti időt az Antillák aranyának felhasználása jellemzi, 1540–60 között az arany és ezüst értékben kiegyensúlyozódott, 1560–1630 között pedig az ezüst túlsúlyáról beszélhetünk.²⁴

A nemesfém összegét jól érzékelteti az alábbi táblázat, amely a szállított mennyiség értékét angol fontban adja meg.

1516 – 20	571 090		arany
1521 – 25	77 148	97 %	arany
1526 – 30	597 100	3 %	ezüst
1531 – 35	948 900	12,5 %	arany
1536 – 40	2 234 700	87,5 %	ezüst
1541 – 45	2 848 600		
1546 – 50	3 167 600	15 %	arany
1551 – 55	5 672 600	85 %	ezüst

És összehasonlításként íme egy adat II. Fülöp idejéből:

1591 – 95 20 231 000 és ebből az arany mennyisége kevesebb, mint 2 %.²⁵

Károly kincstárát gyarapították a kikötői bevételek, és komoly jövedelem származott a különböző tisztségek és hivatalok, címek és jogok eladásából. Külön ágazatot alkottak az állami kötvények, amelyek révén a nemesek az államnak kölcsönt adtak, és ezt a korona bizonyos kamattal fizette vissza. Azt mondhatjuk, hogy Károlynak kb. 1 millió dukát fölötti bevétele volt Kasztíliaból. Ennek kb. 1/5-e került ki a gyarmatokról, a többi főleg az adókból. A király arra törekedett, hogy a cortes befolyása alá tartozó adók mellett mindinkább fokozza azon rendkívüli adók beszedését, amelyek függetlenek a cortestől. Volt oka rá, hogy igyekezzen függetleníteni magát. Két konkrét esetről tudnak, amikor éppen Magyarország érdekében, a Duna menti fronton történő török elleni védekezésre kért pénzt, 1527-ben és 1538-ban, de a nemesek mindkét esetben megtagadták. Nem kívánták, hogy a spanyol király – pusztán dinasztikus érdekből – oly távoli területen hadakozzék.²⁶

Károly uralkodása alatt a kormány bevétele az adókból mintegy ötven százalékkal nőtt. Igaz, ezidő alatt az árak megduplázódtak. A XVI. század első felének spanyol Habsburg abszolútizmusa jöváthetetlen hibát kö-

vetett el, amikor egy család dinasztikus érdekeinek biztosítása érdekében csak arra törekedett, hogy az országból – bármi áron, minél nagyobb jövedelmet sajtoljon ki. A polgárság erejét a comuneros fölkelés után megtörte és kiszolgáltatotta őket a nemességnek. A paraszti árutermelés útját a Mesta és a latifundiumok, hitbizományok kiváltságainak növelésével zúzta szét. Ugyanakkor nem tudta leküzdeni a tartományok széthúzó erejét, a regionalizmust. Vagyis ez az abszolutizmus már kialakulása idején közreműködött annak a társadalmi-gazdasági alapnak az elpusztításában, amelyen kialakíthatott volna egy egységes politikai képződmény; ezzel megnehezítette a nemzeti egység és a belső piac létrejöttének feltételeit. Amíg a francia vagy angol abszolutizmus segítette a kereskedelmi tőke felhalmozódását, addig a spanyol állam sorozatosan csődbe döntötte saját és külföldi hitelezőit.²⁷

A comuneros fölkelés azért tört ki, mert a városok követelték, hogy az ország bevételeit ne használják föl idegen tartományokban, hogy Károly ne hagyja el az országot, hogy külföldiek gazdasági és politikai tisztséget ne tölthessenek be. Eleinte a cortesek belől a nemesek is támogatták őket, de később elfordultak tőlük. A fölkelés leverése a spanyol városfejlődés végét is jelentette. Privilegiumaikat megnyirbálták, óriási adókkal sújtották őket. De a városok fejlődése enélkül is nehéz helyzetbe jutott. Az elszegényedett parasztság nem tudott annyit termelni, hogy számottevő mennyiségű termék fölöslegként jelenhetett volna meg a piacon. Ennek hiányában a parasztság a város ipari termékeit sem volt képes megvásárolni. Többek között a belső kereslet hiánya miatt maradtak fejletlenek a kasztíliai városok. Iparuk elmaradottá, versenyképtelenné vált.

A kereskedelemre az első csapást a kormányzat a zsidók 1492-es és a mórok 1502-es kiűzetésével mérte. Majd Károly alatt az állami bevételek fokozása érdekében válogatás nélkül súlyos adókat vetettek ki az exportra, bizonyos, fontos termékek pedig kiviteli tilalom alá estek (ló, fegyver, gabona, stb.). Ezzel szemben az importot szabadon engedték be az országba. Ez a fordított merkantilizmus hamarosan végleg tönkretette a kezdetleges spanyol iparfejlődést. De voltak alapvető szemléleti problémák is. A nemesek dologkerülő, a munkát megvető szemléletét 1530-ban a kormányzat hivatalos szintre emelte azzal, hogy megtiltotta a királyi tisztviselők részvételét mindenféle kereskedésben, mert ez szolgai tevékenység (oficio vil), amely egy nemes urat saját osztályából kirekeszt.²⁸

Károly uralmi rendszere nemcsak hátráltatta a kereskedelem fejlődését, de a már meglévő, fejlett katalán gazdaságot is hagyta tönkremenni. A XV. század végén, a XVI. század elején még Velencével és Genovával konkuráltak a katalán kereskedők. Mivel Károly idején semmiféle támogatást

nem kaptak, lassan háttérbe szorultak. Igaz, találkozunk még barcelonai kereskedőkkel Otrantóban, Palermóban, akik gabonát vesznek, Trapaniban sőt, Nápolyban és Messinában selymet. De a velenceiek, genovaiak, raguzaiak nagyobb tőkeerejük, jobb hajóik révén már uralták a piacot. És a nápolyiak is szívesebben kötöttek velük üzletet, *mert cserébe olyan ipari készterméssel látták el őket, amit a katalán kézműipar nem tudott nyújtani.*²⁹ Ha mindehhez hozzávesszük a már említett kiviteli vámokat, amelyek járulékos költségként jelentkeztek, és a hazai belső piac hiányát, akkor érthetjük meg igazán a spanyol abszolutizmus okozta károkat. Végül objektív okként meg kell említeni a török szolgálatba szegődött kalóz flottát, Hajredin vezetésével, amely a Földközi-tenger nyugati medencéjét állandón nyugtalanította, a hajókat elfogta és a partvidéket végig fosztogatta.

Utolsó helyen szólunk a károlyi politika kapcsán sokszor abszolútizált külföldi bankházak szerepéről. Nem azért, mintha jelentőségében is utolsó lett volna, de így talán jobban átlátható helyük a birodalmi pénzügyekben. A Habsburg család régi jó ismerősei voltak a Fuggerek. Már I. Miksa idején szoros szálak kapcsolták össze az uralkodót a bankárcsaláddal. Károly császárrá koronázása csak tovább mélyítette ezt a kapcsolatot, hiszen megválasztása több mint 850 000 aranyforintba került, amelyből 543 000-t a Fuggerek, 143 000-t a Welserek és 165 000-t a genovai és firenzei bankárok adtak.³⁰ Ezen fölül is gyakran fordult hozzájuk a császár. Az adósság fejében 1524-től kezükre adja Spanyolországban a három egyházi lovagrend birtokait és járadékait, de részesültek az adókból (a servicioból és a cruzadából) is. Mivel a kölcsönzött összegért 14 % kamatot számoltak föl, a végösszeg nemhogy fogyott volna, de nőttön nőtt.³¹ Az 1550-es években már Fugger kézen voltak a híres guadalcanali ezüst- és az almadéni higanybányák.³² Nagy gyakorlatuk, jól kiépített üzleti rendszerük révén ügyesen használták ki a spanyol gazdasági életben a zsidók és mórak kiűzése után támadt űrt.

A Fuggerekkel szinte egyidőben kezdődött Károly kapcsolata a másik délnémet bankár családdal, a Welserekkel. Kölcsöneik nagyságát és árnyát a többi bankházhoz képest nagyjából jelzi a császárválasztás összegéből való részesedésük. Károly törlesztésként amerikai gyarmatait, főleg Venezuelát adta kezükre. 1528-ban Andrea Doria átpártolása a genovai bankházak támogatását is biztosította. Az 1530-as évektől – különösen az itáliai ügyekben –, gyakran találkozhatunk a Pallavicini, Spinola, Grimaldi bankházak nevével. De Spanyolországban is ott találjuk képviselőket a nagyobb városokban, az udvarban és a kikötőkben. Ők is részesednek a kasztíliai ko-

rona bevételeiből (a maradékból). Az ő állandó támogatásuk nélkül nehéz lett volna elképzelni Andrea Doria flottamozdulatait és hadjárait. Ez egyúttal arra is rávilágít, hogy adott esetben nem egyszerűen csak a császár tettségén múltott, hogy Magyarországon vagy éppen Észak-Afrikában indít-e támadást a török ellen. Az aragóni, nápolyi és genovai érdekek gyakran erősebbeknek bizonyultak, mint Károly családi érdekektől vezérelt szubjektív szándéka.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk: a bankházakkal való gyakori és kiterjedt pénzügyi kapcsolatok a császár pénzügyeiben nem voltak döntően meghatározók. Hatalmas vagyonuk ellenére önmagukban nem tudtak változtatni, vagy irányt szabni a milliókat fölemészítő hadjáratoknak, és végülis tönkrementek az erejüket meghaladó vállalkozásokban. Az össz császári költségvetésben a magáncégek nyújtotta hitelek csak egy töredéket alkottak – bár összegük nem volt elhanyagolható. Jelentőségük abban állt, hogy Károly állandó pénzzavarai közepette százezres nagyságrendű tételekkel segítettek áthidalni az államháztartás milliós bevételeinek rendszertelenségeit, vagy időszakos hiányait. Ennek igazolására szolgáljon például a következő adat: Károly halálakor Fülöp mintegy 20 millió dukát adósságot örökölt. Ebből a Fuggerek részesedése kb. 2 millió dukát volt.³³ (A külföldi bankházak szerepe a spanyol fejlődésben – éppen az ott begyűjtött és külföldre kivitt nagy összegek miatt – már sokkal fontosabbnak és mindenképpen negatívnak tekintendő.)

V. Károly birodalmának gazdasági tényezőit áttekintve megállapíthatjuk: az egyes területek sajátos gazdasági adottságait figyelmen kívül hagyva a Habsburg dinasztia sajátos politikai érdekeit vette alapul. A tartományok, országok politikai és pénzügyi fontossága jelentősen eltért egymástól, ezért hatalmi megfontolások szerint próbálta egyik terület bevételeit a másik javára felhasználni. A kezdeti többoldalú próbálkozások után, az 1530-as évekre a birodalom gazdasági terhei egyre inkább Spanyolországra hárultak, amely kénytelen volt finanszírozni egy olyan európai méretű külpolitikát, amely erejét meghaladta, és amelyhez az országnak szinte semmi érdeke sem fűződött.

V. Károly politikájának következménye az lett, hogy Spanyolország gazdasági bevételei forrásai jelentős mértékben külföldiek kezére kerültek, és az országon belül a fő teher Kasztíliára nehezedett. A legnagyobb teher azokra jutott, akik a legkevésbé bírták elviselni – a parasztságra és a polgárságra. Károly a hatalomtól ugyan megfosztotta a nemességet, de fő kiváltásait meghagyta, gyakorlatilag szövetséges volt velük (a parasztság és a

polgárság tönkretételében), s mindaddig számíthatott is rájuk, míg privilégiumaikat nem érintette. Ezáltal megfosztotta a spanyol abszolútizmust lehetséges anyagi bázisától és ezzel az abszolútizmus fejlődését eleve kudarcra ítélte. A központi hatalom lehetőségei korlátozottak révén nem tudta föl számolni a rendiség helyi, tartományi erejét (regionalismo). És végül a latin amerikai gyarmatok nemesfém mennyisége nem kapcsolódott be a spanyol gazdasági életbe, hanem szétszóródott Károly birodalmának külügyeire.

Mindezek együttesen az 1550-es évek teljes gazdasági csődjéhez vezettek. A csőd oka Károly fényűző udvartartásának, az állandó utazgatásnak és a dinasztikus külpolitika mérhetetlen költségeinek túlsúlya a bevételek korlátozott összegével szemben. A császári politika legfőbb vesztese Spanyolország, amely a kapitalista fejlődés lehetőségét áldozta föl a Habsburg dinasztia családi oltárán.

JEGYZETEK

1. Gunszt P.: V. Károly, Bp. 1976. p. 54.
2. Koenigsberger H. G.: The Habsburgs and Europe 1516–1660. London, 1971. p. 7.
3. uo. p. 9.
4. Pidal Ramón Menéndez; Formación del fundamental pensamiento político de Carlos V. Paris, 1959. in: Charles-Quint et son temps p. 2. „...que no cesen de la conquista de Africa e de pagnar por la fé contra los infideles.”
5. uo. p. 2. „Mandamos al dicho ilustrisimo Principe nuestro nieto muy estrechamente que siempre sea grande colador e ensalzador de nuestra santa fé católica, ayude defienda e favorezca la Iglesia de Dios e ne cuanto buenamente pudiere trabaja en hacer guerra a los moros.”
6. Koenigsberger: i. m. p. 10.
7. Kluckholm A.: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. 1893. Gotha, p. 197.
8. Koenigsberger: i. m. p. 16.
9. Erről bővebben lásd: Lynch J.: Spain under the Habsburgs. Empire and absolutism. Oxford, 1964. pp. 38–39.
10. u. o. pp. 78–79.
11. u. o. p. 53.
12. v. ö. Makkai L.: Az abszolútizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. pp. 193–223.
13. Brandi C.: Charles-Quint et son temps. Paris, 1951. p. 461.
14. Koenigsberger: i. m. p. 49.
15. u. o. pp. 49–50.
16. u. o. p. 50.
17. u. o. p. 55. A szerző megjegyzi, hogy 1551–1556 között Milanó fenntartása több mint 2 millió dukátba került.
18. Az árforradalom Spanyolországban 1501–1550 között igen mérsékeltén érvényesült, a század közepétől felgyorsult és II. Fülöp uralkodása alatt érte el csúcspont-

- ját, amikor is mind az árak, mind a munkabérek a többszörösükre emelkedtek, végleg tönkretéve ezzel a spanyol gazdasági életet.
- v. ö. Hamilton E. J.: *American Treasure and the Price Revolution in Spain*. Cambridge, Mass. 1934.
19. Koenigsberger: i. m. pp. 37–38.
 20. u. o. p. 38. A szerző adatait Carande: *Carlos V y sus banqueros*. Madrid, 1944–1949. 1–3. c. munkájából vette, amely mindmáig alapvető fontosságú mű a kor spanyol gazdaságtörténetére.
 21. Wittman T.: *A spanyol abszolutizmus néhány vonása*. Acta Historica: XV. Szeged, 1964.
 22. u. o. p. 22. A mestára vonatkozó irodalom mindmáig legjelentősebb műve: Klein J.: *The Mesta. A study of Spanish economic history 1273–1836*. Cambridge, Mass, 1920.
 23. Wittman: i. m. p. 22.
 24. Wittman: *Latin Amerika története*. Bp. 1971. p. 92.
 25. Valamennyi adat Trevor Davies R.: *The Golden Century of Spain. 1501–1621*. London, 1961. pp. 299–300.
 26. Lapeyre H.: *Charles-Quint*. Paris, 1971. p. 72. v. ö. Lynch: i. m. p. 45.
 27. Wittman: *A spanyol abszolutizmus néhány vonása*. p. 24.
 28. Trevor Davies: i. m. p. 75.
 29. Koenigsberger: i. m. p. 22. A vonatkozó részt Braudel F.: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1949. című könyvéből vette.
 30. Trevor Davies: i. m. p. 76.
 31. u. o.
 32. Koenigsberger: i. m. p. 23. v. ö. Pölnitz G. v.: *Die Fugger*. Tübingen, 1970. uő.: *Jakob Fugger*. Tübingen, 1949; 1951.
 33. Trevor Davies: i. m. p. 77.

SOMLYÓI TÓTH TIBOR:

AUGUSTINUS TÖRTÉNENSTEMLÉLETE

Hippo püspökének, Augustinusnak (354–430) világképe sajátos ketősségen nyugodott: „görögül” gondolkozott és „latinul” írt. Görögül gondolkozott: ugyanis csak a görög filozófia törekedett világmagyarázatra. Ennek a világmagyarázatnak poláris pontjait a világ és a lélek jelentették. A lélek a szellemmel, az értelemmel, a „nusz”-szal azonos, a „kozmosz nétoszhoz” tartozik, míg a test a mikrokozmosz, mely a makrokozmosz részét alkotja.

E polaritás két redukciós lehetőséget kínált: 1. logikai redukciót: minden magyarázat alapjául a szellemet s a gondolkodást kell megtenni, vagy 2. a kozmikus redukciót: a világon inneni jelenséget kell a magyarázat alapjául venni.

Az első lehetőséget választja a platonizmus, ujplatonizmus, arisztotelizmus; a másodikat a sztoicizmus, szkepticizmus, empirizmus. A keresztény teológia lehetőségeit azonban kizárólag ezekből nem lehet levezetni, mivel a zsidó gondolkodáshoz kapcsolódik, és befolyásolja annak lineáris történelemszemlélete. Így történelemszemlélet helyett tulajdonképpen történelemteológiát alakít ki.

A keresztény történelemteológia az eszkhatonra, a végítéletre néz, s az egyház jelenéből – mely Krisztus két eljövetele közötti idő – tékint vissza a teremtésig. Eszerint alakítja át a görög kozmikus gondolkodásmódot. A kozmosz fogalom új tartalmat kap, amennyiben jelentése a keresztény szerzőknél – így Augustinusnál, Orosiusnál, Salvianusnál és Rogerius Bacon: Republica fidelium-ában is azonos lesz a „ktiszisz”-szel, a „teremtéssel”. A kozmikus szemlélet lehetőségeit visszavezeti a teremtésteológia lehetőségeire, a görög gondolkodásmód „topikus”, térszerű szemléletét, feloldja, s helyére az idő szempontját állítja. A teremtésmény határa az idő. Ez a határ azt is jelenti, hogy az idő megismerését is határolja, illetve meghatározza. A görög filozófiában az időnek semmilyen, vagy negatív szerepe volt – főként a szellemi világban. A görög „kozmosz” magába foglalta az embereket és isteneket, a szellemi közvetítő lényeket, – így végső meghatározottságává vált minden létezőnek.

A keresztény teológiában az idő-tér a „diasztéma”, melybe Isten *nem* tartozik bele, de beletartozik minden teremtett valóság. Isten idő- és világfelettsége azonban nem jelenti a világtól való idegenségét. Sőt, Isten állandóan tevékenykedik a világban, szuverén módon: idő és tér által nem korlátozva.

A kozmosz és a teremtés fogalmainak *azonosítása* tette lehetővé, hogy a teremtés idődimenzióba kerüljön, az idődimenzióba került teremtést pedig történelemként lehetett *szemlélni*. Így kerülték el a teológusok, hogy a teológiát vezessék vissza a filozófia világmagyarázati lehetőségeire, sőt, megfordítva történt: a filozófiát vezették vissza a teológia lehetőségeire.

A két város kettős értékrendje

Augustinus főműve, a *De civitate Dei*, közvetlen célján – hogy t. i. a keresztény igazságot megvédje a pogány vádakkal szemben – messze túl-
nő. Sőt, meghaladja az egyes keresztény eretnkségekkel folytatott polémiák kereteit is. Egyszerre akar kimerevített kozmikus állóképet nyújtani és választ adni az individuum ontológiai kérdéseire. A két város, Babylon és Jeruzsálem allegoriko-szimbolikus értelmezése a II.–III. századi alexandriai filozófiai iskolák tradíciójához, logosz-képéhez kapcsolódik. A zsidó hagyomány és a neoplatonikus gondolkodási formák ötvözete alakítja Philon „város”-fogalmának ószövetségi, zsolttáros tartalmát. Augustinus Philon filozofikus örökségének analógiájára építi fel a történelemben kialakult *két város* személyes vonatkozásait.

„A kétféle szeretet két várost alkotott: földit, – amely az Isten megvetéséig emelkedő önszeretet, s égit, – amely az önmegvetésig haladó Isten iránti szeretet.”¹ A szakirodalom, a katolikus és a protestáns civitás analízátorok az augusztinusi civitás jelentését mindmáig nem tudták egyértelműen meghatározni.² Ugyanakkor tartalmilag, metafizikai különbözőségük alapján mégis elkülöníthetők egymástól. Mindkét civitas létének alapja a szeretet, amely értékítélet és annak megfelelő magatartást fejez ki, de tartalmában és *irányában* ellentétes. „*Isten városát*” az alkotó szeretet a legfőbb jónak és a legfőbb értéknek ismeri el, ahol az Isten az úr és akarata mindenk fölött való. Az Ő szolgálatában, a neki való engedelmességben látja boldogságának forrását. Ebből az értékítéletből következik magatartása is: az Isten városa az Úrral dicsekszik, Isten a legfőbb dicsősége. A jó lelkiismeret – conscientia – tanúskodik mellette. Ebben a városban ugyanúgy vannak

előjárók és alattvalók, mint az evilági városban: a *civitas terrena* világában. Ám a *civitas Dei* polgárainak viszonyát a kölcsönös szeretet határozza meg, amely az előjárók részéről gondoskodásban, az alattvalók részéről az engedelmességben nyilvánul meg. Erős, de ereje nem önmagában, hanem Istenben van. A kegyesség, a pietas szelleme hatja át, és ennek jutalmául azt várja, hogy – az emberek és angyalok között egyaránt – Isten kegyelme legyen jelen mindenben.

A „földi város”, melyet Ágoston a „Sátán”, illetve a „halál” városának is nevezett, másfajta értékítéleten, másfajta szereteten nyugszik – és ennek következtében magatartása is más. Nem Istent tekinti a legfőbb jónak, és nem Isten szolgálatában látja boldogsága forrását, hanem önmagát, *saját akaratának kielégítését* keresi, *függetlenül Istentől*.

A „földi város” önmagával dicsekszik s az embereknél keresi dicsőségét. Kevély és bölcsességében elbizakodott. Az erőt szereti nagyságaiban és vágya – a nemzeteken, leigázott birodalmakon való – uralkodás.

A két város eredete

A *civitas* fogalmát Ágoston többször is meghatározza, illetve az egyértelműbb meghatározásra törekszik. (Ld. De civitate Dei V. 18, XI. 1, XIV. 3, XVIII. 20, XIX. 17, XX. 9, XXI. 11, stb.) E fogalom értelmezése mégis Ágoston óta vitatott. Egyértelműnek csak azt tekinthetjük, hogy a *veritas* (igazság) polgárait a *cor inquietum* állapotában (nyughatatlan szív, – Ágoston terminológiájában: a bűn állapota) is Isten tisztelete hatja át, míg a *vanitas* (hívság, önkeresés) szellemében élők az Istent megvetők táborába tartoznak.

A *civitas* fogalmát már csak azért sem lehet egyetlen egy földi – történelmileg létező – várossal, vagy állammal azonosítani, mert lakói az angyalok és az emberek együtteséből tevődnek össze, akik az igaz és a nem igaz megkülönböztetésére alkalmas értelemmel, és a jó és a rossz közötti választásra képes szabadakaratúak rendelkeznek. „Isten városának” Ágoston gondolkodásában nyilvánvalóan Isten *akarata* az egész teremtés *célja* mutatkozik, s mindkettőt a teremtmények valósítják meg. A *civitas terrena* eredete nem Isten közvetlen akaratában gyökerezik, csupán következménye annak, hogy teremtményeinek szabadakaratot adott. Igazolja ezt, hogy a két város tagjai a teremtésben nem kaptak kétféle természetet, melyek egyike a mennyei, másika pedig a földi városba való tartozásra képesítene, hanem

csak egyetlen, Isten képére és hasonlatosságára megformált természetet, amely Istenre irányul, s csak benne található meg boldogságát – ámbár szabadsága következtében arra is képes, hogy Istentől elforduljon és elveszítse a boldogságot.

A teremtmények két csoportja – az angyalok és az emberek – a két város között más-más módon választanak. Az angyalok egyenként döntöttek és döntésük azonnal két, véglegesült egymástól elválasztott táborra osztotta őket. Az emberi nem Ádámban alkotott egysége merőben más helyzetet teremtett. Az első ember esetében ugyanis a szabadakaratból származó, az angyalokéhoz hasonló bűn nem hozott létre egy tökéletes civitas Diabolit, – ahogy ez az Istennel szembeforduló angyalok esetében történt –, viszont „az igaznak teremtett ember önként elromolván és elkárhózáván, romlott és kárhozott ivadékokat nemzett”.

Gyökerében megromlott és ennek következtében a biológiai és a vég nélküli halál továbbadójává vált, csupán azokat véve ki ez alól, akiket Isten kegyelme megszabadít és így örökségébe fogadtatnak. Isten városa az emberek között – szemben az angyalokból állóval – nem csupán a szabadakarat döntésén nyugszik; Isten részéről teremtő tevékenységet is feltételez, amely nélkül az ember csupán szabadakaratának erejéből nem volna képes e város polgárává lenni. „Minden szubsztancia a maga okát Isten teremtő hatalmából bírja, amely sohasem szünetel; minden effektív energia a hajtóerejét állandóan Istentől kapja.”⁴ Isten ugyan befejezte a világ teremtését, de annak irányítását és felügyeletét nem. Augusztinus véleménye szerint kétféle gondviselés létezik: a *naturális*, amely a világegyetem rendjére s a vegetatív életre vonatkozik, valamint az *akarati*, amely a belső világban élő, besugározottat irányító elveket működteti.⁵

Tovább bonyolítja mind ezt Ágostonnak az az elgondolása, hogy a megszabadító tevékenységet, a kegyelmet Isten nem mindenkinek, hanem csak az általa kiválasztottaknak tartja fenn, jóllehet arra, mindannyian érdemtelenek vagyunk és kivétel nélkül képtelenné lettünk arra, hogy saját erőnkől az égi város polgárai legyünk.

A két probléma – vagyis az Isten megszabadító belenyúlása az emberek életébe, és az, hogy ezt a megszabadítást Ő az emberi döntéstől, magatartástól függetlenül, szuverén akarata szerint végzi (ti., hogy egyeseket kiválaszt, míg másokat elkárhoztat), Ágoston legsúlyosabb történelmi talánya. A *De civitate Dei*-ben a Szent Páltól örökölt gond megoldására a „*Doctor Gratiae*”, a diszkrimináló Isten fogalmát kínálja fel, amellyel végső következtetésként megkérdőjelezhető a bűnbeesés után az ember szabadakarata.

Ezt a fonalat maga Ágoston sem meri végigvezetni, mert a személyes felelősséget nem akarja kiiktatni, és így ebben a kérdésben ellentmondást ellentmondásra halmoz.

Ellentmondás tapasztalható akkor is, amikor egyrészt azt állítja, hogy a bűnbeesett emberiség képtelen Isten segítségével Istenhez, Isten városába eljutni, és hogy ez a segítség *Krisztusban adatott meg*, nélküle senki sem lehetne részese ennek a városnak, ugyanakkor viszont egy másik helyen Jézus szerepét abban jelöli meg, hogy *lerövidítette* az emberiség számára az Isten városába vezető utat. Megengedi tehát, hogy lehetséges lett volna az odajutás megváltás nélkül is, csak nehezebb és hosszabb úton történő erőki-fejtéssel – ami persze nem teszi érvénytelenné, hogy a hosszabb úton történő odatalálást is Isten segítségével gondolja el.

A két közösség tagjai

A két közösség tagjai angyalok és emberek. Az angyalok alkotta két közösség különválasztott, keveretlen: nem halandó, nem fejlődik, hanem véglegesült, test nélküli szellemi lényekből áll – tehát láthatatlan.

A civitas-hoz emberek is tartoznak, akiknek egyik fele a jelenben halandóként zárandokol a földön, másik fele azokból áll, „akik meghaltak és a lélek rejtélyes hajlékaiban nyugszanak”.⁶ Ha ezt lefordítjuk az ágostoni poézis nyelvéről, akkor úgy fogalmazhatjuk meg, hogy látható az embereknek az a csoportja, amely a mindenkori történelemben él, emberekben áll fenn – és még a halálon innen, vándorútja van: változó, fejlődő, s halad a véglegesülés, a beteljesülés felé. Láthatatlan viszont az angyalok véglegesült táborán kívül az elhunytaknak vagy ide, vagy oda tartozó része.

Isten városának és a Sátán – Diabolus – látható városának van egy formailag is meghatározott, Ágoston számára az egész történelemben megnyilvánuló fonala. Csirájában megtalálható az emberi történelem kezdetekor, kibontakozása Ádám gyermekeiben kezdődik, akik közül Káin a „földi város”, Seth pedig Isten városát képviseli. Seth leszármazottja Ábrahám, Ábrahám pedig a zsidó nép – az Ószövetség népének – ősatya, amelyből Jézus is született.

Isten látható városa – Ádamtól Krisztusig – vérségi kapcsolaton nyugszik, Krisztus után pedig az Egyházhoz való *formális* odatartozás alapján áll. Ez az Ágoston számára nyilvánvaló megkülönböztetheetőség nem jelent olyan értelmű kettéválasztottságot, amilyen a két véglegesült város között

van. A két város látható részét alkotó tagjai időben egyetlen földgolyón élnek, egymással szoros érintkezésben vannak. Az étellel járó események igen változatos kapcsolatrendszert alakítanak ki közöttük. Sőt, – bár Ágoston megvonja Isten és a Sátán városának látható választóvonalát – úgy gondolja, hogy a keveredés a két határvonalon *Belül is* megtalálható. Ez a cezura inkább csak jelzi, mint kizárólagosan tartalmazza az egyik, vagy a másik város tagjait.

Sem az Ószövetség népéhez, sem az Egyházhoz nem elég valakinek formálisan odatartoznia, hogy Isten városához számláltassék, hanem meg kell felelnie a magatartásbeli követelményeknek is. Sem az Ószövetség népéből, sem pedig az Egyházból nem tagja mindenki Isten városának, mert egyik sem mentes a bűntől. Ágoston hatása e kérdésben mindmáig érezhető.⁷ Viszont Ádámtól Krisztusig a vérségi vonalon kívül is voltak olyanok, akik *szellemileg*, magatartásuk alapján Isten városához tartoztak, és az Egyház megalapítása után is lehetnek olyanok, akik – önhibájukon kívül – még nem tudnak Krisztusról, nem tartoznak az Egyházhoz, de életük és magatartásuk alapján Isten városának tagjai. Amikor Ágoston megengedi, hogy Isten városa nem fedti teljesen az őt formailag képviselő alakulatot, az Egyházat, akkor azt is gondolja, hogy az ezen városhoz tartozók többsége mégiscsak a formailag is felismerhető alakulaton belül foglal helyet, míg a földi város tagjainak többsége kívülről. Feltételezi, hogy a kívüllevők közül azok tartoznak szellemileg Isten városához, akiknek a belüllevőkhöz hasonló ismeretanyag áll rendelkezésükre Istenről, Krisztusról – akaratáról, és a neki tetsző magatartásról, amelynek természetesen a megvalósítására is törekszenek. Arról, hogy ennek az információnak hogyan jutnak a birtokába, keveset szól, de sejteni enged, hogy a lelkiismeret hangja – mint Isten közvetlen megnyilatkozása – erre alkalmas eszköz. Isten városának nagysága, pontosabban tagjainak *száma* – Ágoston szerint – előre meghatározott: számuk az összes teremtett angyal számával egyenlő, amelyből az emberek a bukott angyalok számával azonos nagyságrendűt tesznek ki.

Isten városának fejlődése

Augustinus számára az egész történelem magyarázatát a két város egymás melletti fejlődése, egymás elleni harca adja, amely Isten városának történeti és eszkatológikus, az idők végén bekövetkező győzelme felé halad, s ezért mint legfontosabbal, ezzel a fejlődéssel kell foglalkoznunk.

Ádám-tól kezdődően kibontakozó hatalmas tabló ez, melyen megjelenik egész létünk és jövődünk. A jól elválasztható erők logikus útja Krisztusban található. Az emberiség történelmének centruma, rendező elve nem Ádám. Ő csupán a rendezendő anyagot, az ivadékát, az emberiséget szolgáltatja a monumentális műhöz, amely nem egyéb, mint Isten városának épülése az emberek között. – A történelem középpontja: Krisztus. Benne nyeri értelmét az előtte élt emberiség egész történelme, ugyanúgy, ahogyan benne rendeződnek az Őt követő történések is. *Krisztus adja az emberiség számára Isten városában a polgárjogot nyerhető ember prototípusát, a városba kerülés reményességét és útját.* A Szentírás vonalvezetése egyértelműen Krisztus középpont voltát revelálja Ágoston szerint. Úgy találja, hogy e vonal minden szakasza külön-külön és egészében is a Krisztusban beteljesedő esemény előkészítője, előrevetítése és része. Isten nemcsak a szaporodó emberiséget állítja fejlődési rendbe, de az eseményeket is – a logika eszközeiként – eszerint irányítja. Ez a logika már a teremtés kezdetekor belehelyezett csírájában a teremtett világba (rationes eminales) és ez bontakozik ki, lesz láthatóvá a történelem folyamán.

Isten városa tehát fejlődésben, kibontakozásban lévő organizáció – számszerűleg és minőségileg egyaránt. Számszerűleg a teremtés pillanatában egyetlen ember: Ádám jelenti mind a két várost, de az időben Ádám leszármazottainak –, az emberiségnek megszámlálhatatlan sokaságával bővül ki.

Minőségileg a rossztól halad a jó felé. Bűne elkövetése után Ádám a rossznak hordozója, és első gyermeke: Kain, ennek a folytatója. „A bűn következtében az emberben előbb található a rossz, ahonnan kiindulnunk kell, de megállapodnunk nem szabad, azután pedig a jó, amit előrehaladva elérünk, és ahová eljutva, megmaradunk.”⁸ Kaint követi Ábel, majd Seth, s ezzel kezdetét veszi a jó fejlődése is történelmünkben. Ez a vonal a reményesség, amely sok-sok lépcsőn át a remény és engedelmesség ószövetségi példájához, Ábrahámhoz vezet. Ábrahám személyében és ivadékaiban Isten további terveinek hivatalos letéteményese és szövetségese lesz; ezt a szövetséget Mózes által, az Ábrahám-tól származó egész néppel – Izraellel – is megpecsételi Isten.

Mózes-től kezdve Izrael egész története és a próféták jövődölései hármas célt szolgálnak. Szolgálják Izrael népének fejlesztését, jobbítását, szolgálják Krisztus eljövételének előkészítését, és végül előre megrajzolják Krisztusban és a személye által megtörténendőket. Az utolsó motívumot Ágoston különösen fontosnak véli. Már Mózes előtt is gondosan keresi az Ószövetségben azokat a személyeket, eseményeket és tanításokat, amelyekben Krisztus

jövetelének *értelmét* és a Krisztus által létrehozottakat elővételezni látja. Egyre tisztábban látja kirajzolódni a próféták jövődőlésében Krisztus képét és szerepét, valamint Krisztus Egyházát, mint Isten városának történelmi csúcspontját. Ezt a vonalat Krisztus születése előtt a próféták hosszú, figyelmet fokozó és az eljövendőre irányító *hallgatása* zárja le.

A hallgatás drámaiságát Izrael külső és belső történelmi eseményei is a végsőkig feszítik. Kívülről nézve: Izraelre idegen elnyomás nehezedik, sorra az idegen uralkodók, a pogány megszállás alatt válságosra fordult. Belül pedig súlyosbodnak a nép bűnei. S ekkor, a feszültség csúcán születik meg „az Isten és ember egyedüli közbenjárója, az emberré lett *Krisztus Jézus*, hogy általa egy s ugyanazon hit minden választottat elvezessen Isten városába, Isten házába, Isten templomába.”⁹ Ez a ház, ez a templom pedig Krisztustól kezdődően az Egyház. Az Egyház a föltámadás után először Jeruzsálemben terjed, majd akkor, amikor Judeában és Samariában már többen hisznek, jut el más nemzetekhez is áldozatos hirdető munka által és üldözések között.

Ágoston a maga okát úgy tekinti, mint amelyben mindezeknek már megérett az első gyümölcse: a népek hisznek abban, aki az ő megváltásukért halt meg, s keresztényi szeretettel tisztelik a vértanúk vérének. Maguk a királyok is, akiknek törvényei miatt az Egyházat üldözték, felesküsznek arra a névre, melyet elődeik ki akartak irtani a Föld színéről, és a hamis isteneket üldözik. Isten városa az Egyházban megkezdte győzelmét, s a győzelem a külső megpróbáltatások csillapodtával megerősödő belső egyenetlenkedések, az eretnokségek felett is érvényre fog jutni, mint az „istentelen város fejének, az Ördögnek nincsen engedélyezve, hogy felizgatván tulajdon eszközeit, Isten ezen világban létező városának bármit is ártson.”¹⁰

Isten városának, azaz az Egyháznak az üldözések utáni korszaka, amelyet Ágoston győzelemként könyvel el, híven tükrözi a IV. század történelmi felfogását az Egyház sorsáról. Hippó püspöke elképzelhetőnek tartja a népek és uralkodók Krisztushoz csatlakozását úgy, hogy az uralkodók maradnak, megtartják hatalmukat és élnek is vele, de e hatalommal többé nem az Egyházat, hanem a pogány vallásokat üldözik. Szorosan idetartozik, hogy a „romanitas”, mint politikai vallás az igazi religionak ellenképe, mert nem Istennél keresi a dicsőséget, hanem az evilági dolgokban. Sőt, Augustinus azt állítja, hogy az imperium Romanum és a keresztény Egyház között nincs lényeges összekötő kapocs.¹¹ Augustinus számára az imperium túl alacsony szintet jelent: a keresztény és a természetes rend összekeveredését.

Ezért megtagadta azt a birodalmi teológiát, amelyet tanítványa

Orosius, Eusebius nyomán még egyszer kiépített,¹² mivel az Augustinus szemében a keresztény talajon is ugyanolyan keresztény-ellenes volt, mint maga a pogány rómaiság. Róma a „demonicola civitas”, a „caput civitatis terrenae” Isten Egyházával ellenségesen áll szemben és tőle örökre el van választva.

Isten városa és az Egyház viszonya – az Egyház fogalma

Ágoston gondolatrendszerén belül Isten városa tágabb fogalom, mint az Egyház. A teremtés kezdetétől létező és az örökkévalóságon keresztül megmaradó, a történelmi időt meghaladó élet Isten városának sajátossága. Az Egyház Isten városának egy későbbi, utolsó fejlődési állomását jelenti, amely Krisztussal veszi kezdetét. Isten városa látható tagjaiban is *láthatatlan* összekötő kapocsként valósul meg. Az Egyház viszont láthatatlan kohézióján túl *látható* szervezettel is rendelkezik. Míg Isten városa angyalokból és emberekből áll, az Egyház tagjai kizárólag emberek. Az Egyház Isten városának tökéletesebb realizálódása, mint a Krisztus előtti és az Egyházon kívüli megvalósulási formák. Ugyanakkor kevésbé tökéletes az idők végezetével megvalósuló Isten városánál, mivel bűn, halál és szenvedés található benne. Ágoston szemében az Egyház Krisztus kegyelmének Isten segítségével történő közvetítője, az emberré lett Krisztus továbbélése a benne való hit és a keresztység által hozzákapcsolódó emberekben, akik Krisztus testét és tagjait alkotják. Minthogy Krisztus emberi lelkét teljesen áthatotta a Szentlélek, a benső létegyység alapján a test tagjainak is lelke a szeretetét bennük szétárasztó Szentlélek. *Az Egyház – így is fogalmazhatjuk – a hivek egysége Krisztussal a Szentlélekben.* Tényleges elterjedése és Krisztus rendelése alapján – lényeges tulajdonsága a katolicitás, az egyetemesség –, amelyet a pünkösdi nyelvcsoða jelzett előre, „jelentvén a katolikus Egyház egységét minden nemzetén át, amely így minden nyelven beszélni fog.”

Az Egyház célja

Augustinus úgy látja, hogy az egész emberiséget egyetlen cél mozgatja, s ez alól az Egyház sem kivétel. Az emberek valamennyien boldogok akarnak lenni. Vannak, akik ezt kizárólag a földi életben, az abban megszerezhetőekben keresik. Megvalósulását a test és a lélek javaiban, a társas életben és a békeségben látják. *Csak immanens céljuk van.* Mivel a *tapasztala-*

tok szerint a test javai esetlegesek, a lélek javai csak erőfeszítések árán érhetőek el, a társas élet a családtól az emberiségig a gyengeség, igazságtalanság, ellenségeskedés, hűtlenség következtében szenvedésekkel terhes, a béke pedig viszonylagos, s végül, mivel mindezeket a halál relativává teszi, az Egyház *a legfőbb jónak az örök életet, a legfőbb rossznak az örök halált tekinti.*

A halál, amely lehet testi és lelki, értelmét a végítélet távlatában nyeri el. A lélek és Isten kapcsolatának megszakadása az első halál, s ez az utolsó ítéletben egy végleges, második halállá pecsételődik.¹³ Sehol sem lesz az embernek rosszabb dolga a halálban, mint ott, ahol a halál halál nélkül fog uralkodni.¹⁴ Éppen ezért az Isten városát kereső ember célja elsődlegesen transzcendens, az örök életnek, a mennyei Jeruzsálemnek, Isten véglegesült városának elérése és az ott található boldogság birtoklása, az abból való részesedés. S ez pedig már a Philonnál is megtalálható isteni erő, az isteni *logos*. Ez Isten után a legegyetemesebb, ez az érzéki világban is megnyilatkozó isteni ész.¹⁵

Bár az emberi életnek földi, a születéstől a halálig terjedő szakaszáról az ágostoni szemlélet megkezdi a „siralomvölgy” képeinek kialakítását, ahol a valóságos boldogságnak nem is lehetséges igazi kifejlődése, mert csupán az örök élet reményéből táplálkozó, reménybeli boldogság az, amely radikálisan újat és egészet ad az embernek, mégsem tagadja, hogy a transzcendens cél mellett *immanens célja is van az Egyháznak.* Az Egyház tudja, hogy tagjainak a biológiai élet fenntartásához és harmóniájához szüksége van azokra a dolgokra is, amelyekre a csak földön boldoggá lenni akarók kizárólagosan törekuszenek. Az ember, ha élni akar, nem nélkülözheti sem a test, sem a lélek javait, társaslény volta és egymásrautaltsága következtében nem szakadhat el az emberi társaságtól és igényli a földi békességet. Nem csak a transzcendenciának van értéke, az immanenciában is megtalálhatók értékek, még ha nem is végsőek. Ezeknek az értékeknek *rendjük* van, amelynek csúcán a végső transzcendens érték áll. A keresztényeknek ezt a rendet tiszteletben kell tartaniuk és szolgálniuk kell. Az immanens értékek áldásairól csak akkor *kell* – sőt, talán csak akkor szabad – lemondaniuk, ha az a transzcendens renddel és értékkel szembekerül, vagy ha az ember transzcendens céljait veszélyezteti. A valódi értékek azok, amelyek bele tudnak illeszkedni az örökkévalóság távlatába.¹⁶

A keresztény élet a szép élet tudománya.¹⁷ Az Ágostoni szép élet azonban nem mentes ellentmondásoktól, különösen azért, mert az Isten képére megteremtett, szabadakarattal rendelkező ember és az eredeti bűn következtében Isten megszabadító kegyelme nélkül üdvözülni képtelen em-

ber ellentmondása jellemzi, és Ágoston a hangsúlyt az utóbbira teszi. Számára a transzcendens cél nem egyenlő azzal, hogy a szeretet *földi* magartása által az ember eljut az idő világából az időtlen Szeretet, a Szentháromság életébe. Szerinte az örök élet elnyeréséhez Isten segítségével (megváltás, megszabadítás, kegyelem) a legfontosabb; az ember magartásának alakulása ennek függvényeként másodlagos, mivel az immanencia és transzcendencia között az eredeti bűn következtében támadt hasadékokat Isten segítségével nélkül nem képes betemetni. Ezért a földi élet siralomvölgy-jellegét, amely szintén az eredeti bűn következménye, enyhíthetőnek, de alapjában véve megváltoztathatatatlannak tartja.

Az Egyház társadalmi szerepe

Annak, amit Ágoston a keresztyény embernek az Egyház-társadalomban betöltött szerepéről mond, kulcsszava a *béke*. Ez az örökélet boldogságának és a múlandó létnek egyaránt alapja.

Mi ez a béke? A béke forrása a rend. „Krisztus békéje a részek rendezett mérsékletében áll. Az ész nélküli pára békéje: a kívánságok rendes nyugalma. Az eszes lények békéje: az ismeret és a cselekedetek rendes összhangja. A lélek és test közötti béke: a rendezett élet és a lelki üdvösség. A halandó ember és Isten közötti béke: az örök törvényeknek rendes engedelmessége a hitben. Az emberek közötti béke: a rendes egyetértés a parancsolásban és engedelmisségben. A mennyei város békéje: a legrendesebb és legharmonikusabb egyesülés Istennel és egymásnak élvezése Istenben. Mindennek békéje: a rend nyugalma. A rend pedig az egynemű és különböző tárgyak saját helyeiken való rendszeres elhelyezése.”¹⁸

A béke két különböző formája közül az örök békére csak a transzcendens célú emberek, az Egyház törekszik; a földi békére kivétel nélkül mindenki. A földi béke optimális megteremtésére, belülről irányítva az embereket, a természeti rend lett volna hivatott, de az eredeti bűn következtében ez a belső erő nem elég hatékony. Ezt a belső irányítást pótolja a társadalmi rend. A társadalmi rend a bűn következménye: részben büntetés, amennyiben megszűnt az édeni állapot, ahol az ember csak Istennek volt alávetve s most, ebben a létformában az ember harcol a fölérendelődésért; részben pedig lehetőség arra, hogy a transzcendens célt el nem fogadók törekvéseinek korlátozására és szabályozására a földi békéhez szükséges jogot és a törvényeket rájuk kényszerítse.

A társadalmi rend szétválasztja az embereket; uralkodókra és szolgákra, parancsolókra és engedelmeskedőkre. Az *uralkodók* hatalma biztosítja a parancsok teljesítését. Eszköze a szembeszegülők kényszerítése – szankciók által. Ez a hatalom állhat az uralkodók önző érdekeinek szolgálatában, állhat egy – csak immanenciában gondolkozó – nagyobb embercsoportnak az élet szervezésére, a javak birtoklására irányuló közmegegyezésében, és irányulhat az emberek örök életének és az ennek alárendelt immanens érdekeknek biztosításában. A társadalmi renden belüli hatalom ez utóbbi felhasználására csak a transzcendens célt ismerő Isten városa, illetve az Egyház képes. A hatalomnak ez a formája mindenkinek csak használni akar és semmiképpen sem ártani. Ezen felül kötelességének tekinti azt is, hogy másokat a bűntől visszatartsa, és a bűnöst nevelő célzattal és mások visszaretentésére megbüntesse.

A társadalmi élet legkisebb egysége a *család*: az emberiségnek parancsolókra és engedelmeskedőkre osztottsága már itt is megtalálható. A családfő parancsol – és házanépe engedelmeskedik. A családnak ez a rendje biztosítja a házibékét. A családoknak a társadalmon belül tovább kell rendeződniük e megosztottság szerinti legnagyobb egységig, az államig. Az állam rendjét és békéjét az uralkodó törvényei biztosítják, s ezt a családfőnek is képviselnie kell a maga hatáskörén belül. Minden disszonancia büntetést von maga után. A családfő és az uralkodó pozíciója biztosítja a hatalmat és a formális tekintélyt; ezek pedig a célkitűzés érvényesítését, a parancs megvalósulásának fedezetét. A keresztény ember a hatalmat és a formális tekintélyt nem kívánhatja, viszont a családon vagy az államon belül *akarhatja*, hogy módja legyen az örökéletet biztosító parancsok megvalósítását fogantatni a hatalom és a formális tekintély nyújtotta eszközök segítségével, az alárendeltjei iránti köteles felelősség következtében. Ebben Ágoston szerint ez a situáció nem jelent előnyös helyzetet a felelősségnek alárendeltjeivel szemben, sőt, a családfőnek – uralkodónak – többet kell szenvednie az uralkodás miatt, mint a szolgáknak a szolgaság következtében.

A társadalmi együttélés legalkalmasabb formája, Ágoston gondolkodásában a *köztársaság*. Ciceróra támaszkodik, aki szerint a köztársaság a nép társasága: „az igazság és a hasznosság közössége révén társuló emberek csoportja.”¹⁹ Am az ősi erkölcsök s az ideális férfiak hiányában a köztársaság valójában nem létezik.²⁰ A cicerói definícióból a következőket vezeti le: jog csak az igazság talaján lehetséges. Az igazság: mindenkinek megadni a magáét. Ennek első tényezője: Isten szolgálata. Mivel Isten ismerete és szolgálata parancsai teljesítése által az Egyházban van meg leginkább, ezért arra

a végkövetkeztetésre jut, hogy a köztársaság, azaz az állam cicerói kritériumának az Egyház felel meg leginkább. Megkockáztatjuk tehát azt az állítást, hogy Ágoston az Egyház és az Állam fogalma között megfelelést lát: az Egyház a legtökéletesebb állam. És így kap a nép ágostoni definíciója teljesebb távlatot.²¹

Ha azok a misztikus kategóriák – melyeket Ágoston közvetve P'nilontól vett át,²² nem is váltak a gondolkodás közkincsévé, mégis áttételesen a dialektikus gondolkodás fogalmi nyelvében mindmáig jelen vannak. Sőt Vico és Hegel fellépéséig az egyetemes történelmi gondolkodásra meghatározó hatást gyakoroltak.

Az ismeret = scientia és a bölcsesség = sapientia egymásravezetőköztetését a gondolkodás történetében elsőnek Ágoston fogalmazta meg. A bölcselő nevet az érdemli meg – mondja –, „aki képes összefoglalni valamennyi tudományban szertehintett elméleteket, s az okokat visszavezetni egy egyszerű egységre, amely egészen igaz és biztos”. Ő megkísérelte és e kísérlet a történelmi gondolkodás legmagasabb rendű kísérleteinek egyikét jelentette: „Aeternum rerum cognitio intellectualis”.²³

JEGYZETEK

1. Sancti Aurelii Augustini: De civitate Dei. Lipsiae, 1877. XIV. l. 28. c.
2. Augustinus a Szentírásst jelöli meg a nevezett kifejezés forrásának: „Quas civitates duas secundum scripturas nostras merito appellare possemus”. De civitate Dei, XIV. l. 1. c.
3. „Érezzük és tudjuk, hogy bármit cselekszünk, az a mi akaratumk közbejöttével történik”. De civitate Dei, V. l. 9. c.
4. S. A. Augustini: De Genesi ad litteram. CSEL 28. t. IX. e. 17.
5. uo. VIII. e. a.
6. S. A. Augustini: De civitate Dei. XII. l. 9. c.
7. Leo Baeck, a nagy zsidó teológus fejtegetéseiben is találkozzunk hasonlóval. Baeck arra hivatkozik, hogy Izrael kiváltsága az emberiség jövőjét volt hivatva tudatosítani. „A hivatás tudatosságát mozdítja elő, de nem hirdeti semmiképpen az *üdv kizárólagosságát*. A zsidóságot megőrizte attól, hogy az egyedül üdvözítő egyház fogalmával vallási beszűkültségben éljen. Ott, ahol nem a hit, hanem a cselekedet vezet Istenhez, ahol a közösség a hozzátartozás lelki jeleként eszményt és feladatot nyújt gyermekeinek, ott a hit szövetségében juttatott hely nem biztosítja a lélek üdvösségét. Leo Baeck: Das Wesen des Judentums. Köln, 1960. 69.
8. S. A. Augustini: De civitate Dei. XV. l. 2. c.
9. U. o. XVIII. l. 47. c.
10. U. o. XVIII. l. 19. c.
11. Ezzel szemben Nagy Konstantin ideológusa, Eusebius az egyetlen keresztény im-

periumban látja a történelem célját. Szerinte az imperium és az Ecclesia nemcsak hogy lényegileg egybe vannak kötve, hanem abba az irányba fejlődnek, hogy azonosulhassanak. Eusebius Augustinustól eltérően – nem látott ellentétet a történelem folyamán a keresztény társadalom és az emberi societas között; u. i. a történelem inkább keresztény győzelemről beszél, és arról, hogy valamennyi társadalom egyetlen keresztény forma felé törekszik. Az említett győzelem abban áll, hogy a pogány politeista felfogás eltűnik a kereszténység nyomatékos jelenlétének hatására. Eusebius számára nagyon magas szintet jelentett az imperium: Isten országának földi megnyilvánulását.

F. E. Granz: „De civitate Dei” XV. 1. 2. c. 1. Idée augustienne de la société chrétienne. *Revue des Etudes Augustiniennes*, 1957. 24. p.

12. P. Orosius: *Historia adversus paganos*. CSEL 5. t., Vienna, 1882.

13. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. XIII. l. 2. c.

14. U. o. XIII. l. 11. c.

15. Philon: *De officium mundi*, é. n. 8., 9., 22., 23., 2. tc. p.

16. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. X. l. 6. c.

17. S. A. Augustini: *Retractationes*. I. l. 3. c. 2. n.

18. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. XIX. l. 13. c.

19. M. T. Cicero: *De republica Romana*. Lipsiae, 1906.

20. S. A. Augustini: *De civitate Dei*. II. l. 21. c.

21. U. o. XIX. l. 14. c.

22. H. Scholz: *Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte*. Leipzig, 1911. 78. p.

23. S. A. Augustini: *De Trinitate*. CC 50. t. 50 a, XII. l. 15. c.

GUSTAV HENNYEY:

MAGYARORSZÁG SORSA KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

Emlékiratok

(Folytatás; I. részét I. Világtörténet 1980/1. számban)

A közlemény I. részét a Világtörténet 80/1. számában a 87–101. oldalon közöltük. A továbbiakban Hennyey a fegyverszüneti tárgyalásokról emlékezik meg, majd ismerteti Roosevelt elnök 1944. szeptemberében Otto főherceg útján Horthyhoz intézett üzenetét, amely üzenet azonban nem jutott el Magyarországra. Az üzenet lényege az lett volna, hogy amennyiben a magyar kormány feltétel nélkül kapitulál az USA és Nagy-Britannia előtt, de nem teszi ezt szovjet vonatkozásban, s ha fegyveres támogatást nyújt a nyugati hatalmaknak Ausztria felszabadításában, úgy – a szövetséges hatalmak teheráni és egyéb megállapodásaival ellentétben – Magyarország „megőrizheti helyét a nyugati világban”. – Hennyey úgy vélekedik, hogy a magyar kormány e feltételeknek csak abban az esetben tehetett volna eleget, ha a nyugati hatalmak légi úton katonai erőket juttattak volna Magyarországra, erre irányuló kérését azonban elutasították. A továbbiakban az emlékiratnak az 1944. október 14–16-i eseményekre vonatkozó részét közöljük.

Miniszteriális tanácskozás 1944. október 14-én

A miniszterelnök a két hitlernémet beállítottságú úr, Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla kivételével megbeszélésre hívta a minisztereket. Közölte velük, hogy a kormányzó október 15-én 10 óra 30-ra összehívja a Koronatanácsot, amelynek témája a fegyverszünet lesz; erről a kérdésről egy mélyreható tanácskozásra van szükség.

Mindenekelőtt a katonai helyzetet vitattuk meg, amelyről Nádás Lajos vezérezredes, a Vezérkar hadműveleti osztályának vezetője informált bennünket. A vezérkari főnök, Vörös János vezérezredes nem tartózkodott Budapesten. A helyzet katasztrófális volt.

Jóllehet, a kormányzó álláspontjával a fegyverszünet megkötését illetően egyetértettünk, két kérdést tisztázni kellett; a miniszterelnök biztosította a parlamentet, hogy megkérdezése nélkül fegyverszünet kötésére nem kerül sor, és ugyanez a kötelezettség állt fenn a német teljhatalmú megbízottal szemben is. Az utóbbi kérdés megoldása egyszerű volt, mert a kormányzó már néhány nappal előbb közölte, hogy fegyverszünet esetén Veeseimayert személyesen fogja erről erről tájékoztatni. Október 13-án délután a kormányzó megbízott, közöljem a megbízottal, hogy október 15-én tizenkét órára magához kéri. Veeseimayer, amikor beszéltem vele, közvetítéssel véletlenül ugyanerre az időpontra kért audienciát.

Ami a parlament értesítését illeti, felfogásunk az volt, hogy ennek meg kell történnie. Ha pedig a kormányzó ezzel nem értene egyet, úgy a kormány lemond, de a kormányzó kívánságára az új megbízatást elfogadja. A továbbiakban a miniszterelnök közölte, hogy a kormányzó a lakosságot egy „proklamáció” útján akarja tájékoztatni a fegyverszünetről. Ebben a vonatkozásban Lakatos megemlítette, hogy a proklamáció konceptusával nem ért egyet, úgy hogy ezt a kormányzóval még meg akarja vitatni. Ebben a fogalmazásban a proklamáció ellenjegyzésére nem hajlandó. Amennyire visszaemlékszem, Lakatos túlságosan élesnek tartotta a szövegben alkalmazott hangot. A kormány tagjai a proklamáció tartalmát első ízben csak a Koronatanács után ismerték meg. Álláspontunkat Vattay Antal vezérkari adjutáns közvetítette a kormányzónak. 1966. április 14-én kérdésemre Lakatos miniszterelnök Ausztráliából ezt írta nekem: „Amikor Ambrózy október 14-én a proklamáció szövegét a miniszterelnökségen előterjesztette, kihúztam a következő passzust: „Magyarország máától kezdve hadiállapotban lévőnek tekinti magát Németországgal szemben”. Véleményem szerint ilyen tónust csak az erősebbik rész használhatott volna, és gyakorlati szempontból is úgy vélekedtem, hogy ezáltal az egész akciót kockáztatnánk, a kormányzóval együtt félrelökhetnének bennünket stb. Javaslatom elfogadtatt.”

Ami a kormányzó biztonságát illeti, Vattay altábornagy közölte, hogy az erre vonatkozó intézkedéseket megtették. A kormány a továbbiakban arra az elhatározásra jutott, hogy Budapest fővárost a harcoktól mindenképpen megkíméli, mivel védelme reménytelen vállalkozás lenne, s csak a város és lakossága tönkretételére vezetne, amint az 1945. januárjában meg is történt. A Budapesten és környékén állomásozó német erők elleni támadás nem jött szóba, mert a kormányzó elvileg elvetett minden támadást a szövetségesek ellen, s azért is, mert az erőviszonyok a magyar csapatokra nézve voltak hátrányosak.

1944. október 15.

A kormányzó előterjesztése az angolszász hatalmaknak, Magyarország saját érdekszférájukba való bevonásával kapcsolatban — ami a Duna-medence jelentősége szempontjából nemcsak Magyarország, de egész Európa számára lényeges lett volna — nem talált visszhangra. Másfelől Magyarország tovább már nem térhetett ki Moszkva követelményei elől, mivel a Tiszától keletre folyó csata (a „Cigánybáró” hadművelet) már elveszítettnek volt tekintendő. A kormányzót mindezek az okok gyors döntésre sarkallták. Ezért hozta előre a fegyverszünet időpontját 20-óról 15-ére.

Október 15-én reggel, a Koronatanács megnyitása előtt a német Gestapo kelepçébe csalta és elhurcolta a kormányzó fiát, ifj. Horthy Miklóst. A kormányzó erről csak az ülés vége felé szerzett tudomást. Az SD ezen túlkapasát „Egér” fedőnéven hajtotta végre.

Erről a „Maus”-akcióról 1962-ben, egy az ifj. Horthy Miklóssal folytatott levélváltás útján megtudtam, hogy neki, Veesenmayer állításától eltérően, sosem állt szándékában, hogy Titoval politikai kapcsolatra lépjen. Célja sokkal inkább az volt, hogy Jugoszlávia útján Magyarországot titokban Olaszország felé biztosítsa. Átmenőállomásként Jugoszlávia irányában sógornőjének a magyar-horvát határon fekvő birtokát szemelte ki. E terv felfedése nyújtott az SD-nek a kiindulópontot október 15-i, 10 órakor végrehajtott rajtaütéséhez. Állítólag egy horvát akarta volna az ifjú Horthynak egy ismerős házban személyesen átadni Tito állítólagos levelét, összefüggésben Horthy határátlépésével. Ez az SD csapdájának bizonyult. Horthy és a Gestapo között lövésváltásra került sor.

A kormányzó a Koronatanácsot délelőtt 10 óra 45 perckor nyitotta meg. A kormány tagjain kívül jelen volt Ambrózy Gyula, a kabinetiroda főnöke, Vattay Antal altábornagy, a katonai iroda főnöke, Vörös János vezérezredes, a Vezérkar főnöke és Bárczy István államtitkár, mint a jegyzőkönyv vezetője.

A kormányzó elsőként a vezérkari főnököt kérte fel, hogy a katonai helyzetről tájékoztatást nyújtson. Mielőtt e kérdésnek eleget tett volna, Vörös vezérezredes jelentette a kormányzónak, hogy néhány peccel azelőtt ultimátumot kapott a német főhadiszállástól, amely szerint egész Magyarországot „német hadműveleti területté” nyilvánították. A rendelkezési jog a hadsereg főparancsnokságának hatáskörébe ment át. Végül az ultimátum leszögezi még, hogy a magyar vezérkar főnökének azonnal vissza kell vonnia az 1. és a 2. magyar hadsereg hátravonásáról az előző napon kiadott pa-

rancsát. A vonatkozó rendelkezéseket este 20 óráig jelenteni kell a német főparancsnokságnak, ellenkező esetben a Birodalom Magyarországgal szemben a legszigorúbb intézkedések életbeléptetésére kényszerül.

A táviratot a legélesebb hangnemben fogalmazták. A német követelések mind a kormányzóból, mind a kormány tagjaiból heves felháborodást váltottak ki, mert a parancsokat a magyar vezérkari főnök a kormányzó, mint legfőbb hadúr nevében adta ki. Minden egyébtől eltekintve, a döntés alapjául az szolgált, hogy a magyar hadseregek visszavonását tanácsossá tette a katonai helyzet, és a német katonai vezetés által kilátásba helyezett erők elmaradásának következményei is. A kormányzó úgy döntött, hogy a hadseregnek küldött parancs továbbra is érvényben marad.

A vezérkari főnök által adott helyzetelemzés leverő volt. A debreceni csata elveszett, a Tiszától keletre fekvő területet tovább nem lehetett tartani, a Duna-Tisza köze rövidesen teljes egészében az ellenfél kezébe került. A Hatvan–Miskolc övezetben még harcok folytak. A vasúthálózat és a pályaudvarok többsége használhatatlan állapotban volt, a bombatámadások eredményeként a gyárak nagy része nem üzemelt, és a légvédelem már csak papíron létezett. Ezen a helyzeten még esetleges újonnan bevetett erősítések sem tudtak volna változtatni; minden további harc céltalan volt.

E nyomatékos közlések után ismertette a kormányzó elahátározását: a szövetségesektől fegyverszünetet kell kérni. Kétségtelen, hogy Németország az összeomlás szélén áll; ha ez az eset bekövetkezik, Magyarországnak, mint az egyetlen visszamaradt szövetségesnek súlyos hátrányokkal kell számolnia. Magyarország minden kétség nélkül kemény próbatételnek lenne kitéve, míg a háború gyors befejezésével az országot és az embereket meg lehet menteni a megsemmisítéstől. Nincs harmadik út. A kormányzó hangsúlyozta, hogy amikor e súlyos elhatározásra kényszerítette magát, ezt nem csak a katonai helyzet alapján tette, hanem mert a német csapatok és a Gestapo minősíthetetlen magatartása miatt is szükségesnek látta ezt, lévén, hogy e magatartás az ország tervszerű kifosztásában jelentkezik.

Magyarország a háborút elvesztette, és ezért viselnie kell a következményeket, bármilyen súlyosak lesznek is ezek. – Moszkvában folyó tárgyalásokat a kormányzó csak néhány szóval említette. (Mint utóbb a katonai iroda főnöke közölte, e kérdést csakúgy, mint a proklamáció szövegét azért nem lehetett megtárgyalni, mert időközben megérkezett a német követ.)

A kormányzó e nyilatkozata után a miniszterelnök, Lakatos vezérezredes kért szót. Kifejtette, hogy osztja ugyan a kormányzó felfogását, mégis szeretné bejelenteni lemondását, mivel a fegyverszünet megvalósításáért a

felelősséget két okból nem tudná vállalni. Az egyik ok a parlamentnek adott kötelező ígéret arra nézve, hogy megkérdezése nélkül a fegyverszünetet nem kötik meg, a másik a német követnek annak idején tett ígéret, miszerint őt az ebben az irányban tervezett lépésekről tájékoztatni fogják. A kormányzó erre azt válaszolta, hogy a német követet imént közölt döntéséről még aznap délben személyesen fogja tájékoztatni. Ami a parlament értesítését illeti, ő azt fölöslegesnek véli, mivel a fegyverszünet létrehozásának joga „legfőbb hadúr” minőségében őt illeti meg, és nincs szükség arra, hogy erről a parlamentet megkérdezzék. E kérdéstről Vladár Gábor igazságügyi miniszter és Ambrózy Gyula kabinetirodai főnök között szócsata keletkezett, melynek során Ambrózy úr a kormányzó felfogását képviselte, míg Vladár úr elvi okokból az ellenkező álláspontot védelmezte. Végül a kormányzó abban az értelemben határozott, hogy a kérdés az ő illetékeségi körébe tartozik. Erre a miniszterelnök előterjesztette a kormányzónak lemondását, amihez a kormány tagjai csatlakoztak. A kormányzó a lemondást elfogadta, a visszalépő minisztereket azonban felszólította az új kormány megalakítására. Majd magasra emelt hangon feltette a kérdést, hogy vajon van-e valaki, aki a kormányalakításban nem kíván résztvenni; ezek az urak elhagyhatják a helyüket. E felszólítás Jurcsek Béla és Reményi-Schneller Lajos miniszterhez volt címezve, minthogy németbarát beállítottságuk közismert volt. Mindazonáltal a két úr továbbra is benn maradt a kormányban, amint hogy a következő napon még a Szálasi kormányba is beléptek. Minden úgy játszódott le, ahogyan 14-én délután a miniszterek megbeszéltek. Utolsóként én kértem szót. Röviden vázoltam a külpolitikai helyzetet, utaltam Németország kritikus szituációjára, amire nézve teljes megerősítést kaptam a német külügyminisztérium egy magasrangú tisztviselőjétől, aki éppen az előző napon érkezett Berlinből. Hangsúlyoztam, hogy ez szó szerint a legutolsó pillanat, amelyben el kell határoznunk, hogy folytatjuk-e a háborút vagy fegyverszünetet kérünk. Mivel már senki sem jelentkezett szólásra és közben megérkezett a német követ, a kormányzó bezárta a Koronatanácsot és az urakat felkérte, hogy a soron levő eskütétel végett maradjanak még együtt.

A német követ és Hitler különmegbízottjának fogadása a kormányzó által

Déli tizenkettőkor a miniszterelnök és az én jelenlétemben a kormányzó fogadta a német követet. Az audiencia, amely körülbelül egy fél

óraig tartott, drámai volt. A kormányzó éles hangnemben és kemény szavakkal hányta a követ szemére a német csapatok és a Gestapo magatartását, ami nem jelent egyebet, mint az ország kirablását. Németország ígéreteiből mindezeidig egyetlen egyet sem tartott be; ennek eredménye a hősiessen harcoló magyar csapatok veresége és az ország nagy részének elvesztése. Ugyanakkor azonban a német kormány az országban az ellenzéki pártokat támogatta, rendtelenséget szított és beavatkozott Magyarország belső viszonyaiba. Különösen feltűnő példája ennek Bakay Szilárd altábornagy, a budapesti főparancsnok alattomos letartóztatása és Németországba hurcolása. A katonai helyzet teljesen reménytelen, a háborút elvesztették. Ennek megfelelően elhatározta, hogy a szövetséges hatalmakkal lépést tesz a fegyverszünet érdekében.

E nyilatkozathoz kapcsolódva a kormányzó megrendítő szavakkal tett szemrehányást a követnek amiatt, hogy a fiát kelepcebe csalták, és keserű hangon vádolta, amiért negyedik gyermekétől is el akarta szakítani. E szavaknál a kormányzó felugrott székeből és bizonyítékként egy tölténytárat dobott az asztalra, amelyből egy töltény hiányzott. E tölténytárat egy magyar testőr adta át a kormányzónak, aki az ifjú Horthy kísérőjeként jelen volt letartóztatásánál. Annak az SD-tisztviselőnek a pisztolyából származott, aki rálőtt Horthy fiára.

A követ erősen impresszionálva hallgatta végig a kormányzó rendkívül éles és keserű szavait, és azzal próbálta igazolni magát, hogy az ifjabb Horthy Miklós ügyéhez nincs semmi köze. A történekeért minden felelősséget Winkelmann SS-Obergruppenführer-re hárított. Tagadta, hogy ebbe az ügybe egyáltalán bevonták volna, mindazonáltal megjegyezte, hogy tudomása szerint az ifjú Horthy Tito embereivel állt kapcsolatban. Ezt követően a követ azon fáradozott, hogy a kormányzót a fegyverszünet megkötésére irányuló szándékáról lebeszélje. Ez azonban nem sikerült neki. Végezetül arra kérte a kormányzót, hogy fogadja Hitler rendkívüli megbízottját, Rahn követet, aki repülőgéppel Budapestre érkezik (Rahn Mussolini kormányánál volt követ a Garda-tónál, és ő volt az olaszországi birodalmi teljhatalmú megbízott). A kormányzó erre késznek nyilatkozott. Miután a követ 1 óra körül a kormányzótól eltávozott, Hlatky András államtitkár a budapesti rádió útján nyilvánosságra hozta a proklamációt. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy a proklamáció hangját nemcsak a miniszterelnök, de magam is túlságosan élesnek találtam. Ezt a tónust minden bizonnyal Hitlernek Magyarországgal szemben gyakran kíméletlen magatartása váltotta ki.

Rahn követ 13 óra körül jelent meg a kormányzónál, s vele a tanács-

kozás négy szemközt zajlott le. A kormányzó, amint később közölte velem, a beszélgetés folyamán feltette a követnek a kérdést, hogy vajon a német hadvezetőség nem fogja-e visszavonni csapatait Magyarország nyugati határaitra és így Magyarországot sorsára hagyni. (Ezzel kapcsolatban a kormányzó valószínűleg Finnország példájára gondolt.) Rahn követ azt válaszolta, hogy ez feladatának szögesen ellentmondana, de hogy ezt a gondolatot a felső német vezetésnek mégis előterjeszti majd, legyen bár egy ilyen előterjesztés jogossága merő feltételezés. A német csapatok visszavonása ugyanis nem lenne lehetséges, ha a magyar csapatok a fegyvert leteszik és ezáltal az ellenségnek szabad utat biztosítanak. A kormányzó azt válaszolta, hogy e kérdést meg akarja beszélni a kormányával, és a délután folyamán a követtel ismét felveszi a kapcsolatot. A délutáni megbeszélésen, amit a követtel Lakatos miniszterelnök és én folytattunk, ez a kérdés már nem került szóba. A kormányzó ugyanis a miniszterelnököt és engem bízott meg, hogy a délután folyamán a kapcsolatot felvegyük Rahn követtel, mivel ő meghozott döntését fenntartotta és így egy új találkozást fölöslegesnek vélt.

Fegyverszünet kérelem a szövetséges hatalmaktól

A királyi vár egyik termében 14 órakor fogadtam a svéd és a török követet. Az urakkal közöltem a kormányzó fegyverszünet-kérelemre irányuló elhatározását, és felkértem őket, hogy kérésünket közvetítsék a nagyhatalmakhoz, amit a két követ készségesen elvállalt. Anélkül, hogy a probléma lényegi részét közelebbről elemeztük volna, a két követ magatartásából azt a benyomást szereztem, hogy a kormányzó és a kormány elhatározását helyeselték.

... (Az itt mellőzött részben Henney az ismert kormányzói proklamációról, annak kihirdetése és a csapatokhoz való eljuttatásának nehézségeiről, végül az új kormány eskütételéről ír.)

Október 15. délutánjának és a 16.-ára virradó éjszakának eseményei

A súlyos délelőtti események után átmentem a miniszterelnöki palotába, ahol a következő nap hajnaláig még további nehéz elhatározásokat kellett hoznunk.

Alig hogy odaérkeztem, megjelent József főherceg, aki súlyos szemrehányásokat tett mind a miniszterelnöknek, mind nekem, és helytelenítette

a fegyverszüneti kérelemre irányuló elhatározást. El akarta érní, hogy fel-
lépjünk a kormányzónál a határozat visszavonása érdekében, amit azonban
mi nem voltunk hajlandók elvállalni.

Időközben befutottak az első jelentések arról a hatásról, amit a kor-
mányzó döntése kiváltott. Az első hírek azt mutatták, hogy a szélsőséges
erők és szervezetek a németek intenzív segítségével a lakosságnak azon réte-
geit igyekeznek befolyásolni, amelyek a kormányzó lépését megértéssel fog-
adták. A délután folyamán kezükbe került a rádió, úgy hogy Szálasi szól-
hatott a néphez, a kormányzó és a kormány elleni lázítás céljával. A kor-
mányzó proklamációja mind a hadsereget, mind a népet váratlanul érte, mi-
vel előzetesen a német csapatok, valamint a nagyszámú SS- és Gestapo-szer-
vezet miatt felvilágosító lépésekre semmilyen lehetőség nem volt.

(...)

Hangsúlyozni kell, hogy magyar részről a Budapesten tartózkodó
mintegy 25 000 főre tehető német erővel szemben nem volt lehetséges a
fellépés, mert csak gyenge erők álltak rendelkezésre. Egy gyenge és techni-
kailag rosszul felszerelt zászlóalj Budapest környékén és egy zászlóalj a vá-
rosban. Emiatt a kormány azon tagjai, akik a miniszterelnökségen tartóz-
kodtak – a miniszterelnök, Csatay, Rakovszky kultuszminiszter és én –
kénytelenek voltak a helyzetet újraelemezni és annak megfelelő határozato-
kat hozni. Mindenekelőtt elhatároztuk, hogy a helyzetet megbeszéljük a
német követtel és Rahn rendkívüli megbízottal. Az utóbbi a kormányzót
már délben erre kérte. Ő azonban a találkozót elutasította és e feladattal a
miniszterelnököt és engem bízott meg.

Délután megjelent a miniszterelnökségen Feine követségi tanácsos,
hogy Lakatos miniszterelnököt és engem a német követségre kísérjen. Midőn
odaérkeztünk, a folyosón Rahn küldött fogadott bennünket, és a követ,
igen komor arccal – ami Veessenmayernél szokatlan volt –, e szavakkal for-
dult hozzánk: „Amíg az Önök foglyai vagyunk, nem tudunk Önökkel tár-
gyalni.” Ez a nyilatkozat meglepett bennünket és én feltettem a kérdést,
hogy az urak vajon mire alapozzák kijelentésüket. Kiderült, hogy a Várhoz
vezető utat aláaknázták, úgy hogy a német követség Pesten fekvő részével
az összeköttetés lehetetlenné vált. Lakatos miniszterelnök azonnal felvette
a telefonösszeköttetést Vattay altábornaggal, a kormányzó katonai irodája
főnökével, s ezáltal a helyzet tisztázódott. A Várhoz vezető utat a kormány-
zó biztonsága érdekében Lázár Károly tábornok, a testőrség parancsnoka
saját elhatározásából záratta le. Ismertté vált ugyanis, hogy a Mussolini ki-
szabadítása által nevezetessé lett Skorzeny SS-vezető speciális csoportjával

együtt Budapestre érkezett. A miniszterelnök elérte, hogy az összekötő utat tegyék mindenekelőtt szabaddá. Lázár tábornok önhatalmú eljárásáról sem a miniszterelnöknek, sem nekem nem volt tudomásunk. Amint Rahn küldött emlékirataiból kiderül, a német urak idegessége abból táplálkozott, hogy Szálasi ezidő szerint a német követségen tartózkodott és a Vár lezárása miatt azt nem tudta elhagyni.

A miniszterelnök által és általam a német követségen folytatott tárgyalás különös módon zajlott le. A miniszterelnök a követtel tárgyalt a fegyverszünet kérdéséről, valamint a délután folyamán előállt helyzetről, míg én Rahn küldöttel hosszú megbeszélést folytattam a magyar fegyverszünet szükségességéről. Lényegében véve arra hivatkoztam, hogy nekünk, miután a háború menthetetlenül elveszett, azon kell lennünk, hogy az országot megóvjuk a további pusztulástól. A küldött ellenérvei nem voltak meggyőzőek. Egyébként a kormányzó elutasító álláspontját (az újabb találkozó ügyében – a ford.) a fegyverszüneti kérdésben hozott elvi döntéséből vezethettem le. Megkérdeztem azután a küldöttet, hogy hogyan ítéli meg a háború kimenetelét, mire a következő érvekkel akart meggyőzni engem: Németország a háborút meg fogja nyerni. Jelenleg fél millió ember áll kiképzés alatt, akik márciusig harcképesek lesznek, ugyanakkorra elkészülnek a csodafegyverek is, és mind a keleti, mind a nyugati irányban elkezdődik a nagy offenzíva, amely a háborút eldönti. Csak nem tagadhatom, milyen óriási hatást fejtett ki Londonban a V-1-fegyver? Azt válaszoltam, hogy a V-1 csodálatos, ám nem háborúeldöntő fegyver. Ezután a követ felsorolt egyéb előnyös, gyártás alatt álló fegyvereket és repülőgépeket, amelyek a döntéshez hozzájárulnak majd. Rövid válaszom abban állt, hogy nem kívánok Németország győzelmi esélyeiről ítéleteket alkotni, én csak egyet tudok: Magyarország a háborút elveszítette.

A kormányzói audiencián és később a délután folyamán Rahn küldött minden gondja arra irányult, hogy bennünket a fegyverszünetről eltérítsen. Miután belátta, hogy fáradozásai nem érnek célt, szemünkre hányta a háromhatalmi egyezményből ránk háruló kötelezettségeket, amelyek értelmében Németországot nem hagyhatjuk el és hozzájárulása nélkül nem köthe-tünk fegyverszünetet. Ez a támadás készületlenül ért. Azt válaszoltam, hogy a fegyverszünet megkötésére már csak a következő okokból is jogunk van: a nemzetközi jog értelmében egy nemzetközi egyezmény elveszti érvényességét, ha a résztvevők helyzetében lényeges változás következik be (Clausula rebus sic stantibus). Mivel a háromhatalmi egyezmény egyik résztvevője, Olaszország a fegyverszünet megkötésével a paktumot érvényen kívül he-

lyezte, illetve az maga magát megszüntette, az egyezmény számunkra is érvénytelenné vált, s Magyarország ezáltal szabad kezet kapott. Ehhez jön, hogy Németország 1944. márciusában Magyarország jogellenes megszállásával a szövetségi szerződést maga is megsértette.

Az én számomra az a körülmény volt a döntő, hogy hazám életéről és haláláról volt szó. Egy ilyen rendkívüli nemzeti szükségállapotban a politikai események menete által tartalmatlanná vált szerződés nemzetközi jogi értékelése minden súlyát elveszíti. Gondoljunk Bismarck szavaira, aki szerint egyetlen nép sincs arra kötelezve, hogy a szövetségi hűség oltárán önmagát feláldozza.

A miniszterelnök megbeszélései a délután folyamán előállt új helyzet körül forogtak és azt célozták, hogy a katonai helyzet miatt bekövetkezett bizonytalanság ne vezessen összeütközésekhez a német és a magyar csapatok között, továbbá a kormányzó fiának szabadonengedésére irányultak. Veessenmayer és Rahn arra kértek, hogy álláspontunkat a lehető leghamarabb írásban is juttassuk el hozzájuk.

Jóllehet Rahn küldött Ribbentrop külügyminisztertől szigorú utasításokat kapott arra, hogy Magyarország kilépését a háborúból megakadályozza, és a tanácskozások során igyekezett is ezeket érvényre juttatni, mégis az volt az érzésem, hogy a háború általános kimenetelének kérdésében meglehetősen illúziómentes elképzelései voltak.

(...)

Mindezek a tárgyalások azonban már csak azért sem vezethettek eredményre, mert Magyarország felső katonai vezetése többé nem funkcionált. Minden kísérlet ellenére a kora délutáni óráktól kezdve sem a miniszterelnöknek, sem nekem nem sikerült vele a kapcsolatot felvenni. Mindehhez jött végül az oroszok által benyújtott ultimátum, valamint a további események gyors menete.

22 óra körül a miniszterelnök, Rakovszky Iván és én a királyi várba mentünk, hogy jelentést tegyünk a Veessenmayerral és Rahn küldöttet folytatott megbeszéléseinkről. Jelen volt Ambrózy Gyula, a kabinetiroda főnöke és Vattay Antal vezérkari adjutáns.

Alig tettük meg jelentésünket a miniszterelnökkel délutáni megbeszéléseinkről a német követségen, amikor Ambrózy Gyula közölte, hogy Faraghó vezérezredes moszkvai tárgyalásai sikerre vezettek és hogy a megkérdezett feltételekre másnap reggel, vagyis 16-án 8 óráig választ kell adnunk.

A feltételek a következők voltak:

a) a magyar csapatokat vissza kell vonni a trianoni határokra;

- b) Magyarországnak minden kapcsolatot meg kell szakítania Németországgal és hadat kell Németországnak üzennie;
- c) a fegyverszüneti tárgyalások 10 napon belül elkezdődnek;
- d) a feltételek visszautasítása a tárgyalások végérvényes megszakítását jelentik.

Egyetértettünk a kormányzóval abban, hogy az orosz feltételeket nem fogadhatjuk el. E fontos megbeszélés után Ambrózy át akart nekem adni egy iratköteget, azzal a megjegyzéssel, hogy adjam le Moszkvának a választ. Ezt a feladatot azzal utasítottam vissza, hogy az üzenetváltás anyagát részleteiben nem ismerem és ilyen rövid idő alatt nem tudom áttanulmányozni. Egyébként e kérdések megválaszolását feleslegesnek tartottam, mivel a hivatalos fegyverszüneti kérést aznap 14 óra 35 perckor személyesen átadtam a Budapesten akreditált svéd és török követnek. Ambrózy urat arra kértem, adja le a választ személyesen, mivel ő az anyag egész terjedelmét tökéletesen ismeri. Délben valamennyi követséget telefonon értesítik. Ambrózy az oroszoknak küldendő választ magára vállalta.

A kormányzó ekkor már fáradt és gondterhelt benyomást tett, amin a legutóbbi események alapján nem is lehetett csodálkozni. Elhatározottsága és kiegyensúlyozottsága azonban változatlan maradt. Sohasem ingadozott, sem ebben a kritikus pillanatban, sem az elmúlt hetekben, amelyek nehéz és felelősségteljes feladat elé állították.

Az audiencia után visszatértünk a miniszterelnökségre és tájékoztattuk az ott tartózkodó miniszterkollégákat a helyzetről.

A nyilasok hatalomátvétele

A délutáni események, és még inkább a kormányzónak az orosz ultimátummal kapcsolatos döntése után a miniszterelnökségen jelenlevő kormánytagok súlyos elhatározások előtt találták magukat. Elsősorban a következőkről kellett határozatot hozni:

- a vár ellen másnap reggelre tervezett német támadás megakadályozása;
- az ország központi vezetésének szervezete és a kormányzó személyes biztonsága.

Mindenekelőtt azon kellett gondolkodni, hogy a kora reggeli órákban a vár ellen tervezett támadást elhárítsuk. A vár ellen irányított lokális támadás könnyen kiválthatta a polgárháborút. Az október 15-i események ugyanis Budapesten mozgásba hozták az úgynevezett „ellenállási” szervezeteket.

Ezek magukba foglalták a munkásosztály nagy részét, és pedig a baloldali beállítottságú részét, ezen kívül pedig olyan lakosságcsoportokat, amelyek a háború folytatását céltalannak tartották. A munkásosztály aktív fellépése már komoly formákat öltött. Ezáltal az esetleges összeütközés, a polgárháború bizonyos formájának körvonalai láthatóvá váltak. Ezt azonban minden áron meg kellett akadályozni.

Ebből az okból kifolyólag a várból való visszatérte után a miniszterelnök 23 óra körül telefonon kapcsolatba lépett Veessenmayer német követel és közölte vele, hogy rövidesen nagyon fontos közleményt tesz és megkéri, hogy a felesleges vérontás elkerülése érdekében addig ne kezdeményezzen semmiféle erőszakos lépést. Rendkívül nehéz és kényes kérdést jelentett a központi vezetés átalakítása is, oly módon, hogy ezáltal semmiféle lyuk és káosz ne keletkezzék. A német vezetés október 15.-e delétől Szálasit nyíltan támogatta. A kormányzó azonban semmiképpen sem akarta őt a kormányalakítással megbízni. Kiutat kellett találni, ami lehetővé teszi, hogy a feladattal egy jobboldali személyiséget bízzanak meg. Ezt azonban csak a német követ és teljhatalmú megbízott útján lehetett elérni. Ebben a veszélyes helyzetben a jogi és alkotmányos gondolkodásnak háttérbe kellett szorulnia: csak a gyakorlati megoldás szempontjait lehetett számításba venni.

E kérdés megvitatása alatt megjelent Vattay altábornagy, a kormányzó katonai irodájának főnöke és közölte, hogy a kiélezett helyzetre való tekintettel a kormányzó személye és családja is veszélyben van, s hogy éppen ezért a probléma a kormány részéről gyors megoldást követel. Véleménye szerint az egyetlen megoldás az lett volna, ha a kormányzó, anélkül, hogy lemondana, magát a német követség oltalma alá helyezi és új miniszterelnököt nevez ki. Lakatos miniszterelnök osztotta Vattay felfogását, de azon a nézetten volt, hogy a kormányzóval e kérdést magának Vattaynak kell tisztáznia.

A jelenlevő miniszterek, akik a kritikus helyzetnek megfelelő intézkedéseket tárgyalták, mint fent már említettük, azt a felfogást vallották, hogy a kormányzó biztonságának kérdését a kormány problémájával összefüggésben és éppen nem attól függetlenül kell megoldani. Ennek következtében megoldást csak a német vezetéssel együtt lehetett találni. Az adott tények alapján nem maradt tehát hátra más, mint hogy a kormányzó – miután a Lakatos kormány visszalépett – az új kormány megalakításával a német vezetést bízta meg. Személy szerint azonban ő maga semmi esetre sem mondhat le, ezen kívül pedig saját személyét és családját német védelem alá kell helyezni.

Vattay altábornagy éjfélkor tért vissza a miniszterelnökségre és közölte, hogy a kormányzó előterjesztését elfogadta. (Amint később, a háború befejeződése után kijelentette, a kormányzó a javaslatot elutasította. A kormányzó, valamint István fiának özvegye ugyanezt többször elismételte előttem.) Vattay magatartását csak a kormányzóhoz való ragaszkodása és sorsa feletti aggodalma magyarázza és alapozza meg. (Ezt a kormányzó az emigrációban említette nekem.)

Vattay altábornagy közlésére a miniszterelnök és kollégái a következőkben egyeztek meg:

a kormány lemond; e célból másnap délelőtt 10 órakor minisztertanácsot tartanak. A német követséget a kormány lemondási szándékáról és a kormányzónak Vattay által közölt elhatározásáról azonnal értesítik. E közlés alapján a miniszterelnöknek a német követet fel kell kérnie arra, hogy a német erők által tervezett támadást, amiről állandóan újabb hírek futottak be, minden eszközzel akadályozza meg. A német követséggel a kapcsolatot csak hajnali háromkor lehetett felvenni. 4 óra körül Feine követségi tanácsos a miniszterelnökségre érkezett, hogy a miniszterelnök közlését személyesen is tudomásul vegye és megvitassa.

A vár ellen tervezett támadást sikerült megakadályozni. Sajnos kisebb mértékű lövöldözésekre és összeütközésekre sor került, éspedig reggel 5 és 6 óra között a várkertben, ahová a támadás leállításáról szóló parancs nem érkezett el idejében. Német részről a harc 5 halottat és 14 sebesültet követelt.

(...)

Az október 16-án délelőtt 10 órára kitűzött minisztertanácsot már nem lehetett megtartani, mert a Skorzeny féle SS-alakulat reggel 8 órakor megszállta a miniszterelnökség palotáját és letartóztatta az ott tartózkodó minisztereket: Rakovszky Ivánt, báró Schell Pétert és engem. Lakatos miniszterelnök a német követség meghívására hajnali 5 óra óta megbeszélés címén ott volt feltartva és onnan csak késő délután térhetett vissza a miniszterelnökségre.

Az akkori események egy érdekes ábrázolását Lakatos Géza egy levelének köszönhetem, amelyet 1965. szeptember 17-én Ausztráliából írt:

„Letartóztatásunk után, vagyis 1944. október 16-a reggelét követően a délelőtt a Verböczy utcai Hatvany palotában eseménytelenül telt el, kivéve, hogy a kormányzót felszólították, hogy menjen át a szomszédos szobába, ahol Szálasi tartózkodott, és arra kérte, nevezze ki miniszterelnökké, amit azonban ő kereken elutasított. Mint mondotta nekem: 'Kidobtam.' További epizódot jelentett Tost szármegyéd öngyilkossága.”

„...este 7 és 8 óra között újból és utoljára a német követségre vittek, ahol Rahn követ a következőket mondta: 'Végül is, excellenciás uram, egy rövid pert kell csinálni, hogy a kormányzó úr fia tulajdonképpen a haditörvénytörésekre tartozik. Az utolsó magyar földön harcoló német katona élete nagyobb érték számomra, mint a fiatal Horthy, akit tulajdonképpen le kellene löni.' (Ezt Rahn a nürnbergi perben állítólag tagadta. — A szerző megjegyzése.) Ezután papírt és ceruzát vett elő és megfogalmazta német nyelven a kormányzó lemondó nyilatkozatát, amit azután az ott fontoskodó Rajnis Ferenc (később Szálasi minisztere) magyarra fordított.

Azután felszólított, hogy ezt irassam alá. Elutasítottam. Eleget tettem kérésének annyiban, hogy Veesenmayert elkísértem a palotába, ahol előadtam Rahn fenyegetéseit. Első kérdése Veesenmayerhez ez volt: „Mi van a fiammal?” Veesenmayer válasza: „Holnap felszáll a különvonatra, hogy vajon Bécsben vagy Linzben-e, azt nem tudom pontosan.” A kormányzó erre: „Bizonyos lehetek ebben?” Veesenmayer: „Becsületszavamat adom rá.” Erre a kormányzó kérdően rám nézett, amire csak annyiban válaszoltam, hogy nincs jogom a követ becsületszavában kételkedni. Erre a kormányzó aláírta lemondását.

A lemondás koncipiálásában tehát nem volt funkcióm; német őrség nem volt jelen. Ezzel szemben tény, hogy a kormányzó fiát, ifj. Horthy Miklóst nem kapta vissza.”

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1979/I.

(Válogatás 1979 első negyedév folyóirataiból)

AHR	= The American Historical Review (Washington)
AESC	= Annales Economies Sociétés Civilisations (Paris)
AHRF	= Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
CEH	= Central European History (Atlanta – Georgia)
CM	= Critica Marxista (Roma)
ČČH	= Československy Časopis Historicky (Praha)
ČMM	= Časopis Matice Morvaské (Brno)
D	= Der Donauraum (Wien)
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
DVT	= Dejiny ved a Techniky (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Univ. of Colorado)
ES	= Era Socialista (Bucureşti)
EHR	= The English Historical Review (Edinburgh)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Sibiu)
GG	= Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
HG	= Historická Geografie
HC	= Historicky Casopis (Bratislava)
IP	= Isztoricieszki Pregleg (Szofia)
ISZSZSZR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	= Nuova Rivista Storica
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
QS	= Quaderni Storici (Ancona)
RA	= Revista Archivelor
RESEE	= Revue des Etudes Sud-Est Européennes (Bucureşti)
RH	= Revue Historique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine
RI	= Revista de Istorie (Bucuresti)
RSI	= Revista Storica Italiana (Napoli)
S	= Speculum (Cambridge)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SH	= Sbornik Historicky (Praha)

SM	= Südosteuropa Mitteilungen (München)
SR	= Slavic Review
SSb	= Slezsky Sbornik (Opava)
SSt	= Studi Storici (Bologna)
SzSz	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)
VIKPSzSz	= Voproszū Isztorii KPSzSz (Moszkva)
VMU	= Vesztņnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)
VZ	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (München)
ZHF	= Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZfG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt – Main)
ZSL	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln – Wien)

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

- ALLARDYCE, G.: What fascism is not: thoughts on the deflation of a concept. (Mi nem a fasizmus. Gondolatok egy fogalom értéktelenedéséről.)
AHR, 84. 1979 : 2. 367–388.
A cikk a fasizmus fogalom kiszélesített, általános értelmezése, izmussá válása ellen emeli fel szavát. Szerinte egy konkrét történelmi korszak és hely konkrét jelenségeire vonatkozik, és nem szabad általánosítani, elméletet gyártani belőle az egyetemes társadalmi fejlődésre nézve.
- BARG, M. A.: Isztoriceszkie zakonomnoszti kak poznatel'naja cel' isztoriceszkoj nauki. (A történelmi törvényszerűségek – mint a megismerés céljai a történettudományban.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 96–101.
A szerző megismertet a kérdés nemzetközi historiográfiájával, majd elemzi a történelem tulajdonképpeni törvényeinek a struktúráját, működési mechanizmusát, végül pedig a törvényszerűségek rendszerezésének tapasztalatait.
- BERDAHL, R. – LÜDTKE, A. – MEDICK, H. – SABEAN, D.: Il „processo lavorativo” nella storia: note su un dibattito. (A „munkafolyamat” a történettudományban: megjegyzések egy vitához.)
QS, 14. 1979 : jan. – ápr. 191–204.
Történészek és anthropológusok vitája az alapstruktúrák és a történeti-társadalmi fejlődés közötti összefüggések megközelítésének módszeréről.
- BERLINGUER, G.: L'intervento pubblico nelle attività culturali. (Állami beavatkozás a kulturális életbe.)
CM, t. 17. 1979 : 1. 115–128.
A mai állam fokozott irányító és ellenőrző tevékenysége a kulturális élet különböző területein – a kulturális szektor a költségvetésben.
- CARACCILO, A. – ROMANELLI, R.: Programmi universitari di storia moderna, contemporanea e del Risorgimento. (Egyetemi programok az újkori, mai és a Risorgimento történetének tanításához.)
QS, t. 14. 1979 : jan. – ápr. 312–327.
A politikai-társadalmi alapokon megközelített újkori történelem túlsúlya az olasz egyetemek programjában.
- CRINITI, N.: Per una storia del plutarchismo occidentale. (A nyugati plutarchizmus történetéhez.)
NRS, t. 63. 1979. jan. – ápr. 187–203.
A Plutarchos-irodalom áttekintése.
- GOLD, J.: Bessarabia: the thorny „non-existent” problem. (Besszarábia, a „nemlétező” és mégis szúrós probléma.)
EEQ, 13. 1979 : 1. 47–74.

A Besszarábia fölötti többé-kevésbé nyílt szovjet–román történésvizta legújabb fejleménye A. M. Lazarev könyve. A cikk részletesen elemzi – és elítéli – Lazarev állásfoglalását Moldávia történetéről és hovatarozásáról, bemutat néhány román álláspontot, s megállapítja, hogy a feszültség Szovjet Moldávia megoldatlan nemzeti problémájából fakad.

ITZOCOVIČH, O. – LEPRE, A.: L'opera di Wallerstein sul sistema economico mondiale. (Wallerstein munkája a világgazdaság rendszeréről.)
QS, 14. 1979 : jan. – ápr. 249–277.

NAJDENOV, M. E.: Obscesztvovedenie 30-h godov o social'no-klaszcsovüh szdvigah v szovetszkom obscesztve. (A 30-as évek társadalomtudománya a szovjet társadalom osztályeltolódásairól.)
ISZSZSZR, 1979 : 1. 121–132.
A szocialista típusú osztály-struktúra kialakulásának analízise a kortárs gazdaságtörténeti és szociológiai munkákban.

NOVY, L.: Poznámky ke studiu vytvářeni vědeckých disciplín. (Megjegyzések a tudományos diszciplínák kialakulása kérdésének vizsgálatához.)
DVT, 12. 1979 : 1. 46–51.
Az előadás a „Tudomány története és filozófiája” címen (Pisa, 1978. szept. 4–8.) megtartott nemzetközi konferencián hangzott el és elsősorban a valószínűség elméletének a valószínűségezerű gondolkodáshoz való viszonyát vizsgálja a 17–18. század vonatkozásában.

OESTREICH, G.: Zur Vorgeschichte des Parlamentarismus: ständische Verfassung, landständische Verfassung, und landschaftliche Verfassung. (A parlamentarizmus előtörténetéhez: rendi alkotmány, kari alkotmány, tartományi alkotmány.)
ZHF, 6. 1979 : 1. 63–80.
A modern parlamentarizmussal és a rendi alkotmánnyal kapcsolatos irodalom áttekintése és értékelése. (1975-ben, a Bajor Akadémián tartott szimpóziumon elhangzott előadások értékelése.)

PLASCHKA, R.: Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institute 1978. (Beszámoló az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet 1978. évi tevékenységéről.)
ÖO, 1979 : 1. 25–35.
Az Intézet 1978-ban kifejtett tevékenysége a földrajz és kartográfia területén, folyóiratok és könyvsorozatok, könyvtár és dokumentáció, nemzetközi együttműködés, előadások és konferenciák.

PRESTIPINO, G.: Crisi della democrazia: neoliberalismo o „democrazia progressiva”? (A demokrácia krízise: neoliberalizmus vagy „haladó demokrácia”?)
CM, t. 17. 1979 : 1. 87–103.
Az 1977–78-as évek ifjúsági mozgolódásai államellenes, libertista tendenciái – a régi formák elvetése, értékítéletek újrvizsgálata – reformtörekvések a fennálló apparátus átalakítására, egy új formalizmus körvonalai.

SERGI, G. – FILORAMO, G. – MERLO, G. – PETRUCCI, A.: Storia totale fra ricerca e divulgazione: il „Montaillou” di Le Roy Ladurie. (A „teljes történelem” a kutatás és a közzététel között: Le Ladurie „Montaillou” c. munkája.)
 QS, 14. 1979 : jan. – ápr. 205–227.

Modell egy kis középkori közösség történetének feldolgozására, az elérhető források felhasználására – Le Roy Ladurie módszere, célkitűzése, eredményei.

SOBRERO, A. A.: Modelli sociolinguistici e modelli storici. (Társadalmi-nyelvészeti és történeti modellek.)

QS, t. 14. 1979 : 1. 80–103.

Egy adott nyelvészeti helyzet strukturális analízisével hosszútávú modellek felállítása – következtetési lehetőség ismeretlen korszakok analóg tendenciái, magatartásai, viselkedési modelljei rekonstruálására – két teszt bemutatása a szerző tételei bizonyítására.

TABACCO, G.: Su nobiltà e cavalleris nel medioevo. Un ritorno a Marc Bloch?

(A középkor nemességéről és lovagságáról. Visszatérés Marc Bloch-hoz?)

RSI, t. 91. 1979 : jan. – márc. 5–25.

A német historiográfia koncepciója, valamint Bloch és köre történetfelfogásának összevetése.

WALLERSTEIN, I.: Y a-t-il une crise du XVIIe siècle? (Van-e válság a XVII. sz.-ban?)

AESC, 34. 1979 : 1. 126–144.

Elemző, összefoglaló jellegű cikk elsősorban a XVI–XVII. sz.-i árvízviszonyokról és a lejátszódó főbb gazdasági folyamatokról.

ZSUKOV, E. M.: K voproszu o kriterijah periodizacii isztorii. (A periodizáció kritériumairól.)

NNI, 1979 : 1. 3–12.

A történelmi periodizáció és a valóságos történelmi folyamat közötti dialektikus kapcsolatot elemzi.

HISTORIOGRÁFIA

BOUWSMA, W. J.: The Renaissance and the drama of Western history. (A reneszánsz és a nyugati történelem ill. történetírás drámája.)

AHR, 84. 1979 : 1. 1–15.

Az Amerikai Történelmi Társulat volt elnökének elnöki előszava egy, a reneszánsznak szentelt folyóiratszámot vezet be. Azt tárgyalja, hogy napjainkban zajlott le a nyugati történelem hagyományosan drámai szerkezetének összeomlása, ami különösen a reneszánsz kutatóira van nagy kihatással a reneszánsznak a hagyományos sémában elfoglalt központi szerepe miatt.

- BUSINO, G.: Uno storico ginevrino: Luc Monnier (1902–1976). (Egy genfi történész: Luc Monnier, 1902–1976.)
RSI, t. 91. 1979 : 1. 170–179.
Munkássága, méltatása.
- CONTE, D.: Fascismo, stato e rivoluzione nella „neue Sozialgeschichte”. (Fasizmus, állam és forradalom az új /német/ társadalomtörténetben.)
SSt. 20. 1979 : 1. 75–89.
Historiográfiai szemle – a „Geschichte und Gesellschaft” c. folyóirat köré tömörült csoport eredményei.
- DORPALEN, A.: History and politics: and East German assessment. (Történelem és politika kelet-német szemmel.) (Szemleciikk)
CEH, 12. 1979 : 1. 83–90.
A cikk azt elemzi, hogy a pártos elkötelezettség milyen képet formáltat a kelet-német történésszel a nyugat-német történelmi felfogásról és hogyan használják a marxisták a történelmet az osztályharc fegyvereként. Az alapot az Unbewältigte Vergangenheit: Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung in der BRD. (3. rev. Ed. Berlin, Akademie Verl. 1977) szolgáltatja.
- De FELICE, R.: La storiografia contemporaneistica italiana dopo la seconda guerra mondiale. (A jelenkor olasz historiográfiája a második világháború után.)
SCo, t. 10. 1979 : febr. 91–108.
Az olasz történetírás fejlődését és irányzatait befolyásoló kulturális és politikai atmoszféra az utolsó harminc év folyamán.
- GRASSI, L.: Per una storia della penetrazione dei „lumi” nei principati danubiani (1740–1802). Note e appunti. (A felvilágosodás dunai államokba való behatolásának történetéhez. 1740–1802. Megjegyzések és szempontok.)
NRS, t. 63. 1979 : jan. – ápr. 1–32.
A mai román történetírás Moldva és Havasalföld XVIII. sz.-i történetéről – a „román felvilágosodás” fikciója.
- GRENDI, E.: La storiografia italiana ieri. (Az olasz történetírás tegnap.)
QS, t. 14. 1979 : jan. – ápr. 307–311.
Ruggiero Romano új könyve értékítéleteinek mérlegelése.
- HALAS, F. X.: Čestí měšťanští dějepisí třicetileté války. (A harmincéves háború cseh polgári történetírói.)
ČMM, 98. 1979 : 1–2. 137–162.
A cikk áttekintést ad a csehszlovák történetírásnak a 17. századi polgári történetírók munkáinak értékéről és értékeléséről a nemzeti felvilágosodás korától (az első nagyobb érdeklődés a 17. századi irodalmi és történelmi írások iránt ekkor nyilvánult meg) egészen a napjainkig.

HAUBELT, J.: *Seminarium politicum a Gelasius Dobner* (*Seminarium politicum és Gelasius Dobner.*)

ČCH, 27. 1979 : 1. 76–112.

A cikk a cseh kritikai történetírás megalapozója, G. Dobner (1719–1790) a kö-zépiskolai oktatás bevezetéséért, ill. megvalósításáért tett erőfeszítéseit, s a törek-vések kudarcának hátterét elemzi.

HEINZMANN, J. G.: *Schlözer on historiography.* (*Schlözer a történetírásról.*)

HT, 18. 1979 : 1. 37–51.

A 18. sz.-i történetfilozófia a protestáns Észak-Németországban.

OTCOVSKÝ, I.: *O hlavních směrech pojetí českých dějin u německých historiku období kapitalismu.* (*A cseh történelem értelmezésének fő irányzatai a kapita-lizmus korabeli német történészek körében.*)

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 163–175.

A cikk körvonalazza a 19. századi és a 20. század eleji német történetíróknak a cseh történelemre vonatkozó koncepcióját, s annak a kor- és osztályviszonyok-kal való szoros összefonódására utal.

PHILLIPS, M.: *Machiavelli, Guicciardini, and the tradition of vernacular historiography in Florence.* (*Machiavelli, Guicciardini és firenzei helyi, népszerű történetírás hagyománya.*)

AHR, 84. 1979 : 1. 86–105.

A két 16. századi firenzei történész munkásságával ért tetőpontjára a firenzei történetírás. Ők ötvözték a klasszikus, tudatosan szerkesztett, de merev esemény-történetet a helyi krónikások pragmatizmusával és konkrétuságával.

VALIANI, L.: *La storiografia del movimento operaio socialista italiano.* (*Az olasz szo-cialista munkásmozgalom historiográfiája.*)

RSI, 91. 1979 : 1. 71–143.

Korszakok, tendenciák, értékelések.

SEGÉDTUDOMÁNYOK

BAGLIANI, A. P.: *Eine Briefsammlung für Rektoren des Kirchenstaates (1250–1320).* (*Az egyházi állam rektorainak levélgyűjteménye, 1250–1320.*)

DAEM, 35. 1979 : 1. 138–208.

122 eredeti levél közlése. A levelek politikai, adminisztratív, pénzügyi, egyházi, bírói és katonai problémákat érintettek. A legtöbb levél az egyházi állam rekto-raitól került ki, akik 1254 és 1322 között voltak hivatalukban.

CARDINI, F.: *Assisi al tempo di Francesco.* (*Assisi városa Szent Ferenc korában.*)

RSI, t. 91. 1979 : 1. 144–157.

A ferences-eredetű forrásokon kívüli forrásanyag kutatási problémái.

- KENT, G. O.: Research opportunities in West and East German archives for the Weimar Period and the Third Reich. (Kutatási lehetőségek a nyugat- és kelet-német levéltárakban a weimari korszakról és a Harmadik Birodalomról.) CEH, 12. 1979 : 1. 38–67.
A teljesség igénye nélkül hasznos és elfogulatlan ismertetést ad az NDK és NSZK levéltári rendszeréről és egyes levéltáiról, az ott elhelyezett gyűjteményekről.
- NUSSBÄCHER, G.: Dokumente aus dem Kronstädter Staatsarchiv über die Türkeneinfälle im Burzenland in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. (Dokumentumok a Brassói Állami Levéltárból a XV. század második felében a Barcaságban lezajlott török betörésekről.) FVL, 22. 1879 : 1. 25–30.
Az 1458–1500 között keletkezett 400 oklevélből kb. 70 vonatkozik a törökhöz fűződő kapcsolatokra, s ezeket tekinti át a cikk.
- TURI, G.: Ideologia e cultura del fascismo nello specchio dell'Enciclopedia Italiana. (A fasizmus ideológiája és kultúrája az Enciclopedia Italiana tükrében.) SSt, 20. 1979 : jan. – márc. 157–211.
A címszavak szelektálásának, kidolgozásának elemzése – az 1925–26-ban kezdődő kollektív munka eredményeként megjelent 36 kötet időállósága és használhatósága, ill. politikai átitatottsága.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku (Szlovákiai községek honismereti lexikona), II–III. Encyklopedický ústav SAV. Veda, Bratislava 1977, 1978. 517, 532. p. – *Ismerteti*: P. Horváth.
HČ, 27. 1979 : 1. 118–123.
Részletes áttekintést ad valamennyi szlovákiai község, kisebb település, történelmi, politikai, gazdasági stb. fejlődéséről.

MUNKÁSMOZGALOM, A MOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

- AJZIN, B. A. – KUNINA, V. É.: Vtoroj tom truda po isztorii i teorii mezdunarodnogo rabocsego dvizsenija. (A nemzetközi munkásmozgalom elméletéről és történetéről szóló második kötet.) NNI, 1979 : 1. 159–170.
A 7 kötetesre tervezett sorozat második kötete az 1871 és 1904 közötti munkásmozgalom gyakorlati és elméleti fejlődését tárja fel.
- HORNOVÁ, H.: Sociálně demokratické pojetí „internacionalismu” a nacionalismu. (Az „internacionalizmus” és a nacionalizmus szociáldemokrata értelmezése.) ČČH, 27. 1979 : 2. 163–185.
A cikk a 60-as évek végi és a 70-es évek elején bekövetkezett válság következtében a szociáldemokrata pártokban megindult differenciálódási folyamat okait illetve a szociáldemokrata pártokon belül erősödő baloldali politikáját és a szocialista internacionálé politikáját elemzi.

- KOLEJKA, J.: Marxovo a Engelsovo pojetí „národní“ či „národnostní otázky“ před rokem 1848. (Marx és Engels „nemzet”, ill. „nemzetiségi kérdés” értelmezése 1848 előtt.)
 ČMM, 98. 1879 : 1–2. 49–63.
 A cikk összegezi Marx és Engels e kérdésre vonatkozó nézeteit elsősorban a francia, angol és németországi viszonyok tanulmányozása alapján, de kitér a közép-európai nemzeti és nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatos nézeteik elemzésére is.
- LUPORINI, C.: Gramsci e la religione. (Gramsci és a vallás.)
 CM, t. 17. 1979 : 1. 71–85.
 A vallás, mint társadalmi ideológia Gramsci filozófiájában.
- NEITZEL, S. C.: The evolution of August Bebel's social-political credo, 1861–1871. (August Bebel társadalmi, politikai hitvallásának fejlődése, 1861–1871.)
 EEQ, 13. 1979 : 1. 75–94.
 A cikk végigkíséri azokat a tényezőket, amelyek Bebelt egyre jobban balra sodorták, kapcsolatát Liebknechttel, a marxizmussal, poroszellenességét és a porosz–francia háborút, valamint a párizsi kommün hatását gondolkodására.
- PAGGI, L.: Socialisti italiani e sinistra europea. (Olasz szocialisták és az európai baloldal.)
 CM, t. 17. 1979 : 1. 17–33.
 Történelmi tapasztalatok az olasz baloldali politikai harcainak európai viszonylatáról.
- RONFIN, F.: La classe ouvrière et le néo-malthusianisme: l'exemple français avant 1914. (A munkásosztály és a neo-malthusianizmus: az 1914 előtti francia példa.)
 MS, 1979 : 1. 85–118.
 A neo-malthusianus gondolatrendszert a szocialista ideológusok támadják, a munkásság vagy nem tud róla, vagy visszautasítja.
- SCARPONI, A.: Lukács, critico dello stalinismo. (Lukács, a sztalinizmus kritikusa.)
 CM, 17. 1979 : 1. 105–111.
 A marxizmus újjászületését sürgető lukácsi teória elemzése.
- UL'JANOVSZKIJ R. A.: Komintern i nacional'no-oszvoditel'noe dvizsenie. (A Komintern és a nemzeti-felszabadító küzdelem.)
 VIKPSzSz, 1979 : 2. 39–51.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

- HAVLÍKOVÁ, L.: Obléhání Konstantinopole roku 626 ve světle byzantsko-iránských vztahu. (Konstantinápoly 626. évi ostroma a bizánci–iráni kapcsolatok fényében.)
 ČMM, 98. 1979 : 1–2. 126–136.

A városnak 626-os avarok és szlávok által való ostromát a szerző az iráni–bizánci háborúk következményeként tárgyalja, s ilyen szemszögből a szláv–arab támadásnak fontos, de mégis csak másodrendű szerepe volt abban a gazdasági és politikai válságban, amelybe a 7. század elején a bizánci császárság került.

VINOGRADOV, V. N.: Lord Kaszlri i Balkanü. (Lord Kastlercagh és a Balkán.)
SzSz, 1979 : 1. 44–66.

A Foreign Office vezetője Lord Kastlercagh, a bécsi kongresszus által megrajzolt térkép megváltoztatásán fáradozott. A cikk a Balkán helyzetének alakulását vizsgálja fel az 1820-as évek angol külpolitikájában.

HAMMER, M.: En marge d'une correspondance diplomatique: problématique de l'agonie du régime tsariste. (Egy diplomáciai levelezés margójára: a cárista rezsim agóniájának problematikája.)
RHMC, 26. 1979 : 1. 125–143.

Gaston Errembault de Dudzele rendkívüli kiküldött és a cári udvarban tevékenykedő teljhatalmú miniszter néhány levele. A levelek az 1870–80-as évekből keltek, az orosz kül- és belpolitika néhány aspektusát világítják meg.

KAROSZEV, V. J.: Vosztocsnij krizisz i ruszsko-tureckaja vojna 1877–78. godov. (A keleti válság és az 1877–78-as orosz–török háború.)

ISzSzSzR, 1979 : 1. 150–158.

E külső és belső válságjelenségek súlya abban van, hogy általuk választható el Dél-Kélet-Európa számos népének fejlődésében a kapitalizmus a feudalizmustól.

DUTTON, D. J.: The Balkan campaign and French war aims in the Great War. (A balkáni hadjárat és Franciaország háborús céljai a nagy háborúban.)

EHR, 94. 1979 : 1. 97–113.

Angol–francia érdekellentétek az első világháborúban – közel-keleti aspirációk.

PETZOLD, J.: Die Forderungen des deutschen Imperialismus an Bulgarien im März 1918. (A német imperializmus követelései Bulgáriával szemben 1918 márciusában.)

ZfG, 27. 1979 : 3. 235–249.

Eredeti dokumentumok közlése és azok magyarázata.

POPISTEANU, C.: Contributions de l'Entente Balkanique et un climat de paix, coopération et sécurité collective en Europe. (A Balkáni Szövetség hozzájárulása a békés viszony és kollektív biztonsági együttműködés megvalósításához Európában.)

RESEE, t. 17. 1979 : 1. 297–315.

Bemutatásra kerülnek a különböző európai biztonsági tervezetek, Laval, Barthou, valamint Titulescu szerepének értékelése egészíti ki a kor bonyolult diplomáciai viszonyainak felvázolását.

- BUZINKAI, D.:** Soviet – League relations, 1920–1923: political disputes. (A szovjetek és a Népszövetség viszonya 1920–1923: politikai viták.)
 EEQ, 13. 1979 : 1. 25–45.
 A Népszövetség többször próbálta normalizálni a viszonyokat Szovjetorszországgal, de nem talált viszonzásra, a szovjetek a kapitalista világ rosszindulatú szövetségének tartották és a vele való kapcsolatok helyett létrehozták saját uniójukat, amelyet életrevalóbb nemzetközi szervezetnek tartottak.
- PEDEN, G. C.:** Sir Warren Fisher and British rearmament against Germany. (Sir Warren Fisher és Anglia újrafelfegyverkezése Németország ellen.)
 EHR, 94. 1979 : 1. 29–47.
 Anglia külpolitikai vonalvezetése 1933–38 között. W. Fisher személyes befolyása – fegyverkezési programja.
- GROBELNÝ, A.:** K jednému o stavu odersko-dunajského pruplavu po mnichovském diktátu. (Adalék az Odera–Duna csatorna helyzetéről folytatott tanácskozássokhoz a müncheni diktátum után.)
 SSb, 77. 1979 : 1. 1–14.
 A cikk bevezető része áttekintést ad a csatorna létrehozására vonatkozó korábbi tervekről 1917-től a müncheni egyezmény megkötéséig. A szerző ezután bemutatja a csehszlovák kormány törekvéseit a náci németország által előterjesztett (1936 óta szorgalmazott) csatorna-tervezet módosítására, a csehszlovák állam érdekeit jobban szem előtt tartó szempontok érvényesítésére, ill. e törekvések kudarcának okát.
- BEZÜMENSZKIJ, L. A.:** Novüe materialü o peregovorah Vil'szona – Vol'tata. (Új dokumentumok a Wilson–Wohltat tárgyalásokról.)
 NNI, 1979 : 1. 83–105.
 A szerző pontosítja a 1939 nyarán lezajlott tárgyalások dátumát, a körülményeket és a megbeszélések jelentőségét.
- EICHHOLTZ, D.:** Expansionsrichtung Nordeuropa. Der „Europäische Grosswirtschaftsraum“ und die nordischen Länder nach dem faschistischen Überfall auf die UdSSR. (Észak-Európa mint terjeszkedési irány. Az „Európai nagy gazdasági tér” és az északi országok a SZU megtámadása után.)
 ZG, 1979 : 1. 17–32.
 A cikk azt vizsgálja, hogyan változott Észak-Európa gazdasági jelentősége a német imperialisták számára, a világháború folyamán jelentkező változásokat követve.
- BRÜGEL, J. W.:** Dahlerus als Zwischenträger nach Kriegsausbruch. (Dahlerus, mint pletykafészek a háború kitörése után.)
 HZ, 228. 1979 : 1. 70–97.
 Jean Birger Essen Dahlerus (1891–1957) svéd mérnök. 1939-ig ügynökként tevékenykedett, Göring és az angol kormány között. 1949. márciusában Nürnbergben Göring mentő tanújaként szerepel.

- HANAK, H.: Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow, May 1940 – June 1941. (Sir Stafford Cripps, mint moszkvai angol nagyköv. 1940 május – 1941 június.)
EHR, 94. 1979 : 1. 48–70.
Stafford Cripps politikai pályafutása, szerepe a munkáspártban, moszkvai kiküldetésének háttere.
- TOSKOVA, V.: B'lgaria v balkanskata politika na CZASCS (szeptemvri 1943 – juni 1944 g.) (Az USA balkánpolitikája és Bulgária; 1943. szept. – 1944. jún.)
IP, 1979 : 1. 27–50.
Az USA Nemzeti Levéltárban levő anyagok alapján vizsgálja az amerikai balkánpolitikát, az angol–amerikai ellentéteket a Balkánon, Törökország helyzetét, a balkáni antifasiszta mozgalmat.
- DUBINSZKIJ, A. M.: Peregovorü „szojuznicseszkoj gruppü nabljudatelej” SzSA sz rukovodstvom KPK. (Az amerikai „szövetséges megfigyelő-csoport” tárgyalásai a Kínai Kommunista Párt vezetőivel.)
VI, 1979 : 1. 71–81.
A japán agresszió elleni maoista politika már 1944-ben nem bízott a Szovjet-unióban, hanem az amerikai közeledést kezdeményezte.
- POIDEVIN, R.: Frankreich und die Ruhrfrage, 1945–1951. (Franciaország és a Ruhrkérdés, 1945–1951.)
HZ, 1979 : 2. 317–334.
- TEL'NOV, V. K.: K voproszu o podgotovke mirnogo dogovora sz Bolgarijej. (A Bulgáriával megkötendő békeszerződés előkészítésének kérdéséhez.)
SzSz, 1979 : 1. 22–34.
Az 1947 februárjában Párizsban aláírt békeszerződés 1946-os előkészítése.
- STEGER, B.: General Clays Stabskonferenzen und die Organisation der amerikanischen Militärregierung in Deutschland. Die „Clay-Minutes” als historische Quelle/Clay tábornok stábjának konferenciái és az amerikai katonai kormányzás szervezete Németországban. A „Clay-percek” (mint történelmi források).
VF, 27. 1979 : 1. 113–131.
Clay tábornok neve elsősorban mint az 1948/49-es amerikai léghídi szervezőjeként ismert, és akit „Berlin megmentője”-ként emlegettek. Steger cikke és az azt követő, ugyanezen szám 131–151. oldalán található ugyancsak Steger által összeállított dokumentum-gyűjtemény a katonai kormányzó szervező tevékenységét állítja középpontba.
- PETROVSZKIJ, V. F.: Problemü mira i razoruzsenija i szovremennaja amerikanszkaja politologia. (A béke és a leszerelés problémája és a mai amerikai politológia.)
NNI, 1979 : 1. 31–47.
A cikk a háború és a béke kérdésében mutatkozó polgári tendenciákat igyekszik feltárni a nemzetközi enyhülés szakaszában.

TUDOMÁNY- és TECHNIKA TÖRTÉNET

- HOCQUET, J. C.: Patrimonio tecnico e integrazione culturale in Adriatico: alcuni aspetti. (Technikai örökség és kulturális kiegyenlítődés az Adria vidékén: néhány szempont.)
 QS, t. 14. 1979 : 1. 31–53.
 Az Adria parti országok anyagi kultúrájának kölcsönhatásai XIII–XVIII. sz.-ban – azonos technológia kialakulása a sókitermelésben, a szállító- és vitorláshajók típusainak kialakításában, analógia súlymértékek használatában.
- CIMINO, G.: Filosofia della scienza o storia della scienza? (A tudomány filozófiája vagy a tudomány története?)
 QS, t. 14. 1979 : jan. – ápr. 278–283.
 Egy Galilei-symposium vitáinak összefoglalása.
- VERGANI, R.: Lessico minerario e metallurgico dell'Italia nord-orientale. (Bányászati és fémkohászati lexikon Északnyugat-Itáliában.)
 QS, 14. 1979 : 1. 54–79.
 Német bányászok és technikusok XV–XVI. sz.-i északitáliai működésének hatása a helyi szókincs kialakulására – a német technológia vezető szerepének megszűnése a XVII. sz. közepétől kezdve a szaknyelv fejlődésének tükrében.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

- KELLEY, D. R.: Gaius Noster: substructures of western social thought. (Gaius noster: a nyugati társadalmi gondolkodás alapjai.)
 AHR, 84. 1979 : 3. 619–648.
 A 2. századi római jogász, Gaius a nyugati társadalmi gondolkodás alapjait vetette meg A polgári jog intézményei c. művével és egész munkásságával, mégis viszonylag elfelejtett figura maradt. A „gaiinizmus” történetét tekinti át a cikk.
- LITTLE, L. K.: La morphologie des malédictions monastiques. (A szerzetesi átkok morfológiája.)
 AESC, 34. 1979 : 1. 43–60.
 Az exkommunikáció és az átkok formai és tartalmi jellemzői a IX–XII. sz.-ig. (Főleg Franciaországban és a főbb nyugateurópai országokban.)
- EVANS, G. R.: Schools and scholars: the study of the abacus in English schools c. 980 – c. 1150. (Iskolák és iskolások: tanulmány az abacus használatáról az angol iskolákban, 980–1150 között.)
 EHR, 94. 1979 : jan. 71–89.
 Egykorú kéziratok leírása a számológépre alapozott tanítási módszerekről, elterjedtségéről.

FERGUSSON, P. J.: Notes on two Cistercian engraved designs. (Megjegyzések két vésett cisztercita tervrajzhoz.)

S, 54. 1979 : 1. 1–17.

Épülettervajzok készítése, nagyítása, geometriai számítások két XII. századi kőbe vésett kolostorépület-részletrajz alapján.

DILLER, G.–T.: L'Escoufle: une aventurière dans le roman courtois. (L'Escoufle: kalandornő egy udvari regényben.)

MA, t. 85. 1979 : 1. 33–43.

Jean Renard XII–XIII. századi szerző udvari regényében a szentimentális polgári és a nemesi világnézet keveredik. Érdekes, hogy a hősnő megtagadja azt, hogy az udvari szerelem hősnője legyen; visszautasítja egy udvari lovag csábítását. A mű az Arthur-mondakör regényeit ironizálja.

WISMAN, J.–A.: L'Epitoma rei militaris de Végèce et sa fortune au Moyen Age.

(Vegetius Epitoma rei militaris c. műve és sorsa a középkorban.)

MA, t. 85. 1979 : 1. 13–31.

Vegetius egyike a legtöbbet olvasott, fordított és kommentált szerzőknek, kiváltképp a XIII. században. A francia lovnak a római miles-t kellett utánöznie. A politikai-tudományos traktátusokban is felhasználják Vegetiust, hogy a fejedelmeknek politikai példát nyújtsanak.

PAYER, P. J.: Prudence and the principles of natural law: a medieval development.

(A megfontoltság és a természeti törvény alapjai: egy középkori fejtegetés.)

S, 54. 1979 : 1. 55–70.

A 'prudencia' erénye a középkori keresztény etikában – Aristoteles és a XIII. sz.-i egyházatyák koncepciójának összetétele.

GALLINI, C. – CASES, C. – BORI, P. C.: „La fine del mondo” di Ernesto De Martino.

(E. de Martino „A világ vége” c. munkája.)

QS, 14. 1979 : 1. 228–248.

Anthropológusok, pszichológusok, vallástörténészek vitája De Martino munkája körül.

MUIR, E.: Images of power: art and pageantry in Renaissance Venice. (A hatalom megjelenítése: művészet és pompa a reneszánsz Velencében.)

AHR, 84. 1979 : 1. 16–52.

A cikk Berenson nyomán felteszi a kérdést: milyen történeti értéke van az egy kormányzat által önmagáról alkotott képnek. Ennek megválaszolására vizsgálja a 15–16. századi Velence politikai eszméinek és művészi motívumainak összefüggését, a művészeteket patronáló személyiségeket és az ikonográfiai hagyományokban bekövetkezett változásokat.

NAUERT, C. G. ifj.: Humanists, scientist, and Pliny: changing approaches to a classical author. (Humanisták, tudósok és Plinius: egy klasszikus szerző változó megközelítése.)

AHR, 84. 1979 : 1. 72–85.

A reneszánsz kulturális változásainak igazi lényege nem az antik szövegek újrafelfedezése, hanem az érdeklődésben és az értékrendszerben bekövetkezett eltolódás. A 16. századi európai humanisták közül sokan már nem magával az antik szöveggel, annak rekonstruálásával foglalkoztak, hanem az idősebb Plinius természetről alkotott nézeteinek igazságával.

HUTTMANN, A.: Die Rolle der extrauniversitären ärztlichen Ausbildung in der Vergangenheit Siebenbürgens. (Az egyetemen kívüli orvosi képzés szerepe Erdély múltjában.)

ZSL, 2. 1979 : 1. 16–21.

Erdély a XIX. sz. utolsó negyedéig nem rendelkezett a mai értelemben vett főiskolával. A szerző a XVI. századtól kezdve tekinti át, hogy egyetem hiányában hogyan próbálták megoldani az orvoscépzést, hol, milyen intézményt alapítottak, stb. Nagy orvoshiány volt Erdélyben, 1807-ben is csak 57 orvos, 162 seborvos, 51 patikus és 142 bábaasszony volt található.

BUTLER, J.: Magic, astrology, and the early American religious heritage. (Varázslás, asztrológia és a korai amerikai vallási örökség.)

AHR, 84. 1979 : 2. 317–346.

A 17–18. századi amerikai telepéseknek nagyon kis százaléka tartozott szervezett egyházhoz. Tovább élt az európai okkultizmus, varázslás, asztrológia, jövőbelátás, boszorkányság, kb. az 1720-as évekig. Ennek nehezen megfogható nyomait és a hanyatlás okait nyomozza a cikk.

FITTIPALDI, A.: La ricerca storico-artistica e la politica dei beni culturali. (A művészettörténeti kutatások és a kulturális javakkal kapcsolatos politika.)

CM, t. 17. 1979 : 1. 129–140.

A diszciplina problematikus helyzete Olaszországban, az intézményes és strukturális reformok szükségessége.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

NERI, V.: Manufaktury państwowe i wytwórczość prywatna w późnej starożytności. (Az állami manufaktúrák és a magántermelés a kései ókorban.)

PH, 70. 1979 : 1. 1–13.

A kései antikvitásban jelenik meg az állam közvetlen beleszólása a termelésbe; elsősorban Diocletianus, később Valentinianus és Valens, majd Honorius rendeletei nyomán kapunk képet erről a folyamatról.

- SUCHODOLSKI, S.: Karoliński system monetarny i jego recepcja w Europie wczesnośredniowiecznej. (A karoling pénzrendszer és fogadtatása a koraközépkori Európában.
PH, 70. 1979 : 1. 15–26.
A karoling pénzrendszer jellemzője az ezüst kizárólagos használata és a denárnak, mint pénzegységnek a kibocsátása. Nominális és reális értéke változó.
A karoling pénzrendszer magában a birodalomban csak mintegy száz évig áll fenn, a X–XI. sz. fordulóján kialakuló új feudális államokban azonban tovább fennmarad.
- BAIROCH, P.: Écarts internationaux des niveaux de vie avant la Révolution industrielle. (Az életszínvonal nemzetközi eltérései az ipari forradalom előtt.) AESC, 34. 1979 : 1. 145–171.
A 16–19.-sz.-ig a főbb európai országokban elsősorban a bruttó nemzeti termelést és az egy főre jutó minimális létfenntartási költségeket elemzi.
- GERTEIS, K.: Regionale Bauernrevolten zwischen Bauernkrieg und Französischer Revolution. Eine Bestandsaufnahme. (Helyi parasztlázadások parasztháború és a francia forradalom között. Leltár.) ZHF, 6. 1979 : 1. 37–62.
1500 és 1800 között Európában lezajlott parasztfelkelések összefoglaló elemzése. A parasztlázadások megjelenési formáiról, eddigi értékeléséről, anyagi okairól, a katonai szervezet szerepéről, az eredményekről, stb. ad tájékoztatást, elemzést.
- HACKER, W.: Zur Auswanderung aus dem südlichen Oberrheingebiet (Breisgau und Ortenau) nach Siebenbürgen im 18. Jahrhundert. (A déli Felső-Rajna vidékről – Breisgau, Ortenau – Erdélybe való kivándorláshoz, a XVIII. században.) ZSL, 2. 1979 : 1. 59–70.
A kivándorlási terület bemutatása, a kivándorlás okai időpontjai (a XVIII. sz. közepe, ill. 1770 két csúcspont), a kormányzat állásfoglalása a kivándorlással kapcsolatban.
- VILLARI, L.: Il capitalismo della grande depressione. La crisi agraria e la nuova economia (1873–1900). (A kapitalizmus a nagy depresszió korszakában. Az agrárkrízis és az új gazdálkodás. 1873–1900.) SSt, t. 20. 1979 : 1. 27–36.
A protekcionizmus bevezetése Olaszország után Európa többi országaiban – az agrárreform és az iparosodás alternatívája.
- MAŁECKA, T.: Pomoc rządowa Stanów Zjednoczonych Ameryki dla państwa polskiego po I wojnie światowej. (Az Amerikai Egyesült Államok kormánysegélye a lengyel állam számára az I. világháború után.) PH, 70. 1979 : 1. 73–88.
Az amerikai segély része volt az I. világháború utáni nagy amerikai hitelakciónak, amelyet az elpusztított Európának nyújtottak. A legnagyobb összeget

Lengyelország kapta, részint Szovjet-Oroszországgal való közvetlen szomszéd-sága és az intervenció miatt. Az 1920-as amerikai választások és a republikánus Hoover győzelme után azonban az USA igyekezett leépíteni állami kötelezett-ségeit az európai országokkal szemben.

MIHUTINA, I. V.: Voproszŭ bor'bu protiv fasizma i ugrozŭ vojnŭ v sztranaš Central'noj i Jugo-Voštocnoj Evropŭ v 1935–1939 között.)

SzSz, 1979 : 1. 3–22.

SLÁDEK, Z.: Pokusy o hospodářskou integraci střední i jihovýchodní Evropy v meziválečném období. (Kísérletek a gazdasági integráció létrehozására Közép-és Délkelet-Európában a két világháború között.)

CMM, 98. 1978 : 1–2. 32–48.

CARDIA, C.: L'area cattolica dopo il 20 giugno 1976. (A katolikus világ 1976. jún. 20. óta.)

CM, t. 17. 1979 : 1. 35–69.

A katolikus egyházon belül az utolsó években megindult nagy átalakulási hullá-mok főbb rendenciái.

KELET-EURÓPA

RŪBAKOV, B. A.: Szmerdü. (A közrendűek.)

ISzSzSzR, 1979 : 1. 41–58.

A középkori szlávság körében meglévő „szmurd”, „szmard”, „szmerd” fogalmát segít tisztázni a kutatás mai szintjén, és áttekintést ad a kérdés eddigi szakirodal-máról.

ŠINDELÁŘ, B.: Útěk poddaných z Moravy koncem 17. století do Uher. (Jobbágy-szö-kések Morvaországából Magyarországra a 17. század végén.)

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 70–103.

A cikk bevezető része áttekinti a jobbágy-szökések kérdésével foglalkozó cseh-szlovák irodalmat, aláhúzza, hogy a jobbágy-szökés az osztályharc megnyilvánu-lásának egyik formája. A szerző elsősorban a 17. sz. 80-as éveitől lezajlott job-bágy-szökések mértékét és hatását vizsgálja.

SZCZUCKI, L.: Antitrinitari nell'Europa orientale. (Antitrinitáriusok Kelet-Európában.)

RSI, 91. 1979 : 1. 158–169.

Az unitáriusokkal foglalkozó történeti irodalom áttekintése – Massimo Firpo, Antitrinitari nell'Europa orientale..... 1977 c. munkája értékelése.

MACKENZIE, D.: Russian views of the eastern crisis, 1875–1878. (Orosz vélemények a keleti válságról, 1875–1878.)

EEQ, 13. 1979 : 1. 1–24.

A cikk át kívánja tekinteni a kérdés szinte egész orosz és szovjet irodalmát, ösz-szevetve elsősorban a forradalom előtti és a szovjet interpretációkat.

BENSER, G.: Der Februarsieg 1948 in der Tschechoslowakei und der revolutionäre Prozess auf dem Territorium der DDR. (Az 1948-as februári győzelem Csehszlovákiában és a forradalmi folyamat az NDK területén.)

ZfG, 1979 : 1. 5–16.

A sok szempontból döntő 1948-as év eseményeinek leírása a címben jelzett területen.

HÜBNER, C.: Zum Wirken der Deutsch–Polnischen Gesellschaft für Frieden und gute Nachbarschaft 1948–1952. (A „Német–Lengyel Társaság a békéért és a jó szomszédi viszonyért” tevékenységéhez 1948 és 1952 között.)

ZfG, 27. 1979 : 5. 409–422.

DÉL-KELET-EURÓPA

DIETEN, Jan-Luis van: Politische Ideologie und Niedergang im Byzanz der Palaiologen.

(Politikai ideológia és hanyatlás Bizáncban a Palaiologok korában.)

ZHF, 1979. 6. k. 1. sz. 1–36. p.

PISZAREV, JU. A.: Za kulizsami szuda v Szalonikah organizacije „Ob”edinenie ili smert’”. (Az „Egyesülés vagy halál” nevű szervezet szaloniki-i tárgyalásának kulisszái mögött.)

NNI, 1979 : 1. 106–121.

Az 1917-es tárgyalás elítélteinek titkos szervezetéről, amely „Fekete kéz” néven vált ismertté, új kutatásainak fényében ír a szerző.

ANGLIA

GILLINGHAM, J.: The unromantic death of I Richard. (I. Richard prózai halála.)

S, 54. 1979 : 1. 18–41.

Oroszlánszívű Richard halála körülményei a korabeli krónikák összehasonlítása alapján – a vonatkozó XIX–XX. sz.-i historiográfia koncepciójának felülvizsgálatával.

JONES, R. F.: An Anglo-Norman rhymed sermon for Ash Wednesday. (Egy angol–norman rímes hamvazószerdai prédikáció.)

S, 54. 1979 : 1. 71–84.

A XIII. sz.-i egyház problematikája, az egyházi reform igénye – a hallgatóság morális, szellemi, intellektuális szintjének felmérése a szentbeszéd alapján.

BRITNELL, R. H.: King John’s early grants of markets and fairs. (János király korai vásár- és piacjogományai.)

EHR, 94. 1979 : 1. 90–96.

XIII. századi vásár- és piacviszonyok Angliában.

- PAVLOVA, T. A.: Anglija Sekszpira i Anglija Kromvelja. (Shakespeare Angliája és Cromwell Angliája.)
 NNI, 1979 : 1. 148–158.
 A széles angol néprétegek szabadidő kultúrája a XVI. század végén, a XVII. század első felében.
- PORTER, R.: Medicina e Illuminismo nell'Inghilterra del Settecento. (Orvostudomány és felvilágosodás a XVIII. sz.-i Angliában.)
 QS, t. 14. 1979 : 1. 155–180.
 A pusztán statisztikai és demográfiai megközelítés helyett a szerző a viselkedésekben, a családi kapcsolatokban bekövetkező változásokat akarja elemezni – a felső osztályok individualizmusának fokozódását, a népi gyógyításba visszanyúló stimulus vonatkozásait vizsgálja.
- SUREL, J.: La première image de John Bull, bourgeois radical, Anglais loyaliste (1779–1815). (A polgári radikális angol loyalista John Bull első képmása.)
 MS, 1979 : 1. 65–84.
- BÉDARIDA, F.: L'Angleterre victorienne paradigme du laissez – faire? A propos d'une controverse. (A viktoriánus Anglia a „laissez faire” paradigmája? Egy vita ürügyén.)
 RH, 529. 1979 : 1. 79–98.
 A viktoriánus korról foglalkozó vita anyagának ismertetése után a szerző leszögezi, hogy az 1830–1870 közti időszak történetére nemcsak a laissez faire elvének érvényesülése jellemző, hanem a kormányzás forradalma (revolution in government) is. Az önkormányzat elvének érvényesülése mellett az irányításhoz szükséges tudást koncentrálják.
- DANKELMANN, O.: Zu Geschichte und Funktion britischer sozialreformistischer Völkerbundskonzeptionen 1916 bis 1919. (Angol szociálreformista Népszövetség-koncepciók történetéhez és funkciójához 1916-tól 1919-ig.)
 ZfG, 1979 : 1. 32–45.
 Az angol munkáspártok magatartását a népszövetség eszméjével kapcsolatban az első világháború alatt a háborúhoz fűződő viszonyukból, a háború okainak, jellemzőjének megítéléséből lehet megismerni. A szociálreformizmus vizsgálata.
- ZSIGALOV, I. I.: Britanskoe dvizsenie v zascitu mira: genezis, evoljucija, oszobenoszti. (A brit békemozgalom eredete, fejlődése, sajátosságai.)
 VI, 1979 : 1. 54–70.
 Az 1945 utáni angol háború ellenes mozgalom okai, tendenciái és periodizációja.

BELGIUM

ENGEN, John van: Rupert von Deutz und das sogenannte Chronicon sancti Laurentii Leodiensis. Zur Geschichte der Investiturstreites in Lüttich. (Rupert von Deutz és az úgynevezett Chronicon sancti Laurentii Leodiensis. Az investituraharc történetéhez Lüttichben.)
DAEM, 35. 1979 : 1. 33–81.

BULGÁRIA

ANGELOV, D.: Isztoricieszka rolja i znacsenie na srednevekovnata b'lgarszka d'rzsava. (A bolgár középkori állam történelmi jelentősége.)
IP, 1979 : 1. 9–27.
A cikk a VII.–XV. sz.-ig vázolja fel a bolgár állam fejlődését.

DIMITROV, G. V.: Bezsanszkijat problem pri upravljenieto na BZNSZ (1920–1923). (A menekültek problémája a Bolgár Népi Földművelésügyi Minisztérium idején (1920–1923).)
IP, 35. 1979 : 1. 50–69.
A cikk levéltári dokumentumok alapján tárgyalja a Bolgár Népi Földművelésügyi Minisztérium által a Görögországból menekült bolgárok érdekében hozott intézkedéseket.

WHITAKER, R.: Continuity and change in two Bulgarian communities: a sociological profile. (Kontinuitás és változás két bolgár közösségben. Szociológiai keresztmetszet.)
SR, 38. 1979 : 2. 259–271.
A bolgár falusi közösségek gyors változásokon mentek át az utóbbi három évtizedben. 1944-ben lehetőség nyílt a forradalmi változások végrehajtására. A cikk azt kívánja megvilágítani több oldalról is, hogy hogyan vették ki részüket a bolgár falusi közösségek a közösség és a család forradalmi átalakulásának véghezvitelében az 1970-es években.

CSEHSZLOVÁKIA

KEJŘ, J.: Městské zřizení v českém státě ve 13. století. (A városi rendszer a 13. századi cseh államban.)
ČCH, 27. 1979 : 2. 226–252.

A kora-középkori város létrejöttének általános kérdéseit áttekintve a cikk a cseh városok 13. sz.-i kialakulásának gazdasági, társadalmi és politikai hátterét vázolja, a városok kialakulásával kapcsolatban külön kitér az uralkodói jog- ill. hatáskör, a városi jog, ill. a város és a piac, a mezővárosok, a polgárság politikai helyzete, a város-alapító oklevelek, valamint a magdeburgi jog kérdéseire is.

MATĚJJEK, F.: Vývoj feudálního majetku na jihovýchodní Moravě ve 14. a 15. století. (A feudális vagyon fejlődése Délkelet-Magyarországban a 14. és a 15. században.) ČMM, 98. 1979 : 1–2. 104–120.

A terület társadalmi-gazdasági történetét vizsgálva a szerző részletes képet ad a délkelet-morvaországi területen meglévő városokról, a kisvárosokról, falvakról, ill. arról, hogy ezek a tárgyalt időszakban (a 16. sz. elejéig) kinek a tulajdonában voltak. A vizsgálatból kitűnik, a feudális uradalmak, kisebb birtokok száma ebben az időben jelentős mértékben növekedett.

MATĚJČEK, J.: K hospodářskému vývoji uhelných železářských oblastí českých zemí za kapitalismu. (Adalék a szén- és vasterületek gazdasági fejlődéséhez a cseh országországokban a kapitalizmus időszakában.)

SSb, 77. 1979 : 1. 49–62.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a csehszlovák történetírás egyre nagyobb figyelmet fordított a munkásmozgalom fejlődése gazdasági és társadalmi feltételeinek a feltáráására. A cikk e két fontos gazdasági terület fejlődését az ipari forradalom időszakában vizsgálja, hozzávetőleg 1800–1900 közötti időszakot. A cikket értékes grafikonok és táblázatok egészítik ki.

ZAHRADNIK, S.: Vývoj sociálních poměrů v Třineckých železárnách 1945–1975.

(A szociális viszonyok, körülmények fejlődése a Třinec-i Vasműben 1954–1975-ben.)

SSb, 77. 1979 : 1. 32–48.

A cikk áttekintést ad az 1839-ben alakult és ma Csehszlovákia egyik legnagyobb vállalata területén dolgozó bányászok szociális helyzetének alakulásáról. (20 ezer dolgozó, az ország vastermelésének 23 %-át adja.)

KODEDOVÁ, O.: Příspěvek k sociální skladbě jihočeské vesnice v období 1880–1914.

(Adalék a dél-csehországi falu társadalmi összetételéhez, 1880–1914.)

ČČH, 27. 1979 : 1. 45–75.

Bemutatja a századfordulót megelőző két évtized és a XX. sz. első évtizedében a dél-csehországi falvakban végbemenő fokozatos differenciálódást, a falusi lakosság osztályöntudatra való ébredésének folyamatát, a mezőgazdaság fellendülő kapitalista fejlődésének a falvak gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésére gyakorolt hatását és következményeit.

ČERNÍN, S.: Ostrava a zápas o zřízení druhé české univerzity na Moravě (ohlas ve spisech Policejního ředitelství v Moravské Ostravě). [Ostrava és a második cseh egyetem létrehozásáért folytatott küzdelem Morvaországban (a Moravská Ostrava-i Rendőrfőkapitányság iratainak tükrében).]

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 64–69.

A cikk áttekintést ad arról a küzdelemlről, amelyet a cseh főiskolai ifjúság, a cseh értelmiség és a széles közvélemény az 1890-es évek közepétől folytatott, de a második cseh egyetem létrehozására Morvaországban csak az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után került sor.

POTEMRA, M.: K vývinu slovenskej politiky v rokoch 1901–1914. (Adalék a szlovák politika fejlődéséhez 1901–1914-ben.)

HČ, 27. 1979 : 1. 49–111.

A Szlovákia története c. mű 3. kötetéhez készülő anyagban a szerző részletes elemzést ad a szlovák burzsoá pártokról, elsősorban a Szlovák Nemzeti Párt és a párt parlamenti frakciójának politikáját a korabeli magyar, habsburg és nemzetközi fejlődéssel való összefüggéseiben vizsgálja.

LITPÁK, J.: KSČ a armáda v předmnichovském Československu. (A CsKP és a hadsereg a München előtti Csehszlovákiában.)

ČČH, 27. 1979 : 2. 186–213.

Elemzi a CsKP VI. és VII. kongresszusán elfogadott határozatainak hadseregpolitikai vonatkozású pontjait, ill. a pártnak a néphadsereg megteremtésére vonatkozó taktikai elképzeléseit és lépéseit.

MATES, P.: Obecní volby v roce 1919, jejich průběh a výsledky v Brně. (Az 1919-ben megtartott általános választások, lefolyásuk és eredményei Brnóban.)

ČMM, 98. 1979 : 1–2. 3–31.

Az általános választások eredményeit, ill. azok előzményét a szerző annak a folyamatnak a szerves részeként vizsgálja, amely a Habsburg Monarchia széthullása után a cseh országrészekben a leendő köztársaság jellegéért folytatott küzdelem nyitányát és a politikai erőviszonyok felmérését jelentette.

PALEČEK, A.: The good genius of Czechoslovak democracy: Masaryk and Beneš, or Švehla? (A csehszlovák demokrácia jó szelleme: Masaryk és Beneš vagy Švehla?)

EEQ, 13. 1979 : 2. 213–234.

Az 1922–1929 közötti miniszterelnök, Švehla alakját elhomályosítja a történetírásban Masaryk és Beneš figurája: A cikk elsősorban a csehszlovák történetírás eme hiányosságára hívja fel a figyelmet, elemezve Švehla kiemelkedő személyiségét.

FALTYS, A. – KREMPA, I.: Zum Sieg der Arbeiterklasse im Februar 1949 in der ČSR. (A munkásosztály győzelméhez 1948 februárjában Csehszlovákiában.)

ZfG, 27. 1979 : 3. 226–230.

LIPTÁK, J.: Zur Rolle der bewaffneten Formationen im Februar 1948 in der ČSR.

(A fegyveres alakulatok szerepéhez Csehszlovákiában 1948 februárjában.)

ZfG, 27. 1979 : 3. 231–234.

FRANCIAORSZÁG

GEARY, P.: L'humiliation des saints. (A szentek alázata.)

AESC, 34. 1979 : 1. 27–42.

A Cluny-i szerzetesrendek élete a XI–XII. sz.-ban. A szerzetesi alázat liturgiája.

- CHAMBERS, F. M.: Three troubadour poems with historical overtones. (Három trubadur-költemény történeti aláfestéssel.)
S, 54. 1979 : 1. 42–54.
Délfranciaország XII–XIII. sz.-i gazdasági, társadalmi, politikai képe három kiadatlan trubadur-ének alapján.
- LORCIN, M.-T.: Trois manières d'enterrement à Lyon de 1300 à 1500. (Háromféle temetkezési mód Lyonban 1300-tól 1500-ig.)
RH, 529. 1979 : 1. 3–15.
A korabeli végrendeletek elemzése alapján a szerző a temetkezési szokások következő különbségeit állapította meg: 1300–1348 között gyászmisére és kegyes célokra, 1390–1420 között koldulórendeknek és körmenetek céljára, 1471–1501 között pedig különböző misékre hagyományoznak.
- ALATRI, P.: La formazine della „élite” nella Francia d'ancien régime. (Az elit kialakulása Franciaországban az ancien régime idején.)
SSt, 20. 1979 : 1. 59–74.
A magasabb tisztségviselők, hivatali nemesség társadalmi eredete.
- PÉRET, J.: L'exemplaire histoire d'une famille bourgeoise poitevine, les Monnet. (Egy Poitou-i polgári család példázatos története: a Monnet-k.)
RHMC, 26. 1979 : 1. 99–124.
1660 és 1880 között követi a protestáns kiskereskedőként induló, minden rendszerhez asszimilálódni tudó tipikus polgárcsalád történetét.
- MULLIEZ, J.: Du blé, mal nécessaire. Réflexions sur les progrès de l'agriculture de 1750 à 1850. (A gabona, a szükséges rossz. Megjegyzések a mezőgazdaság fejlődéséről 1750 és 1850 között.)
RHMC, 26. 1979 : 1. 3–47.
Az adott korszak fordulópont a francia mezőgazdaságban. Ekkor kezdi az addig legfontosabbnak tartott búza helyét az állattenyésztés, főleg a szarvasmarhatenyésztés átvenni. A parlagon hagyott földeket egyre inkább legelőnek hasznosítják.
- MALINO, F.: Furtado et les Juifs portugais. (Furtado és a portugáliai zsidók.)
AHRF, 51. 1979 : 1. 49–66.
Furtado a bordeaux-i portugál származású zsidók képviselője. Ő dolgozta ki a francia zsidók számára azt a judaismust, amely a nemzeti jelleg megtartása mellett lehetővé teszi az asszimilációt. Tevékenysége főleg a nagy Francia forradalom idején teljesedett ki.
- DELPECH, F.: Les Juifs en France et dans l'Empire et le Grand Sanhédrin. (A zsidók Franciaországban és a Császárságban és a zsidó Nagytanács.)
AHRF, 51. 1979 : 1. 1–26.
Az 1807-es Napoleon által összehívott Sanhedrin jelentősége a zsidó asszimilációs törekvésekben.

- TOUATI, C.:** Le Grand Sanhedrin de 1807 et le droit rabbinique. (A zsidó Nagytanács és a rabbinikus jog.)
 AHRF, 51. 1979 : 1. 27–48.
 A házassági, polgári és a családi jogalkotás 1807-es reformja és az ószövetségi jogalkotás kapcsolatai Franciaországban.
- HILDESHEIMER, F.:** Population et personnalité juives du Sud-Est à l'époque du Grand Sanhedrin. (Népesség és a zsidó személyiségek Dél-Keleten a zsidó Nagy-tanács korában.)
 AHRF, 51. 1979 : 1. 67–85.
 A zsidó népesség helyi eloszlása Dél-Kelet Franciaországban és néhány fontosabb személyiség családjának jellegzetes története.
- KAPLAN, S.:** Réflexions sur la police du monde du travail, 1700–1815. (Megjegyzések az emberi munka igazgatásáról, 1700–1815.)
 RH, 529. 1979 : 1. 17–77.
 A franciaországi helyzetet tárgyaló tanulmány foglalkozik a kérdés elméleti irodalmával, az állami rendelkezésekkel, amelyeket munkaügyekben, a munkások helyzetével kapcsolatban hoztak: az Ancien Régime alatt (a párizsi Parlament), a Forradalom idején (Le Chapelier féle törvény) és a császárság korában (Code civil et pénal.). A céhek mellett megjelennek a munkások titkos szövetezései. Ezek típusai: 1. „Kihívóan viselkedő” (pl. sztrájkot szervező) szövetezés, 2. Foglalkoztatottságot védő szövetezés, 3. A bérszintet védő szövetezés, 4. Az elhelyezkedést segítő szövetezés. Ír a dolgozat a mesterlegények társulatairól és a különböző konfraternitásokról is.
- BERGERON, L.:** Négociants et manufacturiers français dans les premières décennies du dix-neuvième siècle: d'une approche typologique à une analyse sociologique. (Francia nagykereskedők és gyárosok a XIX. század első évtizedeiben: a tipológiai megközelítéstől a szociológiai analízisig.)
 RH, 529. 1979 : 1. 131–142.
 A vizsgálat kiindulópontja a Manufaktúrák és a Kereskedelem Főtanácsának tagjelölési listája, 1810-ből. A tanulmány a kereskedők és a gyáripárosok közti kapcsolatformákat vizsgálja. Megmutatja, hogy a gyárosok és a kereskedők gazdasági hatalmukkal milyen módon igyekeztek politikai hatalomra szert tenni.
- PELICIER, Y. – THUILLIER, G.:** Pour une histoire de l'éducation des enfants idiots en France (1830–1914). (A gyengeelméjű gyermekek nevelése Franciaországban (1830–1914).)
 RH, 529. 1979 : 1. 99–130.
 1830-ban jelentkezik először Franciaországban az a nézet, hogy a gyengeelméjű gyermekek részére speciális nevelés szükséges. Ezután speciális iskolák nyílnak a Bicêtre-ben és a Salpêtrière-ben. 1838-ban törvény születik a kérdésről.

- VIVARELLI, R.: I contadini francesi tra il 1870 e il 1914 e il problema della trasformazione culturale delle campagne. (A francia parasztok 1870 és 1914 között és a vidék kulturális átalakulásának problémája.)
RSI, 9. 1979 : 1. 52–70.
A tárgyra vonatkozó legújabb historiográfia, elsősorban Eugen Weber (Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France... Stanford, 1977) eredményeinek értékelése.
- FINE, M.: Hyacinthe Dubreuil: le témoignage d'un ouvrier sur le syndicalisme, les relations industrielles et l'évolution technologique de 1921 à 1940. (Hyacinthe Dubreuil: Egy munkás tanúsága a szakszervezeti mozgalomról, az ipari kapcsolatokról és a technológiai fejlődésről. 1921-től 1940-ig.)
MS, 1979 : 1. 45–64.
Autodidakta, a korabeli munkásmozgalom egyik legélesebb szemű megfigyelője és résztvevője. Reformista, a termelő szövetkezetek általánosítását tartja legfőbb céljának. Az amerikai típusú szalagtermelés apostola Franciaországban.
- WAHL, A.: Les députés S.F.I.O; de 1924–1940: essai de sociologie. (Az S.F.I.O. [Section Française de l'Internationale Ouvrière]-hoz tartozó képviselők 1924–1940-ig: szociológiai esszé.)
MS, 1979 : 1. 25–44.
A SFIO képviselők egyre inkább a szerényebb középosztály érdekeit képviselték, a kistisztviselőket elsősorban, a proletariátus és a módosabb szabadfoglalkozásúak ellenében.
- RIOUX, J.-P.: Les socialistes dans l'entreprise au temps du Front populaire: quelques remarques sur les Amicales socialistes (1936–1939). (A szocialisták a vállalatoknál a Népfront idején: néhány megjegyzés az Amicales socialistes szervezethez tartozókat illetően.)
MS, 1979 : 1. 3–24.
A Munkásinternacionálé francia szekciója mindig is a szakszervezetek önállóságát hirdette a KP-vel szemben. 1936 és 1939 között az Amicales socialistes tagjai megpróbálták tömegmozgalmak szervezésének segítségével a Blum kormányt támogatni. A kommunistákkal összehasonlítva rosszul szervezettek voltak, a szervezetek belül állandóan viták dúltak, így végül a szervezet működése nem volt eredményes.
- KRAUTKRÄMER, E.: Die Entmachtung Laval's im Dezember 1940. Ein Aussen-politischer Kalkül Vichys. (Laval hatalomtól való megfosztása 1940 decemberében. Vichy külpolitikai kalkulációja.)
VfZ, 27. 1979 : 1. 79–113.
A Vichy-kormány 1940-es politikája a szerző szerint Franciaország bizonyos önállóságának biztosításaként értelmezhető. 1940 decemberében Pétain marsall azt demonstrálta, hogy Franciaország sorsát nem óhajtja egyértelműen a német hadvezetés szekeréhez kötni. A cikk az események külpolitikai hátterét gazdag levéltári forrásokra támaszkodva elemzi.

BEAUQUIER, J.-P.: Problèmes du ravitaillement dans la région marseillaise (1940–1944). (A Marseille-i körzet ellátásának problémája (1940–1944).)

RHDGM, 29. 1979 : 1. 5–44.

A főbb élelmiszerek, ipari termékek és energia eloszlása a lakosság és az állami szervek között.

GUIRAUD, J.-M.: La vie intellectuelle et artistique à Marseille au temps du maréchal Pétain. (Az intellektuális és művészeti élet Marseille-ben Pétain marsall idején.)

RHDGM, 29. 1979 : 1. 63–90.

1940 és 1942 között Marseille-nek privilegizált helyzete van. Sok külföldi művész és értelmiségi itt húzódik meg. Később már itt is megtalálható a kollaboránsokat és az ellenállókat elválasztó szakadék.

DEJONGHE, E.: Le Nord isolé: occupation et opinion (mai 1940–mai 1942). (Az elszigetelt Észak: megszállás és közvélemény (1940 május–1942 május).)

RHMC, 26. 1979 : 1. 48–98.

A cikk tanulmányozza a közvéleményt megszabó körülményeket: a tuzsok szedését, a munkaerő deportálását, a községi szervek elsoványosítását stb. Tanulmányozza a Pétain-rendszer társadalmi bázisát és ennek a rétegnek a megnyilvánulásait a sajtóban. A cikk végén Pétain politikai stratégiáját összefoglaló levelét idézi.

GÖRÖGORSZÁG

DANILOV, K. D.: Diktatúra „csernüh polkownikov” v Grecii i ee krah. (A görögországi „fekete ezredek” diktatúrája és a diktatúra összeomlása.)

NNI, 1979 : 1. 122–130.

A folyóirat 1978 : 5., 6. számaiban elkezdett politika-történeti elemzés a hunta utolsó kalandjának leírásával, értékelésével ér véget. (1974.)

HOLLANDIA

MICHMAN, J.: Les Juifs des Pays-Bas et le Grand Sanhedrin. (A hollandiai zsidók és a zsidó Nagytanács.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 86–100.

Az 1813-as dekrétum Hollandiában eltörli a nagy Sanhedrin által alkotott törvényeket. A cikk ennek hatását vizsgálja Hollandiában.

JUGOSZLÁVIA

TESZEMNIKOV, V. A.: Revoljucionnoe molodoznoe dvizsenie Jugoszlavii mezsvoennogo perioda (1919–1949gg.) v iszszledovanijah isztorikov SZFRJu. (A két világháború közötti (1919–1949) forradalmi ifjúsági mozgalom Jugoszláviában a jugoszláv történészek kutatásaiban.)

SzSz, 1979 : 1. 34–44.

A jugoszláv forradalmi ifjúság történetéről az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején jelentek meg az első publikációk. A cikk ezen publikációk értékelő bibliográfiáját adja.

LENGYELORSZÁG

ZIENTARA, B.: Konrad Kędzierzawy i bitwa pod Studnicą. (Göndörhajú Konrád fejedelem és a studnicai csata.)

PH, 70. 1979 : 1. 27–55.

A XIII. sz. végén keletkezett sziléziai Lengyel Krónika megemlíti, hogy Szakállas Henrik fia, Konrád ki akarta úzni Sziléziából a németeket; de vesztést szenvedett. Ennek a legendának a történeti magja egy 1220 körüli bányász-megmozdulás Studnica (Rotkirch) vidékén, ahol a hercegi kíséret lengyel lovagjait az aranybányászok legyőzték.

WOJCIECHOWSKI, P. K.: Ugrupowania polityczne w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej w latach 1280–1286. (Politikai csoportosulások Krakkó és Szandomir környékén 1280–1286 között.)

PH, 70. 1979 : 1. 57–72.

Fekete Lestko krakkói fejedelem ellen a nagybirtokosok szervezeten léptek föl, de több érdekcsoportban. Ezek más fejedelemségek, elsősorban Csehország és Mazóvia támogatását is élvezték.

DONNERT, E.: Ludwig Wilhelm Koenemann und die Revolution der Unterdrückten. Zur Verbreitung jakobinischer Gesellschaftslehren in Kurland und in Polen während der Französischen Revolution. (Ludwig Wilhelm Koenemann és az elnyomottak forradalma. Jakobinus társadalmi tanok elterjedéséhez Kurlandban és Lengyelországban a francia forradalom idején.)

ZfG, 27. 1979 : 6. 514–529.

A forradalmi-demokratikus gondolatkinccs baltikumai elterjedését a nemzetközi jakobinus-kutatás még nem vizsgálta meg kielégítően. A szerző ezt a témakört vizsgálja az 1795-ig a Lengyel Királysághoz tartozott kurlandi hercegségben az 1790-es években.

KOWALSKA-GLIKMAN, S.: Prawda i legenda o Janie i Wincentym Norblinie. (Valóság és legenda Jan és Wincenty Norblinról.)

PH, 70. 1979 : 1. 99–106.

Jean Pierre Norblin de la Gourdain, a három évtizedet Lengyelországban töltött XVIII. sz. végi francia festő legidősebb fia, Jan Norblin bronzöntő és fémdíszműárú készítő üzemet létesített Varsóban, melyet utóbb az unoka, Wincenty folytatott és gyárrá fejlesztett.

- EISENBACH, A.: Jana Czynskiego polemiki z Janem Nepomucenem Janowskim. (Jan Czynski vitája Jan Nepomucen Janowskival.)
PH, 70. 1979 : 1. 89–97.
A franciaországi lengyel ún. nagy emigráció két tagjának hírlapi vitája 1862–1863-ban Lengyelország függetlenségének és társadalmi problémáinak tárgyában.
- BUCHHOFFER, E.: Der Ausbau der polnischen Eisen- und Stahlindustrie seit 1970. (A lengyel vas- és acélipar kiépítése 1970-től.)
ZO, 28. 1979 : 1. 28–66.

NÉMETORSZÁG

- BOSHOF, E.: Das Reich in der Krise. Überlegungen zum Regierungsausgang Heinrichs III. (A birodalom válságban. Gondolatok III. Henrik kormányzásának utolsó korszakával kapcsolatban.)
HZ, 1979 : 2. 265–287.
III. Henrik kormányzásának ideje (1039–1056) a koraközépkori német történelem csúcspontjának tekinthető. III. Henrik kormányzásának utolsó szakaszában azonban növekvő belső- és külső nehézségekkel küzdött.
- HIESTAND, R.: „Kaiser” Konrad III., der zweite Kreuzzug und ein verlorenes Diplom für den Berg Thabor. (III. Konrad „császár”, a második keresztesháború és egy Thabor hegyi elveszett diploma.)
DAEM, 35. 1979 : 1. 82–126.
A 2. kereszteshadjárat (1146–1148) idején kiadott oklevél.
- RÖSENER, W.: Bauernlegen durch klösterliche Grundherren im Hochmittelalter. (Felszabadított parasztok elűzése földjeikről a kolostori földesurak által a késő-középkorban.)
ZAA, 1979 : 1. 60–93.
A tanulmány jórészt délnyugat-német területeken vizsgálja az önálló gazdálkodású kolostorok létesítésének okait és a parasztok elűzésének mértékét.
- BATTENBERG, F.: Zur Rechtsstellung der Juden am Mittelrhein in Spätmittelalter und früher Neuzeit. (A zsidók jogi helyzetéhez a Közép-Rajna vidéken a késő-középkorban és a korai újkorban.)
ZHF, 6. 1979 : 2. 129–184.
A szerző részletes és kimerítő tanulmányában a németországi zsidóság jogi helyzetének változását tekinti át, nemcsak a címben jelzett időszakban, hanem a XI. századtól kezdve. Eredeti, XV., XVI. és XVII. századból származó okleveleket is közöl.
- MÜLLER-MERTENS, E.: Kaiser Karl IV. 1346–1378. Herausforderung zur Wertung einer geschichtlichen Persönlichkeit. (IV. Károly császár. 1346–1378. Felhívás egy történelmi személyiség értékelésére.)

ZfG, 27. 1979 : 4. 340–356.

Előadás IV. Károly halálának 600. évfordulóján. Tevékenysége, uralkodása újraértékelésének szükségessége.

SEA, T. F.: Imperial cities and the peasants' war in Germany. (A birodalmi városok és a parasztháború Németországban.)

CEH, 12. 1979 : 1. 3–37.

Az 1524–25-ös parasztháború után fokozódott a feszültség a birodalmi városok, valamint Dél- és Közép-Németország fejedelmei, nemesi között. Az utóbbiak kevesellték a városoknak a parasztok leverésében játszott szerepét. A kisebb városok vezetőinek viselkedését és a kortársak ítéletét ismerteti a cikk.

HOCKERTS, H. G.: Der Bauernkrieg 1525 – frühbürgerliche Revolution, defensive Bauernerhebung oder Revolution des „gemeinen Mannes“? (Az 1525. évi parasztháború – korai polgári forradalom, defenzív parasztfelkelés vagy a közember forradalma?)

GWU, 30. 1979 : 1. 1–20.

Áttekintést ad a téma német nyelven megjelent munkáiról.

DÜLMEN, Richard van: Das Täuferturn als sozialreligiöse Bewegung. (Az anabaptizmus mint szociális-vallási mozgalom.)

ZHF, 6. 1979 : 2. 185–198.

Az anabaptizmus differenciált, vallási szempontból heterogén, sokrétűen motívált tiltakozómozgalomként keletkezett. Egységes, teológiai rögzített és szigorúan szervezett hitcsoportokká történt konszolidációja csak később, 1540–50-től következett be.

EBELING, D.: Versorgungskrisen und Versorgungspolitik während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Köln. (Ellátási válságok és ellátási politika a 16. század második felében Kölnben.)

ZAA, 1979 : 1. 32–59.

A szerző az 1556–57-es, az 1570–71-es és az 1586–87-es ellátási válságot elemzi. Táblázatok és bő jegyzetanyag egészíti ki a tanulmányt.

SCHRÖDER-LEMBKE, G.: Protestantische Pastoren als Landwirtschaftsreformer. (Protestáns lelkészek, mint mezőgazdasági reformerek.)

ZAA, 1979 : 1. 94–104.

A szerző a német protestáns lelkész-agrárírókat tekinti át, Martin Grosser 1590-ben megjelent „Bevezetés a mezőgazdaságba” c. könyvétől kezdve a 18. század végéig.

TÜMMLER, H.: Goethes staatliche Umwelt. Ein Überblick über die thüringische Territorien-geschichte in der Zeit Carl Augusts und Goethes. (Goethe állami környezete. A thüringiai helytörténet áttekintése Károly Ágost és Goethe korában.)

HZ, 228. 1979 : 1. 23–69.

A szász-weimari-eisenachi hercegség (1815-től nagyhercegség) történetének áttekintése, különös tekintettel Goethe tevékenységére. (Goethe 57 évet élt itt (1775–1832).)

STUTZER, D.: Die Ertrags- und Lohnverhältnisse in den landwirtschaftlichen Betrieben der Familie von Eichendorff in Oberschlesien um 1800. (Jövedelem- és bérvizonyok az Eichendorff család mezőgazdasági üzemeiben Felső-Sziléziában, 1800 körül.)

ZO, 28. 1979 : 1. 1–27.

A tanulmány 6 felső-sziléziai birtok (Krawarn, Kauthen, Wrbkau, Radoschau, Slawikau, Lubowitz) szervezetét, földhasználatát, állattenyésztését vizsgálja. Ezek a majorsági üzemek a XVIII. sz. végén az Eichendorff család birtokában voltak. Az üzemek tipikusak a nagyüzemi birtokstruktúra szempontjából a XVIII. sz. végéig felső-sziléziai mezőgazdaságban.

FHRENBACH, E.: Verfassungs- und sozialpolitische Reformen und Reformprojekte in Duetschland unter dem Einfluss des napoleonischen Frankreich. (Alkotmány- és társadalompolitikai reformok és reformtervek Németországban a napóleoni Franciaország hatása alatt.)

HZ, 1979 : 2. 288–316.

GILAM, A.: German village Jewry and the revolution of 1848: the evidence of the Scroll of Baisingen. (A német falusi zsidóság és az 1848-as forradalom: a baisingeni tekercs tanúsága.)

EEQ, 13. 1979 : 2. 129–143.

A jómódú, művelt, nem asszimilálódott és konzervatív falusi német zsidóknak súlyos inzultusokat kellett elszenvedni a forradalom idején. Míg a városi zsidóság magáévá tette a forradalom követeléseit, a falusiak szembefordultak velük, s életüket, anyagi javaikat kényszerültek menteni.

WINKEL, H.: Zur Anwendung des technischen Fortschritts in der Landwirtschaft im ausgehenden 19. Jh. (A technikai haladás alkalmazásához a mezőgazdaságban a 19. század végén.)

ZAA, 1979 : 1. 19–31.

A szerző tanulmányában két újítási periódust állapít meg: 1. az 1860-as évek második felében megkezdődik a fából készült eszközök lecserélésére vasból készült eszközökre; csak néhány helyen vezetik be a vetőgépet, valamint gyakrabban a járgányos csélgépet. 2. 1890-től a nagybirtokokon általánosan elterjednek a vasból készült mezőgazdasági eszközök (vetőgép, gőzcséplőgép, kaszálógép).

SCHREMMER, E.: Der südhessische Odenwald. Ein Beispiel für ein wirtschaftliches Randgebiet während der Zeit der Industrialisierung, 1871–1913. (A délhesseni Odenwald. A gazdasági peremvidék példája az iparosítás korában, 1871–1913.)

ZAA, 1979 : 1. 1–19.

A címben jelzett időre és helyre vonatkozóan a következő kérdésekre ad választ:

milyen a regionális gazdasági fejlődés, a foglalkozási struktúra, az üzemenagyság-struktúra, a bevételi struktúra.

JARAUSCH, K. H.: From Second to Third Reich: the problem of continuity in German foreign policy. (A Második Birodalomtól a Harmadik Birodalomig. A német külpolitika kontinuitásának problémája.)

CEH, 12. 1979 : 1. 68–82.

A cikk vázlatosan áttekinti a téma történeti irodalmának változó megközelítési módjait. Megállapítja, hogy bár a kontinuitás nagy szerepet játszott a náci idők létrejöttében, ugyanakkor radikálisan új jött létre a hagyományos elemekből.

JONES, LARRY EUGENE: Adam Stegerwald und die Krise des deutschen Parteiensystems. Ein Beitrag zur Deutung des „Essener Programms“ vom November 1920. (Adam Stegerwald és a német pártrendszer válsága. Az 1920 novemberi „Essen-i program” magyarázatához.)

VZ, 27. 1979 : 1. 1–30.

Jones szerint a német polgári pártok válságát a gazdasági válság és náci előretérés csak meggyorsította. Az alapvető problémát valójában az okozta, hogy a weimari köztársaság kialakulásakor nem sikerült megfelelően pártokba integrálni a német középrétegeket és a munkásság nem-szocialista részét.

NSZK

EZSOV, V. D.: FRG 70-h godov. (Az NSZK a 70-es években.)

NNI, 1979 : 1. 131–147.

A történelemtanárok számára főleg külpolitikai áttekintés.

OLASZORSZÁG

BROWN, T. S.: The Church of Ravenna and the imperial administration of the seventh century. (Az egyház Ravennában és a császári közigazgatás a 7. században.)

EHR, 94. 1979 : 1. 1–28.

A császári hatalom és az egyház viszonyának alakulása Itáliában a keleti egyház vonatkozásában.

PAPACOSTEA, S.: „Quod non iretur ad Tanam”. Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle. (A genovai fekete-tengeri politika alapvető aspektusa a XIV. században.)

RESEE, 17. 1979 : 1. 201–219.

NAJEMY, John M.: Guild republicanism in trecento Florence: the successes and ultimate failure of corporate politics. (Céhes republikanizmus a trecento Firenzejében: a korporációs politika sikerei és végső kudarca.)

AHR, 84. 1979 : 1. 53–71.

A céhes mozgalom, a céhek politikai szerepe a 13. század végén kezdődött Firenzeben és a 14. században élte fénykorát. Radikalizálódása, a 70/80-as évek társadalmi válsága azonban megrémítette az uralkodó osztályokat és ez megpecsételte sorsát.

BULLARD, M. M.: Marriage politics and the family in Florence: the Strozzi-Medici alliance of 1508. (Házasságpolitika és család Firenzében: a Strozzi-Medici szövetség 1508-ban.)

AHR, 84. 1979 : 3. 668–687.

A firenzei patriciusházasságok politikai, gazdasági és társadalmi következményeire vet fényt az 1508-as Strozzi-Medici házasság. Egész Firenze állást foglalt a kérdésben és a bekövetkező válság jól rávilágít a kormányzó koalíció gyengeségére.

DIONISOTTI, C.: Machiavellerie (V). La testimonianza del Brucioli. (Machiavelliről. Brucioli tanúsága.)

RSI, t. 91. 1979 : jan.–márc. 26–51.

Az olasz humanizmus történetéhez. Politikai és irodalmi viták Firenzében Machiavelli korában.

BISSOLI, R.: Lavoro e rendita di un'azienda bolognese del XVIII. secolo. (Munka és járadék egy bolognai gazdaságban a XVIII. sz.-ban.)

QS, 14. 1979 : 1. 130–154.

Egy bolognai uradalom 18. sz.-i gazdálkodásának elemzése – a vidékre és Itália többi részére is jellemző magas tőkebefektetések a hozam növelésére.

BALUGANI, A. – FRONZONI, S.: Poderi e mezzadri di una „impresa” bolognese, 1720–1770. (Gazdaságok és felesek egy bolognai uradalom keretein belül, 1720–1770.)

QS, t. 14. 1979 : 1. 105–129.

Egy feleskezelésbe adott gazdaság termelése, jövedelme – a felescsaládok kiválasztása, az általuk alkalmazott bérmunkások eredete – a birtokegységek nagysága, termelési módja és a parasztcsaládok fejlődése közötti kapcsolat.

LARAS, G.: Le Grand Sanhedrin de 1807 et ses conséquences en Italie. (Az 1807-es Zsidó Nagytanács és következményei Itáliában.)

AHRF, 51. 1979 : 1. 101–113.

A konzisztóriumok megszervezése és hitkösségek reakciói az 1810–20-as években.

BRUNELLO, P.: I mercanti di grano nella carestia del 1846–47 a Venezia. (A gabonakereskedők az 1846–47-es éhínség idején Velencében.)

SSt, 20. 1979 : jan.–márc. 129–156.

Velence szerepe a nemzetközi gabonakereskedelem bonyolításában – a szabadkereskedelem és a protekcionizmus konfliktusa – az osztrák kormány politikája.

- LOVETT, C.: Une ricerca prosopografica, sui democratici del Risorgimento. (Prozopográfiai kutatás a Risorgimento demokratáira vonatkozólag.)
 QS, 15. 1979 : 1. 301–306.
 Modell az 1848-as évek demokrata pártjának tanulmányozásához – életrajzok Itália különböző vidékeiről – a válogatás, feldolgozás és az adatok értelmezésének szempontjai.
- CHIARINI, R.: La sinistra al potere e la questione ferroviaria. (A hatalomra jutott baloldal és a vasút kérdése.)
 NRS, 63. 1979 : 1–2. 115–148.
 Olasz belpolitikai problémák az 1876–87-es években.
- PESCOSOLIDO, G.: L'andamento della produzione agraria durante il primo ventennio postunitario. (Az agrártermelés alakulása az egyesülés utáni első húsz év folyamán.)
 NRS, 63. 1979 : 1–2. 33–114.
 A statisztikai adatok kvantitatív feldolgozása a sokat vitatott nagy agrárfellendülés dinamizmusát bizonyítja.
- PALAZZO, M.: L'opinione pubblica cattolica e il colonialismo: „L'Avvenire d'Italia” (1896–1914). (A katolikus közvélemény és a kolonializmus: „L'Avvenire d'Italia” (1896–1914.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 43–87.
 Az olasz expanzionizmust támogató és támadó katolikus irányzatok összebékítési kísérlete.
- ROSSINI, G.: Cacciaguerra e Donati. (Cacciaguerra és Donati viszonya.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 157–163.
 Az 1910-es évek olasz egyházpolitikájához.
- COPPARI, P.: Il movimento socialista nel maceratese delle origini al 1913. (A szocialista mozgalom Macerataban kezdeteitől 1913-ig.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 109–144.
 A mozgalom fejlődésének sajátos tényezői.
- AQUARONE, A.: Violenza e consenso nel fascismo italiano. (Erőszak és egyetértés az olasz fasizmussal kapcsolatban.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 145–156.
 Az erőszak ideológiai értelmezése, funkciója a fasiszta rendszerben.
- De ROSA, G.: Le origini dell'IRI e il risanamento bancario del 1934. (Az IRI eredete és az 1934-es bankszanálás.)
 SCo, 10. 1979 : 1. 7–42.
 A 30-as évek pénzügyi krízise Olaszországban – a kormány pénzpolitikája.

GIARRIZZO, G.: Intelletuali e Mezzogiomo nel secondo dopoguerra. (Entellektüellek és a Dél a második világháború utáni korszakban.)
 SSt, 20. 1979 : jan.–márc. 91–110.
 A három nagy olaszországi tömegpárt (Dci, Pci, Psi) köré tömörülő, aktív politikai életet élő értelmiség szerepe, tevékenysége, tapasztalatai.

ROMÁNIA

CRISAN, Ion Horatiu: Valente ale spiritualitatii daco-getice. (A géta-dák szellemiség vonásai.)
 ES, 20. 1979 : 1. 34–38.
 Az írásbeliség hiányában, régészeti emlékek alapján kísérli meg a szerző felvázolni a római hódítást megelőző kultúra legjellemzőbb vonásait.

PETOLESCU, C. C.: Contributii privind organizarea administrativa a Daciei Romane. (A római kori Dácia közigazgatási szervezete.)
 RI, 1979 : 2. 259–277.
 Az új kutatások némileg befolyásolták a közigazgatási rendszerről korábban kialakult képet.

OLTEANU, S.: Structuri teritorial-politice românești în spațiul carpato-danubianopontic în secolele VIII–XI. (Román területi-politikai struktúra a Kárpátok és az Al-Duna–Fekete-tenger térségében a VIII–XI. században.)
 RI, 1979 : 2. 285–309.

GOROVEI, S.: Cu privire la cronologia primilor voievozi al Moldovei. (Moldva első fejedelmek.)
 RI, 1979 : 2. 337–347.
 A források alapján veszi számba a XIV. században élő fejedelmeket.

CAZANISTEABU, C.: Razboiul popular din 1462. (Az 1462-es népi háború.)
 RA, 1979 : 1. 3–6.
 A Vlad Tepes vezette törökellenes harcokat és diplomáciai törekvéseket ismerteti.

BARBU, P.: Oltenia în perioada premergătoare revoluției de la 1848. (Oltenia az 1848-as forradalmat megelőző időszakban.)
 RI, 1979 : 1. 129–161.
 Közlelebből a Regulamentul Organic időszakát – 1831 – követő gazdasági, társadalmi változásokat méri fel.

RACOVICEANU, S.: Unirea principatelor în documente diplomatice externe. (A fejedelmek egyesülése külföldi diplomáciai iratok tükrében.)
 RA, 1979 : 1. 7–9.
 A belga, francia, angol és orosz forrásokat vizsgálta meg a cikk.

- STAN, A.: Desăvîrsirea unității statale în constiința politică a României între Unire și Independența. (Az állami egység kiteljesedése a román nép politikai gondolkodásában az Egyesülés és a Függetlenség között.)
RI, 1979 : 1. 57–79.
Románia története 1859–1877 között.
- POPESCU, T.: Modernizarea forțelor armate românești în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. (A román hadsereg modernizálása A. I. Cuza idején.)
RI, 1979 : 1. 79–103.
Felmérés a XIX. századi viszonyokról, egyes fegyvernemekről, a hadsereggel kapcsolatos törvényekről.
- POPESCU, T.: Proiecte inedite de organizare armatei în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. (A hadsereg szervezésének terve Alexandru Ioan Cuza fejedelemsége idején.)
RA, 1979 : 1. 9–11.
A cikk Macedonski generális, és Cornescu ezredes tervezetét ismerteti.
- DURANDIN, C.: Les intellectuels et la paysannerie roumaine de la fin du XIXe siècle à 1930. (Az értelmiség és a román parasztság a XIX. sz. végétől 1930-ig.)
RHMC, 1979 : 1. 144–155.
A korszakban megjelenő fontosabb folyóiratok alapján a cikk elemzi a népi és a nemzeti kérdéskör helyét a román közgondolkodásban.

SPANYOLORSZÁG

- KOSSOK, M.: Comuneros und Germanias. Spanien an der Schwelle der frühbürgerlichen Revolution? (Comuneros és Germanias. Spanyolország a korai polgári forradalom küszöbén?)
ZfG, 1979 : 1. 46–65.
A XV–XVI. sz.-i spanyol Comunidades (városszövetségek) és Germanias (kereskedő és kézműves-szövetségek) vizsgálata a korai polgári forradalmi megmozdulások szempontjából.
- POWERS, J. F.: Frontier municipal baths and social interaction in thirteenth-century Spain. (Határmenti városi fürdők és társadalmi kölcsönhatás a 13. századi Spanyolországban.)
AHR, 84. 1979 : 3. 649–667.
A keresztény és a muzulmán Spanyolország határán álló városok közfürdői valásra, nemre, nemzetiségre való tekintet nélkül szolgálták az embereket és szolgálták a társadalmi kölcsönhatások színteréül. Virágkoruk a granadai iszlám állam megszűnéséig tartott, a keresztény Spanyolországban ezentúl fontosabb volt a vér tisztasága a test tisztaságánál.

SZOVJETUNIÓ

- WÖRN, D.: Studien zur Herrschaftsideo­logie des Grossfürsten Vsevolod III. „Bol'soe gnezdo" von Vladimir (1176–1212). Ein Beitrag zur Erforschung der historio­graphischen und künstlerischen Formen der Herrscherverherrlichung im rus­sischen Hochmittelalter. (Tanulmányok a vladimiri III. Vsevolod „Bol'soe gnezdo" nagyfejedelem (1176–1212) uralkodási ideológiájához. Adalék az uralkodói dicsőítés historiográfiai és művészi formáinak kutatásához az orosz érett középkorban.)
JGO, 27. 1979 : 1. 1–40.
III. Vsevolod a „Nagy Fészek" (Bolsoje Gnyezdo) melléknevet azért kapta, mert számos fia volt. A szerző a nagyfejedelem uralkodási ideológiájának legfontosabb aspektusait vizsgálja a források felhasználásával.
- KURMACSEVA, M. D.: Kreposznaja intelligencija v Roszszii XVIII veka. (A jobbágy­értelmiség a XVIII. századi Oroszországban.)
VI, 1979 : 1. 82–94.
Az új életforma hírnöke a jobbágy értelmiségi, aki majdnem rab, tulajdon; de ugyanakkor a „szabad" művészetek képviselője.
- DULOV, A. V.: Prirodnüe uszlovija i razvitie proizvoditel'nüh szil Roszszii v XVIII-szeredine XIX veka. (A természeti körülmények és a termelőerők fejlődése Oroszországban a XVIII. századtól – a XIX. század közepéig.)
VI, 1979 : 1. 38–53.
A mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés szférájában a természet és a társadalom kölcsönhatása.
- RAEFF, M.: The bureaucratic phenomenon on imperial Russia, 1700–1905. (A bürok­rácia jelensége a cári Oroszországban, 1700–1905.)
AHR, 84. 1979 : 2. 399–411.
Zajoncskovszkij jelen monográfiájának megjelenése ürügyén tekinti át a szemle­cikk az utóbbi évek irodalmát az orosz hivatali apparátussal kapcsolatban. Meg­állapítja, hogy az uralkodótól való függés miatt nem tudta végrehajtani hosszú­távú reformterveit. Az általa igazgatott társadalomtól is távol maradt, nem jött létre közös jogi nyelv az állam és a társadalom között, az orosz hivatalnoki réteg ellentétben állt hatalmának forrásával és működésének tárgyával egyaránt.
- ATKIN, M.: The pragmatic diplomacy of Paul I: Russia's relations with Asia, 1796–1801. (I. Pál pragmatikus diplomáciája: Oroszország kapcsolatai Ázsiával, 1796–1801.)
SR, 38. 1979 : 1. 60–74.
Pál cár megkérdőjelezte a kritikátlan területi expanzió ésszerűségét, visszaszorí­totta a katonák önző kalandvágyát Ázsia határán. Sándor alatt a Kaukázus meg­hódítása óriási áldozatokba került, az új területek fenntartásának költségei túl­haladták a gazdasági hasznot, s Sándor háborúi az öncélú hódítás „szokását" bá­torították. Ezt akadályozta meg rövid időre a maga nyugodtabb, pragmatikusabb megközelítésével Pál cár.

- RAHMATULLIN, M. A.:** Rjadom sz dekabrisztami. (A dekabristák környezetében.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 173–192.
Azt az eddig feltáratlan kérdést igyekszik tisztázni a szerző, hogy a dekabristák szolgálókat beavatták-e a mozgalom titkaiba?
- SZEMENOVA, A. V.:** Kavalergardü – cslenu tajnogo obscsesztva v den' 14 dekabnja 1825 goda. (A lovas testörök – a titkos szervezet tagjai 1825. december 14-én.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 192–199.
Azoknak a testör tiszteknek a mentalitását ismerjük meg, akik a titkos szervezet tagjai voltak.
- TKACSENKO, P. Sz.:** Szledsztvennüe komiszzii 60-h godov XIX veka. (A nyomozóbizottságok a XIX. sz. 60-as éveiben.)
VMU, 1979 : 1. 45–56.
A szerző a jelzett időszakban Péterváron és Moszkvában működő nyomozó szervek munkásságáról tár fel eddig ismeretlen anyagokat, összefüggéseket.
- ANAN'ICS, N. I.:** K isztorii podátnüh reform 1880-h godov. (Az 1880-as évek adóreformjairól.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 159–172.
Azért exponálja a szerző a gazdasági problémákat, mert a korszak belpolitikai helyzete tükröződik benne.
- KOVAL'CSENKO, I. D. – BORODKIN, L.M.:** Agrarnaja tipologija Evropejszkoj Roszszii na rubezse XIX–XX vekov. (Az európai Oroszország agrártipológiája a századfordulón.)
ISzSzSzR, 1979 : 1. 59–95.
A történész és a matematikus szerző-páros az ismételt statisztikai analízis módszerével készítették el az 50 gubernium felmérését.
- BERGMAN, J.:** The political thought of Vera Zasulich. (Vera Zaszulics politikai nézetei.)
SR, 38. 1979 : 2. 243–258.
Vera Zaszulics nem volt jelentős figura az orosz forradalmi mozgalomban, de gondolkodása eredeti és érdekes fényt vet az orosz értelmiség fokozatosságát, az értelmiség és a munkásság, a néptömegek lassú érdekegyesítését hirdető és gyakorló elveire az 1860-as évektől az 1900-as évekig.
- OSZADCSIJ, I. P.:** Pobeda szocialiszticeszkoj revolucii na Szevernem Kavkaze. (A szocialista forradalom győzelme az Észak-Kaukázusban.)
VI, 1979 : 1. 21–37.
A fekete-tengeri, a kubányi, a sztavropoli és a tereki körzetek gazdasági, társadalmi és politikai jellemzését adja a szerző hitelesítve mindazt, ami más területekhez képest eltérő.

GUTHIER, S. L.: The popular base of Ukrainian nationalism in 1917. (Az urkán nacionalizmus népi bázisa 1917-ben.)

SR, 38. 1979 : 1. 30–47.

A forradalom által politikai öntudatra ébresztett ukrán parasztság volt a nemzeti mozgalom legnagyobb bázisa. A problémát az okozta, hogy a hatalmas tömeget nehéz volt megszervezni és koordinálni, valamint hogy az ukrán falu nem tudta a megfelelő anyagi háttérrel biztosítani az ügynek. A nagy városok és ipari központok kívül maradtak a mozgalmon. A nemzeti törekvések végül is nemcsak a tömegbázis hiánya miatt buktak el, hanem szervezeti problémák és az anyagi háttér hiánya miatt is.

DARBINJAN, A. G.: Szocial'no-ékonomiczeszkie otnosenija i szocial'naja sztruktura zakavkoszkoj derevni v 20-e godü. (A kaukázuson-túli falvak gazdasági és társadalmi viszonyai és a társadalmi struktúra a 20-as években.)

VMU, 1979 : 1. 19–31.

A szerző összehasonlító módszerrel végezte kutatásait a térség köztársaságaiban.

LEWIS, R. A.: Innovation in the USSR: the case of synthetic rubber. (Újítások a Szovjetunióban: a műgumi esete.)

SR, 38. 1979 : 1. 48–59.

Az első szovjet öt éves terv, s ezzel a korai szovjet iparosítás első nagy sikerei közé tartozott a műgumi kifejlesztése. Az újításhoz vezető utat, az 1920-as, 30-as évek gazdasági körülményeit eseteli a cikk.

TUCKER, R. C.: The rise of Stalin's personality cult. (Sztálin személyi kultuszának kialakulása.)

AHR, 84. 1979 : 2. 347–366.

A Lenin által megvetett és életében kordában is tartott személyi kultuszra az ambiciózus, de belül bizonytalanabb és soha sem olyan népszerű Sztálinnak nagy szüksége volt. Saját maga szította az orosz népben és a pártban meglévő vezérkultuszt kihasználva az 1930-as évektől kezdve.

COHEN, S. F.: The friends and foes of change: reformism and conservatism in the Soviet Union. (A változás barátai és ellenségei: reformizmus és konzervativizmus a Szovjetunióban.)

SR, 38. 1979 : 2. 187–202.

A vitaindító cikk a maga megválaszolatlan kérdéseit tárja fel a Sztálin halálát követő negyedszázad társadalmi és politikai téren jelentkező konfliktusait illetően. A történészek (nyugatiak) eddig elsősorban a szovjet történelem egyvonalúságát, kontinuitását látták csak, a befagyasztott „totalitáriánus” rendszerben. Pedig a változás és a hagyományok két pólusa között küzdelem folyt, ami bővebb feltárást igényel.

VÜLCAN, M. A.: Étapü razvitija koncentracii i szpecializacii szel'szkohozjajsztvennogo proizvodstva SzSzsZR. (A szovjet mezőgazdasági termelés koncentrációs és szakosodási szakaszai.)

VI, 1979 : 1. 3–20.

A tanulmány a szocialista mezőgazdaság fejlődésének periodizációjával foglalkozik.

KASZŰMOV, F. M.: Nekotorije voproszű isztoriografii kul'turnoj revoljucii u narodov Szrednej Azii v perehodnűj period. (Az átmeneti korszak közép-ázsiai kulturális forradalmának néhány historiográfia kérdése.)

ISzSzSzR, 1979 : 1. 133–149.

Az 50-es – 70-es évek kulturális építőmunkájáról szóló szakirodalomban tallóz a szerző.

KULIKOV, V. I.: Szel'szkoe hozjajsztvo rajonov maszszovogo oszvoenija celinű na szovremennom etape. (Napjaink mezőgazdasága az 50-es években meghódított szűzföldeken.)

ISzSzSzR, 1979 : 1. 3–22.

Az SzKP agrárpolitikájának két évtizedes eredményei a kazah, az altáji és a közép-ázsiai volt pusztaságon.

USA

ZOLOV, A. V.: Amerikanszkij izoljacionizm i prinjatije zakona o nejtralitete 1935 goda. (Az amerikai elszigetelődés és az 1935-ös semlegességi törvény elfogadása.)

VMU, 1979 : 1. 32–44.

A szerző a különböző amerikai hatalmi csoportok közötti küzdelmet elemzi, amelynek során kialakult az amerikai külpolitikai kurzus.

KÖZÉP és DÉLAMERIKA

DARUSZENKOV, O. T.: „Dvizsenije 26 ijulja” v Kubinszknoj revoljucii. (A „Július 26.” mozgalom a kubai forradalomban.)

NNI, 1979 : 1. 13–30.

A kubai forradalom egyik nemzeti sajátossága, hogy a Kommunista párt kialakulása a forradalmi demokrata szervezet soraiban zajlott le.

GONCSAROV, V. M.: Viktorio Kodovilja – revoljucioner, internacionaliszt, patriot. (Victorio Codovilla – a forradalmár, az internacionalista, a hazafi.)

NNI, 1979 : 1. 68–82.

A cikk, az előző számban megkezdett tanulmány folytatásaként, a jeles argentin kommunista életútját ábrázolja 1941 és 1954 között.

